T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİS LİTERATÜRÜNDE DUA

Yeliz ASAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Dr. Öğretim Üyesi Arif GEZER

Çankırı – 2023

T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİS LİTERATÜRÜNDE DUA

Yeliz ASAR
ORCID: 0000-0002-0696-0921

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Çankırı – 2023

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER ..... İV

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ..... Vİİ

TEZ KABUL VE ONAY..... Vİİİ

ÖNSÖZ ..... İX

ÖZET ..... Xİ

ABSTRACT..... Xİİ

KISALTMALAR..... Xİİİ

1. GİRİŞ 1

1.1. Araştırmanın Amacı Konusu ve Yöntemi..... 1

1.2. Araştırmanın Kaynakları..... 3

1.3. Kavramsal Çerçeve 4

1.3.1. Kelime Olarak Dua..... 4

1.3. 2. Terim Olarak Dua..... 5

1.3.3. Kur'ân-ı Kerim ve Dua..... 9

1.3.4. Hadis ve Dua 13

İKİNCİ BÖLÜM

2. HADİS RİVAYETLERİNDE DUA..... 16

2.1. Duanın Önemi 16

2.2. Duanın Adabı 21

2. 3. Duanın Fayda ve Tesiri..... 28

2.4. Dua- Kader/Kaza İlişkisi..... 32

2.5. Psikolojik Açıdan Dua 37

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. HADİS KAYNAKLARINDA DUA 45

3.1. Müstakil Eserlerde Dua 45
3.1.1. Ebû Abdurrahmân Muhammed ed-Dabbî (öl. 195/810), Kitâbü'd-Duâ 48
3.1.2. Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmâil el-Mehâmilî (öl. 330/941), Kitâbü'd-Duâ 49
3.1.3. Süleyman b. Ahmed et-Taberânî (öl. 360/971), ed-Duâ 51
3.1.4. Ebû Bekr el-Beyhakî (öl. 458/1066), ed-Deavâtü'l-Kebîr 53

3. 2. Konulu Hadis Eserlerinde Dua 56
3.2.1. Mamer b. Raşid el-Câmi 59
3.2.2. İbn Ebû Şeybe el-Musannef 60
3.2.3. Ebû Abdullah İsmail el-Buhârî (öl. 256/870) el-Câmiu's-Sahîh 63
3.2.4. Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî (öl. 279/892) es-Sünen 65
3.2.5. Ebû Abdullâh Muhammed b. Mâce el-Kazvînî (öl. 273/887) es-Sünen 67

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. MA'MER B. RÂŞİD'İN CÂMİ'İNDEKİ DUA BÖLÜMÜNÜN KÜTÜB-İ SİTTEYE İNTİKÂLİ 69

4.1. *el-Câmi*'deki Dua Rivayetleri 71

4. 2. Rivayetlerin Sened Bakımından Değerlendirilmesi 80
4. 2. 1. Sened Formları 80
4. 2. 2. Sened Tahlili 82
4. 2. 3. Dua Bölümündeki Hocaları 82
4.2.3.1. Ebû Bekr Muhammed b. Müslim İbn Şihâb ez-Zührî (öl. 124/742) 83
4.2.3.2. Hişâm b. Urve b. Zübeyr b. Avvâm el-Kureşî (öl. 146/763) 83
4.2.3.3. Amr b. Müslim el-Cenedî el-Yemenî (öl. 120-130/) 84
4.2.3.4. Katâde b. Diâme el-Basrî (öl. 117/735) 84
4.2.3.5. Ebû İsmail Ebân b. Ebû Ayyâş el-Basrî (öl. 140/758) 85
4.2.3.6. Leys b. Ebû Süleym el-Kûfî (öl. 143/761) 85
4.2.3.7. Ebû Ömer Abdülmelik b. Umeyr el-Kıbtî (öl. 136/754) 86
4.2.3.8. Ebû Abdullah Zeyd b. Eslem el-Adevî el-Ömerî (öl. 136/754) 86
4.2.3.9. Hemmâm b. Münebbih b. Kâmil es-San'ânî (öl. 132/750) 86
4.2.3.10. Ebû İshâk Ebû İshâk Amr b. Abdillâh es-Sebîî (öl. 127/745) 87
4.2.4. Meçhul Ravileri 88

4.2.5. Rivayet Lafızları 90
4.3. Metin-İçerik Analizi 91
4.4. *Câmi*'deki Rivayetlerin Kütüb-i Sitte'ye İntikali ve Mukayese 94
4.4.1. *el-Câmi*'in Dua Bölümünün Birinci Hadisi 94
4.4.2. *el-Câmi*'in Dua Bölümünün İkinci Hadisi 95
4.4.3. *el-Câmi*'in Dua Bölümünün Beşinci Hadisi 96
4.4.4. *el-Câmi*'in Dua Bölümünün Altıncı Hadisi 97
4.4.5. *el-Câmi*'in Dua Bölümünün Yedinci Hadisi 98
4.4.6. *el-Câmi*'in Dua Bölümünün Dokuzuncu Hadisi 99
4.4.7. *el-Câmi*'in Dua Bölümünün Onuncu Hadisi 100
4.4.8. *el-Câmi*'in Dua Bölümünün On Birinci Hadisi 100
4.4.9. *el-Câmi*'in Dua Bölümünün On İkinci Hadisi 100
4.4.10. *el-Câmi*'in Dua Bölümünün On Dördüncü Hadis 101
4.4.11. *el-Câmi*'in Dua Bölümünün On Altıncı Hadisi 102
4.4.12. *el-Câmi*'in Dua Bölümünün On Yedinci Hadisi 103
4.4.13. *el-Câmi*'in Dua Bölümünün On Sekizinci Hadisi 103
4.4.14. *el-Câmi*'in Dua Bölümünün Yirminci Hadisi 104
4.5. Değerlendirme 105
5. SONUÇ 108
KAYNAKÇA 112
ÖZGEÇMİŞ 119

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım *Hadis Literatüründe Dua* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

12/06/2023

İmza

Yeliz ASAR

TEZ KABUL VE ONAY

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yeliz ASAR tarafından hazırlanan *Hadis Literatüründe Dua* başlıklı bu çalışma, *10/07/2023* tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak jürimiz *tarafından Temel İslam Bilimleri* Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Danışman	: Dr. Öğretim Üyesi Arif GEZER	İmza: ……..
Üye	: Dr. Öğretim Üyesi İbrahim HANEK	İmza: ……..
Üye	: Dr. Öğretim Üyesi Suat KOCA	İmza: ……..

ONAY

Bu Tez, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ……2023 tarih ve ..... sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Coşkun POLAT

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Son peygamber olarak âlemlere gönderilen ve insanın gerek fıtri özellikleri gerekse istek, ihtiyaç, korku, endişe, pişmanlık vb. duygularını çok iyi bilen Hz. Peygamber (sav), insanın yüce yaratıcıya yönelim ihtiyacını gideren vasıtalardan biri olarak duayı görmüştür. Kendisi de kulluğunun gereği olarak her vesile ile dua etmiş, duayı Yüce Allah (cc) ile iletişimin en kuvvetli vesilelerinden biri edinmiştir. Bu çerçevede hadislerde dua tüm boyutlarıyla yer almıştır. Duanın fazileti, adabı, şartları, makbul olan ve olmayan dualar özellikle belirtilmiştir. Duanın kabul olması için bazı zamanların ehemmiyetine vurgu yapılmış; Kadir gecesi, Cuma günü, bayram geceleri, seher vakti gibi zamanlara dikkat çekilmiştir. Bunun yanında bazı mekânlarda ve hallerde yapılacak dualaların da kabule daha şayan olduğu belirtilmiştir. Dua eden müminin nasıl bir halet-i ruhiyeye sahip olması gerektiği ve duadaki tavrının nasıl olmasına dair de izahlar yapılmıştır. Tevazu, ihlas, sessizlik, yakarış ve yapmacıklıktan uzak olmak dua edenden beklenen bir duruş olarak görülmektedir. Ayrıca, hadislerde dua edenin ne istediğini bilmesi, isteklerinin arkasında durması ve net ifadelerle Yaratıcıya isteklerini arz etmesi ve duasında ısrarcı davranmasının gerekliliği vurgulanmaktadır. Örnek olması kabilinden Hz. Peygamber'in farklı zaman ve mekânlarda, farklı hal ve ihtiyaca göre yaptığı özel dualar dikkat çekmektedir. Onun dua yaparken nasıl bir ruh haline sahip olduğu, elleri açarak kaldırmak gibi sergilediği hareketler de en ince teferruatına kadar betimlenmektedir. Bu çerçevede gerek dua konulu müstakil literatür gerekse temel hadis kaynaklarındaki dua bölümlerinin en geniş ve kapsamlı konusunu Hz. Peygamber'den menkul me'sûr dualar oluşturmaktadır. Hz. Peygamber'in dualarını muhtevi riayetler gerek lafızlarının güzelliği, gerekse selikasındaki akıcılıkla gönüllere hitap etmekte, muhteva zenginliği ve kuşatıcılığı ile de ruhları teskin etmektedir.

"Hadis Literatüründe Dua" adlı bu çalışma giriş ve üç ana bölümden oluşmakta, sonuç bölümü ile tamamlanmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın konusu, amacı, metodu, kaynakları ve kavramsal çerçeve ele alınmıştır. Kavramsal çerçevede duanın sözlük ve terim anlamının yanısıra Kur'ân ve hadiste dua konusuna yer verilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde, "Hadis Rivayetlerinde Dua" başlığı altında; duanın

önemi, duanın adabı, duanın fayda ve tesiri, dua-kader/kaza ilişkisi ve psikolojik açıdan dua konularına yer verilmiştir. İkinci bölümünde; "Hadis Kaynaklarında Dua" başlığı altında müstakil eserlerde dua ve konulu hadis eserlerinde dua olmak üzere dua literatürü iki ana kategoride incelenmiştir. Müstakil dua literatürünün günümüze ulaşan en erken örneklerinden başlanmak suretiyle ilk beş asırdaki en önemli örnekleri değerlendirilmiştir. Bu kapsamda; ed-Dabbî'nin (öl. 195/810), *Kitâbü'd-Duâ,* el-Mehâmilî'nin (öl. 330/941), *Kitâbü'd-Duâ*, Taberânî'nin (öl. 360/971), *ed-Duâ* ve Beyhaki'nin (öl. 458/1066*), ed-Deavâtü'l-Kebîr* adlı eserleri ele alınmıştır. Konulu hadis eserlerinde dua başlığı altında da; İbn Ebû Şeybe'nin (öl. 235/849) *el-Musannef,* Buhârî (öl. 256/870) *el-Câmiu's-Sahîh*, Tirmizî'nin (öl. 279/892) *es-Sünen ve* İbn Mâce'nin (öl. 273/887) *es-Sünen adlı* eserlerindeki dua bölümleri incelenmiştir. Tezin üçüncü bölümünde ise; **"**Ma'mer b. Râşid'in Câmi'indeki Dua Bölümünün Kütüb-i Sitteye İntikâli" başlığı altında ilgili eserin dua bölümü sened ve metin açısından tüm yönleriyle analiz edilmiş, oldukça erken dönemde tasnif edilmiş bir eserdeki rivayetlerin üçüncü asır kaynaklarına intikalinin dua rivayetleri özelinde izi sürülerek hadis rivayetinin gelişim seyri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tezin isminin teşekkülü ve taslağından başlamak üzere araştırma süresinde desteklerini gördüğüm hocalarıma şükranlarımı sunarım. Bu çerçevede babacan tavırlarıyla, yüksek hoşgörüsü, nezaketi ve yardım severliği ile daima desteğini hissettiğim danışman hocam Dr. Öğretim Üyesi Arif GEZER'e, kendisiyle tez konusunu belirlediğim ve kendisinden çok istifade ettiğim Doç. Dr. Hikmetullah ERTAŞ'a ve hayattaki en büyük yardımcım sevgili eşim Doç. Dr. Muhammet Ali ASAR'a teşekkür ederim. Üzerimde emeği olan ve ahirete irtihal eden tüm hocalarıma Yüce Allah'tan rahmet, berhayat olanlara sağlıklı ömür niyaz ederim.
Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

12/06/ 2023

Yeliz ASAR

ÖZET

Tezin Başlığı : Hadis Literatüründe Dua
Tezin Yazarı : Yeliz ASAR
Danışman : Dr. Öğretim Üyesi Arif GEZER
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri/Hadis
Tezin Türü : Yüksek Lisans
Kabul Tarihi : 12/06/ 2023

Dua insanın yaratılışının gereği olarak ortaya çıkan fıtri bir ihtiyaç ve olgudur. İnsan, tarihi boyunca yüce bir varlığa inanmak, ona sığınmak ve güvenmek istemiştir. Temeli Allah inancına dayanan hayat felsefelerinin tümünde yaratılmışların Allah'a doğru yönelimleri söz konusu olup, duanın insanı Allah'a yakınlaştıran bir fonksiyon icra ettiği görülmektedir. Son ilahi din olan İslam'a göre de Yüce Allah sevgi, saygı, ihtiram, sığınma, korku, endişe, pişmanlık vb. her ne sebeple ve duyguyla olursa olsun kulun kendisine yönelmesinden hoşnut olmakta, bunu istemekte ve beklemektedir.

Dinin en önemli kaynaklarından olan hadislerde; dua kulluğun özü olarak kabul edilmiş ve dua konusu tüm detaylarıyla ortaya konmuştur. Bu çalışmada, dua konusu hadisler perspektifinden incelenmiş; duanın önemi, fazileti, adabı, şartları, psikolojik açıdan etkileri, insan hayatındaki fayda ve tesirleri, kader ve kaza ile duanın ilişkisi hadisler çerçevesinde ortaya konmuştur. Ayrıca hicri ikinci asrın başları gibi çok erken bir dönemden itibaren gerek konulu hadis kitaplarında gerekse müstakil dua literatürü çerçevesinde duanın hadis edebiyatındaki yeri incelenmiştir. Günümüze ulaşan en erken hadis eserlerinden biri olan Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi* adlı eserindeki dua konusu detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Hadisin rivayet dönemleri olarak isimlendirilen hicri ilk beş asırdaki müstakil dua literatürü ve konulu hadis edebiyatı içindeki dua bölümlerinin en önemlileri en erkenden başlayarak değerlendirilmiş, böylece dua konusunun kaynaklardaki gelişim ve değişim serüveni resmedilmiştir.

Hadislerde dua, ibadet olarak kabul edilmiş, duanın makbul olabilmesi için gerekli şartlar belirlenmiş ve çerçevesi çizilmiştir. Hadislerdeki önemi ve konumu hadis edebiyatında dua türü edebiyatın oluşmasına zemin hazırlamış ve muazzam bir dua literatürü oluşmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Dua, Literatür, Tür edebiyatı.

ABSTRACT

Thesis Title **:** Prayer in Hadith Literature
Author **:** Yeliz ASAR
Supervisor **:** Dr. Öğretim Üyesi Arif GEZER
Department **:** Basic Islamic sciences/Hadith
Thesis Type **:** Master's Thesis
Date : 12/06/ 2023

Prayer is an innate need and phenomenon that emerges as a requirement of man's creation. Throughout his history, man has wanted to believe in a supreme being, to take refuge in him and to trust him. In all life philosophies based on belief in Allah, the orientation of the creatures towards Allah is in question, and it is seen that prayer performs a function that brings people closer to Allah. In this study, the subject of prayer has been examined from the perspective of hadiths; the importance, virtue, etiquette, conditions and psychological effects of prayer, its benefits and effects in human life, the relationship between fate and predestination and prayer are revealed within the framework of hadiths.

In the hadiths, which are the second source of Islam after the Qur'an; prayer has been accepted as the essence of servitude and the subject of prayer has been revealed in all its details. In addition, the place of prayer in the hadith literature has been examined both in the hadith books on the subject and within the framework of the independent prayer literature from a very early period, such as the beginning of the second century Hijri. The subject of prayer in Mamer bin Rashid's al-Cami, one of the earliest hadith sources that have survived, has been analyzed in detail.

The detached prayer literature in the first five centuries of Hijri, which is called as "the narration period" of the hadith, and the most important parts of the prayer in the themed hadith literature on the subject were evaluated starting from the earliest, thus, the development and change adventure of the subject of prayer in the sources was depicted.

In the hadiths, prayer is accepted as worship, and the necessary conditions for the prayer to be acceptable have been determined and its framework has been drawn. Its importance and position in hadiths paved the way for the formation of prayer-type literature in hadith literature, and an enormous prayer literature was formed.

Keywords: Hadith, Prayer, Literature, Genre literature.

KISALTMALAR

As	Aleyhi’s-selâm
b.	bin (oğlu)
Bk.	Bakınız
b.y.	Basım Yeri Yok
ed.	Editör
h.	Hicrî
Hz.	Hazreti
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
m.	Mîlâdî
öl.	Ölüm tarihi
ra.	Radıyallâhü anh
sav.	Sallallâhü aleyhi ve sellem
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkîk eden
trc.	Tercüme Eden
ts.	Tarihsiz
vd.	ve diğerleri

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Amacı Konusu ve Yöntemi

Dua insan fıtratının doğal olarak açığa çıkardığı bir ihtiyaçtır. Yüce bir varlığa inanan, ona sığınan ve güvenen her insan hayatının tüm evrelerinde ya da zaman zaman, özellikle de darda kaldığında, başı sıkıştığında bu varlığa sığınma, ondan yardım dileme ihtiyacını hissetmiştir. Temeli Allah'a imana dayanan tüm inanç sistemlerinde yaratılmışların Allah'a yönelimleri söz konusu olup, duanın insanı Allah'a yakınlaştıran bir fonksiyon icra ettiği görülmektedir. Yüce Allah sevgi, saygı, ihtiram, sığınma, korku, endişe, pişmanlık vb. her ne sebeple ve duyguyla olursa olsun kulun kendisine yönelmesinden hoşnut olmakta, bunu istemekte ve beklemektedir. Hatta kulun Allah'ın huzurunda acizliğini, hatasını ve kusurunu itiraf ederek bulunduğu suçluluk duygusu, bu duygular içerisinde bir derece daha öne çıkmaktadır. Çünkü böylece insan iyi bir kul olmaya karar vermekte, şiddetli pişmanlık duygusuyla insan olmasının gereği olarak yaptığı ve bir türlü kendisine engel olamayarak uzak duramadığı günahlardan kaçınmakta ve Allah'a yönelmektedir. Hatta insanın işlediği her günahtan sonra tekrar tekrar Allah'a yönelmesi, her defasında kendisini affedebilecek bir rabbi olduğunu bildiği için Allah tarafından hüsn-ü kabul ile karşılanmakta ve afla mükâfatlandırılmaktadır. İslâm'ın hayat felsefinde ya da dua anlayışında günahkâr da olsa insanın Allah'a yönelmesi O'nun ilgisine ve merhametine duyduğu ihtiyacı dile getirmesi önem arz etmektedir. Kulun derin bir pişmanlıkla O'na halini arz etmesi karşısında yüce yaratıcının duyduğu mutluluk rivayetlerde çölde devesini kaybederek her şeyinden mahrum olan bir kimsenin devesine yeniden kavuştuğu andaki sevinç ile somutlaştırılarak örneklendirilmektedir. Böylece Yüce Allah, günah deryasına dalıp isyan çukurunda kaybolan kuluna adeta yeniden kavuşmaktadır. Diğer taraftan dua ile insan kendi kendine yetmediğini itiraf etmektedir.

Dua konusu hadislerde çokça işlenmekte, mühim bir yer tutmaktadır. Konu erken dönemlerden itibaren hadis dokümanlarının önemli mevzularından biridir. Hz. Peygamber'in dualarının ondan menkul hadisler içerisinde ciddi bir yekûn tutması bu konuda dua başlıklı müstakil eserlerin telif edilmesi sonucunu doğurduğu gibi

üçüncü asrın meşhur rivayetü'l-hadis eserlerinde de müstakil kitap mesabesinde dua bölümlerinin teşekkülüne sebep olmuştur.

Bu çalışmanın amacı; dua konusunu hadisler perspektifinden incelemek; duanın önemi, fazileti, adabı, şartları, psikolojik açıdan etkileri, insan hayatındaki fayda ve tesirleri, kader ve kaza ile duanın ilişkisini hadisler çerçevesinde ortaya koymaktır. Ayrıca hicri ikinci asrın başları gibi çok erken bir dönemden itibaren gerek konulu hadis kitaplarında gerekse müstakil dua literatürü çerçevesinde duanın hadis edebiyatındaki yerini incelemektir. Bu çerçevede günümüze ulaşan en erken hadis kitaplarından biri olan Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi* adlı eserindeki dua konusu detaylı bir şekilde analiz edilmektedir. Hadisin rivayet dönemleri olarak isimlendirilen hicri ilk beş asırdaki müstakil dua literatürü ve konulu hadis edebiyatı içindeki dua bölümlerinin en önemlileri en erkenden başlayarak değerlendirilmekte, böylece dua konusunun kaynaklardaki gelişim ve değişim serüveni resmedilmeye çalışılmaktadır.

Çalışmanın konusu en geniş anlamıyla hadislerde duadır. *Hadislerde Dua* şeklinde başlıklandırılan çalışmadaki "hadis" terimiyle sadece Hz. Peygamber'den menkul olan müsned merfu riayetler kastedilmemiş; sahâbe ve tâbiûndan gelen mevkuf ve maktu haberleri de içine alan perspektifle konu incelenmiştir. Kısacası burada hadis ıstılahıyla rivayetü'l-hadis kitaplarında tahric edilen rivayetler kastedilmiştir. Konu bir yandan dinin ikinci menbaı hadis diğer yandan insanın var oluş tarihinden itibaren insanla yüce varlık arasındaki ilişkiyi ifade eden unsurlardan biri olan dua olunca; konunun herhangi bir ıstılah gibi ele alınıp işlenmesi zorlaşmıştır. Konu özelindeki rivayetlerin gerek musannef eserlerdeki gerekse müstakil dua edebiyatında çokluğu hadislerde duanın portresini çizebilmek için bütün rivayet malzemesine yatay ve yüzeysel bir açıdan bakmayı zorunlu kılmıştır. Bu yönüyle çalışma derinlemesine ve dikey olarak değil de yatay düzlemde ilerlemiştir. Yani konu birkaç örneklem hadis rivayetini ele alıp onların derinlemesine irdelenmesi şeklinde işlenmemiştir. Konu ilgili rivayetlerin bütününü dikkate alan bir dua resmi çizmek için çalışılmış; hacimli bir rivayet malzemesi incelenip tasnif edilerek amaca ulaşılmaya gayret edilmiştir. Ayrıca çalışmada konulu hadis edebiyatındaki dua bölümlerine veya müstakil dua literatürüne bir bölüm ayrılarak dua tür edebiyatının gelişim seyri dikkate sunulmuş böylece teknik hadisçilik boyutuyla da konu

çalışılmıştır. Konulu edebiyat içindeki dua bölümleri veya müstakil dua eserleri hadisin senedli rivayet dönemi dikkate alınarak hicri ilk beş asırla sınırlı tutulmuştur. Çalışmada hadis rivayetlerinden hareketle hadislerdeki dua olgusu ortaya konulmuş böylece pazılın tüm parçaları birleştirilerek adeta büyük dua resmine ulaşılmaya çalışılmış ve tümevarım metoduyla sonuca gidilmek istenmiştir.

1.2. Araştırmanın Kaynakları

Çalışma "*Hadislerde Dua*" başlığını taşımakla birlikte sadece hadis rivayetlerindeki dua olgusunu tespit etmeyi değil aynı zamanda dua literatürünün gelişim seyrini dikkate sunmayı da gaye edinmektedir. İnsanlık tarihiyle var olan dua ibadeti Kur'ân'da, özellikle de Hz. Peygamber'in (sav) hayatında tüm yönleriyle müminlerin dikkatine sunulmuştur. Bir de hicri ikinci asrın başlarından itibaren teşekkül eden musannef hadis eserlerinin bir bölümünün dua olduğu, aynı zamanda müstakil dua literatürünün de oluşmaya başladığı dikkate alınıldığında devasa bir hadis rivayet malzemesiyle ve sayısız dua kaynağıyla karşılaşılmaktadır. Çalışmanın hedefi hadis rivayetlerinde dua olduğu için çalışmanın ilk elden kaynakları da temel hadis kitaplarıdır.

Hadis kaynaklarına bakıldığında "Bu çalışmaya "Kitâbü'd-deavât veya Kitâbü'd-duâ bölümlerindeki rivayetler kaynaklık etmektedir" diye bir kanaat oluşsa da tövbe, istiâze, zikir, zühd gibi bölümlerde de dua ile ilgili çok sayıda rivayetin varlığı söz konusudur. Bunun yanında ezan, namaz, tavaf vb. bölümlerde duaya dair konu başlıklarının varlığı bilinmektedir. Dolayısıyla dua ile ilgili rivayetlere imandan salât bölümlerine, sıyâmdan tevhîde, cihâddan siyere kadar hadis kitaplarının bütün bölümlerinde rastlamak mümkündür. Ancak şu hadis kaynaklarındaki belirtilen bölümler tamamen dua ile ilgili rivayetlere ayrılmıştır.

Buhârî'nin (öl. 256/870) *es-Sahîh*'indeki "Kitâbü'd-deavât" bölümü, Müslim'in (öl. 261/875) *es-Sahîh*'indeki "Kitâbü'z-zikr ve'd-duâ ve't-tevbe ve'l-istğfâr", İbn Mâce'nin (öl. 273/886) *es-Sünen*'indeki "Ebvâbü'd-duâ", Tirmîzî'nin (öl. 279/893) *Sünen*'indeki "Ebvâbü'd-deavât" ve Nesâî'nin (öl. 303/916) *es-Sünen'indeki* "İstiâze" bölümleri Kütüb-i sitte kaynakları içerisinde duaya dair rivayetlerin cem edildiği bölümlerdir. Kütüb-i sitte kaynakları dışında Ma'mer b. Râşid'in (öl. 153/770) eseri olup günümüze ulaşan konulu hadis eserlerinin ilklerinden olan eseri

*Câmi'*de yer alan "Bâbü'd-dua" ve İbn Ebî Şeybe'nin (öl. 235/849) meşhur kabul edilebilecek eseri olan *Musannef'*deki "Kitâbü'd-duâ" bölümleri de çalışmanın önemli kaynaklarındandır. Bunların dışında Tayâlisî'nin (ö.204/819) ve Ahmed b. Hanbel'in (ö.241/855) *el-Müsned*'leri de çalışmaya kaynaklık etmektedir.

Bunların dışında en erkenden başlamak suretiyle tür edebiyatının güzel örneklerinden biri olan müstakil dua literatürü de çalışmanın kaynaklarındandır. Bunlardan bazıları şunlardır: Dabbî'nin (öl. 195/810), *Kitâbü'd-Duâ,* Mehâmilî'nin (öl. 330/941), *Kitâbü'd-Duâ,* Taberânî (öl. 360/971*), ed-Duâ ve* Beyhaki'nin (458/1066), *ed-Deavâti'l-Kebî*r.

Bu çalışmada istifade edilen kaynaklar tabiki bu kadarla sınırlı değildir. Ancak burada belirtilen kaynaklar diğerlerine nazaran konuyla doğrudan ilişkili olmaları ve kendilerine daha çok atıf yapılması sebebiyle zikredilmiştir. Bunun yanında konuyla alakalı modern çalışmalar, tez ve makalelerden de istifade edilmiştir.

1.3. Kavramsal Çerçeve

1.3.1. Kelime Olarak Dua

Dua, Arapça bir kelimedir. Mazisi (deâ) muzarisi (yed'û) şeklindedir. Sözlük anlamı: "*nida etmek, çağırmak, davet etmek, Allah'tan inayet, nusret, rahmet, selamet, istemek, rızık ve afiyet talep etmek*" gibi manalara gelir. Birlikte kullanıldığı harfi cere göre manası değişir. Buna göre bir kimsenin iyiliğini istemek, onun için hayır dua etmek anlamında kullanıldığı gibi; bir kimsenin kötülüğü için çağrıda bulunmak ona beddua etmek anlamında da kullanılabilir. Bu bağlamda "Deâ lehû دعي له" şeklinde kullanıldığında birisi için hayır dua etmek kastedilirken; "Deâ aleyhi عليه دعي" biçiminde kullanıldığında birisine beddua etmek anlamına gelmektedir.[1]

Ünlü dilci İbn Manzûr'a (öl. 711/1311) göre dua kelimesi lügatte Arapça (دعو d-a-v) fiil kökünden türemiş mastardır. İstemek, çağırmak, yalvarmak, yardım istemek anlamlarına gelmektedir.[2]

[1] Hüseyin b. Muhammed Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Seyyid Geylânî (Kahire: Dârü'l-meârif, 1961), 244–245.

[2] Muhammed b. Mükerrem İbn Manzûr el- Ensârî Ebü'l-Fazl, *Lisânü'l-Arab* (Kahire: Dârü'l-meârif, ts.), 2/1385.

Bu tariflere ek olarak dua sözlük anlamı olarak; "Birisini çağırmak, Allah'tan istemek, birisini sevk ve teşvik etmek anlamlarını da kapsamaktadır." Bu çerçevede duanın üç anlamda olmasının mümkün olduğu belirtilmektedir. Bu anlamların Allah'ı saygıyla ve övgüyle zikretmek, O'nun vahdaniyetini ısrarla dillendirmek, sadece ondan bağışlanma dilemek ve nimetin yegane sahibinin O, olduğunu bilerek sadece ondan dünya nimetlerini talep etmek şeklinde ifade edilebilir.[3]

Cumhuriyet döneminin meşhur müfessiri Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (öl. 1942) ise duayı "Küçük olanın büyükten, aciz olanın güçlü olandan, ihtiyaçları ve arzularını ciddi olarak dilemesi ve rica etmesi" şeklinde tanımlamaktadır.[4]

Mutasavvıflar ise duayı "*Çağırmak, davet etmek, Allah'tan inayet, rahmet, nusret, selamet ve rızık taleb etmek için okunan veya söylenen sözler, hudu ve acz ile olan talep ve niyaz*" şeklinde tarif ettikleri gibi "*yalvarmak, yakarmak, niyaz etmek, dert ve ihtiyaçları Bârigâh-ı izzet'e arz etmek, kulun acz ve zaafını beyan ve itiraf etmesi*" manalarında da kullanmaktadırlar.[5]

1.3. 2. Terim Olarak Dua

Terim olarak dua; "Kulun Allah'a fiil ya da sözle yönelmesi, yalvararak, sızlayarak halini O'na arz etmesidir."[6] Hz. Peygamber'e göre dua; "İbadetin özüdür."[7] Hatta Hz. Peygamber duanın bizatihi ibadet olduğunu beyan etmekte,[8] akabinde "*Bana dua edin, sizin duanızı kabul edeyim. Kuşkusuz ki, bana ibadet etmeyi kibirlerine yediremeyenler, aşağılanmış olarak cehenneme gireceklerdir.*" [9] ayetini okuyarak duanın mahza ibadet olduğuna dair fikrini pekiştirmektedir. Bu pencereden bakıldığında dua, insanı rabbine ulaştıran ciddi bir vasıtadır. Böylece dua; zikir, şükür, istiğfar, istiaze, salât, gibi tüm kavramları ihata etmektedir.

---

[3] Ebü'l-Feyz Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs min Cevahiri'l-Kamûs* (By: Dârü'l-hidâye, ts), 38/46.
[4] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Zehraveyn yayınları, 1992), 2/ 550.
[5] Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyri, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah yayınları, ts), 37.
[6] Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı yayınları, 2012), 145.
[7] Ebû Îsâ Muhammed b. îsâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Matbaatü Mustafâ, 1375/1975), "Deavât", 2.
[8] Tirmizi, "Deavat", 2.
[9] el-Mü'min 40/60.

Dua; "Kulun Rabbinin yardımını talep etmesi, imdat ve eman dilemesi, yalnız Allah'a muhtaç olduğunu ve onun dışındakilerin güç ve kuvvetinin olmadığını ortaya koymasıdır." denilebilir. Bu vesileyle kul rabbi karşısındakini konumunu ortaya koymaktadır. Dua ile kul zorluk ve refah zamanlarında Allah'a iltica eder, O'na itimat eder ve yalnızca yardım istenilebilecek yegane varlığın o olduğunu idrak ederek kulluk vazifelerini ifa etmek için o'na yönelir. Kısaca dua insanın bütün dilek, temenni, yalvarış, yakarış, şikayet ve hoşnutsuzluklarına tercüman olur.[10]

Gerek islami ilimler gerekse psikoloji, eğitim, sosyoloji gibi sosyal bilimler alanında kalem oynatan doğudan ve batıdan pek çok mütefekkir ilim adamı duanın terim anlamına dair denemeler yapmışlar ve ilgi alanlarına göre farklı perspektiflerden duayı ıstılahi bir çerçevede sunmaya çalışmışlardır. Bu çerçevede yapılan tanımlamalardan bazıları burada zikredilecektir.

Sahîh-i Buhârî ve *Sünen-i Ebî Dâvûd*'a yazdığı şerhlerle dikkat çeken ve günümüze ulaşan ilk şerhlerin yazarı olarak bilinen Ebû Süleyman el-Hattâbî'nin (öl. 388/998) eserinde duayı şu şekilde tarif etmiştir: "*Kulun Rabbinden yardım ve inayet talebinde bulunması ve kulun Yüce Allah'ın huzurunda fakrını beyan etmesidir*." Ona göre bu şekilde kendisinin acziyetini, güçsüz ve kuvvetsiz olduğunu dillendirmekte, bu konudaki farkındalığını belirtmekte buna karşılık Rabbinin güç ve kudretini her şeyden müstağni oluşunu ifade etmektedir.[11] İslami ilimlerin kelâm ve fıkıh usulü gibi disiplinlerinde çalışmalarıyla bilinen ancak müfessir kimliği ile şöhret bulan Eş'arî âlimi Fahreddin Râzî (öl. 606/1210) ise duanın tanımını yaparken "*Kulun tüm benliğiyle Yüce Allah'a yönelerek kendi inkisarını (kırgınlığını), zilletini ve kulluğunu Rabbine bildirmesidir.*"[12] İfadelerini kullanmıştır. Hadis ilminin farklı alanlarındaki telifleriyle tanınan ve haklı bir şöhrete sahip olan İbn Hacer'e (öl. 852/1449) göre dua; "*Kulun nihayetsiz aczini ve fakrını Yüce Allah'a bildirmesidir*."[13]

[10] Ahmet Ziyâüddîn Gümüşhânevî, *Büyük Dua Kitabı* (İstanbul: Ailem Yayınları, 2007), 9.
[11] Ebû Süleymân el-Hattâbî, *Şenü'd-duâ,* thk. Ahmed Yusuf ed-Dakkak (Kahire: Dârü's-sekâfeti'l-Arabiyye, 1412/1992), 4.
[12] Ebû Abdillâh Fahruddîn b. Huseyn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2013), 5/86.
[13] Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1987), 11/95.

Müslümanların hissiyatına tercüman olan şiirleriyle İslam dünyasında haklı bir şöhrete nail olan Hindistanlı düşünür ve şair Muhammed İkbal (öl. 1938) de duayı şöyle tarif etmiştir: "*Kainatın dehşet verici derin sessizliği içinde cevap arayan ve o cevaba ulaşmak isteyen insanoğlunun hissettiği derin hasret ve şiddetli arzunun nihai ifadesidir.*"[14] Japon şarkiyatçı Tozhihiko Izutzu'ya (öl. 1993) göre dua; "*Kalbin Allah ile konuşmasıdır.*"[15] Fransız bir akademisyen ve sufi olan tasavvuf anlayışını Mevlana felsefesi üzerine inşa eden Eva de Vitray'a (öl. 1999) göre; "İslâm duâdır. Dua kişinin ibadetlerdeki hareketlerinin de ötesinde tüm varlığı ile Allah'a yönelişidir."[16] Bunları dışında şu dua tanımları da burada ifade edilebilir: Dua; "En geniş anlamıyla fiilen ve kalben teslimiyettir."[17] Dua; "İnsanın geçiciliğini idrak ederek ezeli ve ebedi olan Allah ile doğrudan doğruya iletişimidir. Kişinin kendi güçsüzlüğünün farkındalığı ile güç ve kuvvet sahibi yüce varlığa başvurusudur."[18] Kur'an'da duaya dair çalışmaları olan Mehmet Suysaldıya göre "Allah (c.c) kendisi ile iletişime geçmesi için önce kullarını kendi varlığından haberdar etmiş; kul da saygı ve ümit duyguları ile varlığını benimsediği, kendisinden üstün olan bu yüce kudret ile iletişim ihtiyacı hissetmiştir. Duâ insanın kendi ihtiyaç ve eksiklerinden kurtulmak, bununla birlikte daha mükemmele ulaşmak için bir iletişim vasıtasıdır."[19] İranlı fikir adamı Ali Şeriâtî'ye (öl. 1977) göre insan duadaki çabası ile ruh mütevaziliğinin zirvesindeki halini dışa vurur ve duada genellikle ariflik duygusu tezahür eder.[20] Adil Bebek'e göre dua; "Korku ve ümit arasındaki kulun gizli istek ve ihtiyaçlarını aracısız, en yalın hali ile dile getirmesi ve acılarını paylaşarak yardım talep etmesidir."[21]

Duanın temel amacı kulun halini Allah'a arzetmesi ve O'na talep, temenni ve yakarışlarını iletmesi olduğuna göre dua insanla yüce yaratıcı arasında önemli bir diyalog vasıtasıdır. Bu diyaloğun gelişmesi için öncelikle Allah insanı peygamberler ve çeşitli araçlarla kendi varlığından haberdar etmiş, insan da iman ettiği, tevekkül ettiği Allah'a duyduğu saygı ve muhabbetin neticesinde yüca yaratıcıyla her daim

[14] Muhammed İkbal, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, trc. Ahmet Asrar (İstanbul: Birleşik yay. ts), 129.
[15] Toshihiko İzutsu, *God and Man in the Koran* (Tokyo: yy., 1964), 197.
[16] Eva de Vitray-Meyerovitch, *Duanın Ruhu*, trc. Cemal Aydın (İstanbul: Şule Yayınları, 2010), 13.
[17] Ahmet Baydar, *Din ve Dua* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2009), 33.
[18] Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 213.
[19] Mehmet Soysaldı, *Kur'an'da Duâ* (İstanbul: Şule Yayınları, 2005), 19-20.
[20] Ali Şeriati, *Dua*, trc. Kerim Güney (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1985), 28.
[21] Adil Bebek, *Din ve Düşünce Açısından Dua* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998), 13.

irtibat halinde olma isteğini hissetmiştir. Bu irtibat hissi insana kendi arzu, ihtiyaç ve noksanlıklarını gösterirken ve bunların telafisine imkan sunarken öte yandan mükemmele ulaşması adına ona allah'la iletişim vasıtası sunmaktadır. Böylece dua sonlu, sınırlı, muhtaç, aceleci bir varlık olan insanın kendisini yoktan var eden ebedi, ezeli, müstağni, kadir ve her şeyin kendisine muhtaç olduğu Yüce Allah ile kurduğu iletişim köprüsünün adıdır. Bundan dolayıdır ki insan tarihin hiçbir döneminde duasız yaşamamış, duadan uzak kalamamıştır.[22]

Kur'an ve hadislerde dua kelimesiyle Allah kavramı merkeze alınmakta, böylece yüce yaratıcı ile doğrudan ve son derece güçlü bir ilişki kurulmaktadır. Böylece dua sözcüğü çift yönlü bir anlam kazanmakta, yukarıdan aşağıya değil de aşağıdan yukarıya bir niyaz olarak, kuldan Allah'a doğru bir yönelişi ifade etmektedir. İlahi vahiy nasıl yüce, üstün ve yukarıda olan Allah'tan aciz, muhtaç ve olan insana doğru olağandışı şartlarda gerçekleşmişse duada sa aynı durum söz konusudur. Çünkü Allah-insan ilişkisinin ve iletişiminin ontolojik farklılıktan dolayı yatay düzlemde gelişmesi mümkün değildir. Ancak rahmet ve şefkatiyle kâinatı kuşatan Yüce Allah kullarının kendisinde olan talep, niyaz ve yakarışlarına icabet ederek üstten alta iletişim yönünü oluşturmaktadır. Tabi insan ile Allah arasındaki fark sadece varoluşsal açıdan değil hayatın tüm alanlarını kuşatan ilim, kudret gibi her cihetten söz konusudur. Yani kul külliyen yüce yaratıcıya muhtaçtır.[23]

Dua, kul-Allah ilişkisi içerisinde kul tarafından icra edilen amellerin esas unsurlarındandır. Bundan dolayı dua terimi İslami kaynaklarda, bu unsurun farklı kavramlarla ifade edildiği geniş bir içerik kazanmıştır. Buna göre;

> "*Dua kulun Allah'tan bir şey dilemesi, Allah'ı istemesi, Allah'ı yardıma çağırması, anması demek olur. Başka bir ifadeyle kul, içinde bulunduğu şartların tesiriyle bir şey için veya Allah için Allah'a yönelmektedir. Bu durumda dua kavramı, İslâmî dönemde yeniden teşkil edilen semantik alan içinde dinî duygu ve yönelişin birbirine komşu olan zikir, tesbih, hamd, senâ, şükür, tövbe, istiğfar, istiâze vb. görünüşlerinin genel çerçevesini oluşturmaktadır. İnsan içinde bulunduğu zor ve sıkıntılı durumlardan kurtulmak, kötü durumlara maruz kalmamak için Allah'ı hatırlar, aczini, güçsüzlüğünü ve kusurlarını samimiyetle itiraf ederek O'ndan yardım ister. Kötü durumdan kurtulma isteği, onu işlediği günah ve kusurlar sebebiyle*

[22] Osman Cilacı, "Dua", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/529.
[23] Hatice Şahin Aynur, "Kulluk Bilinci İnşasında Dua Değerinin Rolü", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50/1 (2021), 329-330.

pişmanlık duymaya ve kalbini temizlemeye, Allah'ı övüp yüceltmeye, af dilemeye sevk eder. Bazen sıkıntıdan kurtulduğu, nimet ve rahata kavuştuğu için memnuniyetini dile getirir. Dua bazen tabiattaki nizam ve estetiği derinden müşahede eden, mutlak kemal, güzellik ve gerçekliği sezen kişinin içinde meydana gelen hayranlık duygularının ifadesi olur."[24]

Kur'an ve hadislerde dua kelimesiyle Allah kavramı merkeze alınmakta, böylece söz konusu kavramla direkt ve güçlü bir ilişki kurulmaktadır. Böylece dua sözcüğü çift yönlü bir anlam kazanmakta, yukarıdan aşağıya değil de aşağıdan yukarıya bir niyaz olarak, kuldan Allah'a doğru bir yönelişi ifade etmektedir. İlahi vahiy nasıl yüce, üstün ve yukarıda olan Allah'tan aciz ve muhtaç olan insana doğru olağandışı şartlarda gerçekleşmişse duada da aynı durum söz konusudur. Çünkü Allah-insan ilişkisinin ve iletişiminin ontolojik farklılıktan dolayı yatay düzlemde gelişmesi mümkün değildir. Ancak rahmet ve şefkatiyle kâinatı kuşatan yüce Allah kullarının kendisinden olan talep, niyaz ve yakarışlarına icabet ederek üstten alta iletişim yönünü oluşturmaktadır. Tabi insan ile Allah arasındaki fark sadece varoluşsal açıdan değil hayatın tüm alanlarını kuşatan ilim, kudret gibi her cihetten söz konusudur. Yani kul külliyen yüce yaratıcıya muhtaçtır.[25]

1.3.3. Kur'ân-ı Kerim ve Dua

Kur'ân'da dua en çok dile getirilen ve kulların dikkatine sunulan ibadetlerdendir. İki yüz civarında ayet dua konusuyla direkt ilişkili iken, bağışlanma, zikir ve tövbe gibi dua ile ilintili ayetlerin sayısı da azımsanmayacak kadar çoktur. Dua ayetleri şeklinde de isimlendirilebilecek ayetlerde kulların yüce yaratıcıya dua etmeleri istenmiş, duanın erkânı, usulü, adabı, şekli ve etkileri dikkate sunulmuştur.[26] Bunun yanında Kur'an'da makbul olmayan, zamansız yersiz ve yanlış yapılan dualar da zikredilmiştir.[27] Bu duaların pek çoğu dünya hayatında Allah'ı dikkate almayan, onun peygamberlerine kulak asmayan ve onların adavetine icabet etmeyen, onun emir ve yasakları doğrultusunda bir hayat yaşamayı düstur edinmeyen kimselerin ölümle yüz yüze geldiğinde ya da ahirette kendilerine bildirilen acı sonla

[24] Selahattin Parladır, "Dua", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/531.
[25] Hatice Şahin Aynur, "Kulluk Bilinci İnşasında Dua Değerinin Rolü", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50/1 (2021), 329-330.
[26] el-Bakara 2/186; en-Nisâ 4/32.
[27] el-Bakara 2/200.

karşılaştıklarında pişmanlıklarını ifade etmek için dile getirdikleri yakarışlardan ibarettir. Kur'an'da önceki peygamberlerin dualarına da genişçe yer ayrılmıştır. Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa'nın duaları yoğunlukları itibariyle dikkat çekmektedir. Peygamberlerin dışında salih kimselerin ve bazı toplulukların dualarından da bahsedilmektedir. Ayrıca bazı sureler örnek dua metinleri şeklindedir ve müminlere Rablerine nasıl dua edeceklerini öğretir mahiyettedir. Fatiha suresi bu aşurelerin başında gelmektedir. "Rabbenâ" duası olarak da isimlendirtilen ve müminler nezdinde şöhret bulan dua da dillerde pelesenk olmuştur. Hatta sahâbîler Hz. Peygamber'in dualarında en çok bu ayete yer verdiğini belirtmişler,[28] Rasulullah'ın müminlere bu ayetlerle dua etmeyi tavsiye ettiğini vurgulamışlardır.[29] Gerek Fatiha suresinin gerekse rabbenâ duasının namazlarda okunmasına dair gereklilik Hz. Peygamber'in dinin em temel ibadeti namazda, namazın her rekatında ve namazı bitirmeden önce her son oturuşta kulun rabbine Kur'ânî dualarla özel niyazını ifade etmesini önemsemesinin de tezahürüdür. Bakara suresinin son ayetindeki şu ifadeler Kur'an'da müminlere öğretilen örnek dualardandır:[30]

> "*Rabbimiz! Unutur veya yanılırsak bizi cezalandırma! Bizden öncekilere yüklediğin gibi bize de ağır yük yükleme! Üstesinden gelemeyeceğimiz şeyleri boynumuza borç kılma! Bizi bağışla, ayıplarımızı ört ve bize rahmetinle muamele buyur! Sen bizim Mevla'mız ve yardımcımızsın; inkârcı topluluğa karşı bize yardım et!*"[31]

Kur'ân'da dua kavramı bu denli çok kullanılırken kaç farklı anlamda kullanıldığına dair de erken dönemlerden itibaren dilciler, tefsirciler imali fikr etmişler ve farklı düşünceler ortaya koymuşlardır. Bunlardan birisi Kur'an'ı bir bütün olarak tefsir eden ilk müfessir olarak bilinen Mukâtil b. Süleyman'dır (öl. 150/767). O, birden fazla anlama gelen yüz seksen beş kelimenin Kur'an'da hangi manalarda kullanıldığını incelediği eseri *el-Vücûh ve'n-nezâir'de* dua kelimesinin altı anlamda kullanıldığını belirtmektedir. Ona göre "*Azabımız kendilerine geldiğinde, 'Gerçekten biz zalimler olmuştuk' demekten başka söyleyecekleri bir söz kalmamıştı*."[32] ayetinde dua lafzı, söz anlamında kullanılmıştır. "*De ki: Bize yararı ve zararı olmayan*

[28] Buhârî, "Deavât", 55.
[29] Müslim, "Zikr", 23.
[30] Mustafa Çağrıcı, "Dua", , *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/536.
[31] el-Bakara 2/286.
[32] el-A'râf 7/5.

Allah'tan başka şeylere mi ibadet edelim?"[33] ayetinde ibadet anlamında; "*Eğer onlara seslenirseniz, sizin çağrınızı işitmezler*"[34] ayetinde çağırmak anlamında; "*Onlar, 'Onu kendisi uydurdu mu' diyorlar? De ki: Haydi siz, yalan üzere uydurulmuş olarak onun benzeri on sure getirin ve eğer doğru söyleyenlerden iseniz, Allah'tan başka çağırabildiklerinizi yardıma çağırın*"[35] ayetinde yardıma dilemek anlamında; "*Kullarım beni sana soracak olursa, muhakkak ki ben onlara pek yakınım. Bana dua ettiği zaman dua edenin duasına cevap veririm*"[36] ayetinde istek anlamında; "*Bizim için Rabbine dua et de onun nasıl bir sığır olduğunu bize açıklasın*"[37] ayetinde soru sormak anlamında kullanılmıştır.[38]

Tefsir ve hadis ilimlerine vukufiyeti ve bu alanlardaki eserleriyle tanınan İsmâîl el-Hîrî (öl. 431/1039) dua kelimesinin yıkarıda tadat edilen ilk beş anlamını benimsemekte altıncı mana olarak "*De ki: 'Allah diye çağırın, Rahman diye çağırın, ne ile çağırırsanız; sonunda en güzel isimler O'nundur*"[39] ayetinde geçtiği şekilde "*isim verme*" anlamına geldiğini belirtmektedir.[40]

İslami ilimlerin hemen her sahasındaki çalışmalarıyla tanınmasının yanında özellikle uydurma hadislere dair eserinde muteber bazı hadis kitaplarında mevzu hadislerin bulunduğunu iddia etmesiyle İslam ilim tarihinde dikkatleri üzerine çeken İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201), Mukâtil'in dile getirdiği dua kelimesinin altı anlamda kullanıldığı söylemine katılırken yedinci bir anlamı daha buna ilave etmiştir. Yani ona göre Kur'an'da dua kelimesi yedi anlamda kullanılmıştır ve "*Yüz çevirip arkasını döneni çağırır ona azap eder*"[41] ayetinde dua kelimesi azap etmek anlamında kullanılmıştır.[42]

---

[33] el-En'âm 6/71.
[34] el-Fâtır 35/14.
[35] Hûd 11/13.
[36] el-Bakara 2/186.
[37] el-Bakara 2/70.
[38] Mukâtil b. Suleymân, *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Dubai: Merkezü Cum'a, 2006), 115-116.
[39] el-İsrâ 17/110.
[40] Ebû Abdurrahmân İsmâîl el-Hîrî, *Vücûhü'l-Kur'ân*, thk. Fadlurrahmân el-Afğânî, (Mekke: Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, , 1984), 228-230.
[41] el-Meâric 70/17.
[42] Ebü'l-Ferec ibnü'l-Cevzî, *Nüzhetu'l-a'yuni'n-nevâzir fî ilmi'l-vücûhi ve'n-nezâir*, thk. Muhammed er-Râdî, (Beyrut: Muessesetü'r-risâle, 1984), 292-295

Kur'an'da insan için duanın önemine temas eden çok sayıda ayet de mevcuttur. İnsan henüz yaratılmadan önce Allah'ı yaratıcı ve ilah olarak tanımıştır.[43] İnsandaki bu fıtri bilgi onu daima yaratıcısına doğru yönlendirmiş, O'na sığınma, O'nunla irtibat kurma ve O'nu tanıma duygusunu hep güçlü kılmıştır. Diğer taraftan Kerim Kitapta, insanın zor ve sıkıntılı zamanlarında, kederli ve buhranlı anlarda, dara düştüğünde zorda kaldığında duaya başvuran psikolojik bir mekanizma geliştirildiğini de ortaya koymaktadır. Dahası içsel bu yönelişin insan tabiatındaki yaratılışa özgü bir özellik olduğu vurgulanır. Yani insan kul olarak fırtatı gereği "*Bir tehlike ve sıkıntıya düşünce bütün samimiyetiyle Allah'a yönelir; yatarken, otururken, ayakta dururken bıkmadan usanmadan dua edip iyilik ve başarı ister.*"[44] Duanın önemini ifade kabilinden insanın ihtiyaçları giderildiğinde, sıkıntılarından kurtulduğunda, kendisini güvende gördüğü ve başarılı bulduğunda duadan uzaklaştığı, Allah'tan yüz çevirdiği bencilce hareket ederek zalimleşebildiği de belirtilmektedir.[45]

İnsanın güven, ferah ve mutluluk zamanlarında Allah ile olan irtibatını devam ettirmesi, insanın daima Allah inancı şuurunu taşıması için dua ve zikir anlamlarına da gelen salâtın edası belirlenmiş vaktilerde gün içerisinde gerekli bir görev olarak Kur'an'da müminlere emredilmesi[46] dua- Allah inancının devamlılığı ilişkisi açısından önemlidir.

Kur'an'da, "*De ki: Duanız olmasa rabbim size ne diye değer versin*"[47] denilmek suretiyle insanın yüce yaratıcı katında sadeece ve sadece dua ile değer bulacağı vurgulanmaktadır. Kur'an'a göre Allah, kulunun çağrısına icabet etmek için her ne sebeple olursa olsun kulun kendisine müracaatını beklemektedir. Bu kendisine olan minnet ve teşekkür duygusu, yarattıklarının muhteşemliğinden kaynaklı hayranlık hissi veya korku ve pişmanlık anında sığınılacak bir liman olarak da görülme şeklinde tezahür edebilir.[48]

Kur'an'ın dua konusunda kulların dikkatini çektiği en önemli noktalardan biri de; duanın yegâne merciinin, dua yapılacak olan tek varlığın Yüce Allah olduğu vurgusudur. Allah'tan başka varlıklara veya nesnelere yapılacak dualar kesin bir dille

[43] el-A'râf 7/172, 173.
[44] Yûnus 10/12.
[45] el-İsrâ 17/67; Lokmân 31/32.
[46] en-Nisâ 4/103.
[47] el-Furkân 25/77.
[48] ez-Zümer 39/53.

nehyedilmiştir.[49] Bu kapsamda Allah'tan başkasına dua etmek sapıklık olarak nitelendirilirken[50] kendilerine dua edilenlerin da Allah'ın kulu olduğu ifade edilmiştir.[51] Allah'ı inkâr edenlerin duaları ise boşu boşuna çığırtkanlıktan başka bir şey değildir.[52]

Müminin her işinde olduğu gibi dua ederken de belli bir disipline, usul ve erkâna, adap ve vakara sahip olması gerekmektedir. Arzu ve isteklerin, şikayet ve serzenişlerin muhatabı alemlerin yoktan yaratıcısı Yüce Allah olduğına göre dua ile adap ayrılmaz bir ikili olarak görülmektedir. Bu bağlamda Kur'an'da dua konusu incelendiğinde bizzat Kur'an'ın dua adabına dair söylemleri dikkati caliptir. Bir ayette "*Rabbini, içinden yalvararak ve korkarak, yüksek olmayan bir sesle sabah-akşam an ve gafillerden olma. Doğrusu Rabbinin katında olanlar, O'na kulluk etmekten büyüklenmezler, O'nu tenzih ederler ve yalnız O'na secde ederler.*"[53] buyurularak; ayet-i kerimede tarif edildiği gibi kul olmanın bilincinde acz ile Rabbine iltica ederk dua edenin kibirden son derece uzak, Allah'ı tüm noksanlıklardan tenzih eden, tam bir huşu, yakarış ve niyaz halinde olması ve alçak sesle Rabbinden niyazda bulunması istenmektedir. Başka bir ayette de duada yakarmaya ve duayı gizlice yapmaya vurgu yapılmış; Allah'ın azabından korkulmasına ve rahmetinin umulmasına işaret edilmiştir.[54] Dua adabına uygun olarak icra edildiğine Allah'ın ona mutlaka icabet edeceği belirtilmiştir.[55]

1.3.4. Hadis ve Dua

Dua mevzuu rivayetlerde çokça işlenmekte, önemli bir yer işgal etmektedir. Konu erken dönemlerden başlayarak hadis dokümanlarının belirgin konularından biridir. Bu çalışmanın son bölümünde de görüleceği üzere günümüze ulaşan en erken eserlerden Mamer b. Râşid'in eseri olan *Câmi'*de yer verilen konu başlıklarından biri

[49] eş-Şuarâ 26/213.
[50] el-Hâc 22/12, 13.
[51] en-Nahl 16/20.
[52] el-Mü'min 40/50.
[53] el-A'râf 7/205.
[54] el-A'râf 7/55, 56.
[55] Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk. Mervân eş-Şiâr (Beyrût: Dârü'n-nefâis, 2005), 4/156.

de duadır.[56] Hz. Peygamber'in dualarının ondan menkul hadisler içerisinde ciddi bir yekûn tutması bu konuda dua başlıklı müstakil eserlerin telif edilmesi sonucunu doğurduğu gibi üçüncü asrın meşhur rivayetü'l-hadis eserlerinde de müstakil kitap mesabesinde dua bölümlerinin teşekkülüne sebep olmuştur. Buhârî'de "Kitâbü'd-Deavât", Müslim'de "Kitâbü'z-Zikr ve'd-duâ", *Sünen-i İbn Mâce*'nin "Kitâbü'd-Duâ'", *Sünen-i Tirmizî*'de "Kitâbü'd-Deavât" ve *Sünen-i Nesâî*'de "Kitâbü'l-İstiâze" şeklinde isimlendirilen kitâblarda dua konusundaki rivayetler cem edilmiş ve bu hadisler konularına göre taksim edilmek suretiyle alt başlıklar altına derç edilerek duanın farklı yönleri hadisler perspektifinden incelenmiştir.[57]

İbadetin özü olarak kabul edilen dua konusu; Hadis rivayetlerinde tüm detaylarıyla ortaya konmuş, fazileti, adabı, şartları tadat edilmiştir. Bunula birlikte makbul olan ve makbuliyeti gayr-i kabil olan dualar da belirtilmiştir. Bu bağlamda duanın kabul edilmesi için belli zamanların ehemmiyeti vurgulanmıştır. Kadir gecesi, Cuma günü, bayram geceleri, seher vakti gibi zamanlar bu çerçevede dile getirilmiştir.[58] Bunun yanında bazı mekânlarda ve hallerde yapılacak dualaların da daha çok kabule mazhar olacağı ifade edilmiştir.[59] Dua yaparken müminin nasıl bir halet-i ruhiyeye sahip olması gerektiği ve duadaki tavrının nasıl olmasına dair de izahlar yapılmıştır.[60] Tevazu, ihlas ve yapmacıklıktan uzak olmak dua edenden beklenen bir duruş olarak görülmektedir.[61]

Hadislerde ayrıca dua edenin ne istediğini bilmesi, isteklerinin arkasında durması ve net ifadelerle Yaratıcıya isteklerini arz etmesi[62] ve duasında ısrarcı davranmasının gerekliliği vurgulanmaktadır.[63] Allah Resulünün farklı zaman ve mekânlarda yaptığı özel duaları yer almaktadır.[64] Onun dua yaparken ellerini kaldırmak gibi sergilediği hareketler de en ince teferruatına kadar tasvir edilmektedir.[65]

---

[56] Ebû Amr Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, thk. Habîbürrahmân el-A'zamî (Beyrut: el-Meclisü'l-ilmî, 1403/1987), 10/438.
[57] Çağrıcı, "Dua", 9/536.
[58] Duanın makbul vakitleri için Bkz. Buhârî, "Deavât", 63, "Savm", 5, "Tevhid", 35, "Teheccüd", 14.
[59] Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2008), 1/437.
[60] Müslim, "Zikr". 44.
[61] Nesâî, "İstiskâ", 4, 13.
[62] Müslim, "Zikr", 7.
[63] Müslim, "Cihâd", 107.
[64] Tirmizî, "Deavât", 85; Müslim, "Hac", 425.
[65] Tirmizî, "Deavât", 11.

Gerek dua konulu müstakil literatür gerekse temel hadis kaynaklarındaki dua bölümlerinin en geniş ve kapsamlı konusunu Hz. Peygamber'den menkul me'sûr dualar oluşturmaktadır. Hz. Peygamber'in dualarını muhtevi rivayetler Peygamber sözlerinin nakli olmaları hasebiyle gerek lafızlarının güzelliği, gerekse selikasındaki akıcılıkla gönüllere hitap etmekte, muhteva zenginliği ve kuşatıcılığı ile de ruhları teskin etmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. HADİS RİVAYETLERİNDE DUA

2.1. Duanın Önemi

Dua insan fıtratının tabii olarak açığa çıkardığı bir fenomen ve ihtiyaçtır. Yüce bir varlığa inanan, ona sığınan ve güvenen her insan hayatının tüm evrelerinde, ya da zaman zaman, özellikle de darda kaldığında, başı sıkıştığında bu varlığa sığınma ondan yardım dileme ihtiyacını hisseder. Bu davranış şekli psikolojik olarak tahlil edildiğinde; yüce varlıktan gelecek ya da gelmesi muhtemel yardımın çekimi için başvurulan ruhi bir refleksin varlığı görülmektedir. Böylece insan fıtratının, yaratıcısına yakınlaşma isteğini ifade ettiği ve insanı yaratıcıya doğru ittiği söylenmektedir.

> "*Bu yönüyle dua zihnin maddî olmayan âleme doğru çekilmesi, ruhun Allah'a doğru yükselişi, hayat denilen mucizeyi yaratan varlığa karşı aşk ve tapınma ifadesi; her şeyi yaratan, en üstün kemal, kudret, kuvvet ve güzellik kaynağı, herkesin kurtarıcısı ve hamisi olan görülmez bir varlıkla ilişkiye geçme gayretidir.*"[66]

Temeli Allah inancına dayanan hayat felsefelerinin tümünde yaratılmışların Allah'a doğru bir yönelimleri söz konusu olup, duanın insanı Allah'a yakınlaştıran bir fonksiyon icra ettiği görülmektedir. Muhammed İkbal dua ve ibadet tanımını yaparken şu ifadeleri kullanmaktadır:

> "*Kâinatın dehşet verici sessizliği içinde insanoğlunun kendisine bir cevap bulmak için hissettiği derin hasret ve iştiyakın ifadesidir. Tabiatı, ilmî olarak araştırmak bizi mutlak hakikatle temas haline getirir. Bu da bir bakıma dua ve ibadettir; ancak dua ve ibadet bu zihnî faaliyet için zorunlu bir tamamlayıcı olarak kabul edilmelidir.*"[67]

Ancak duayı kulun Allah'a yönelişi olarak kabul eden anlayışa muhalif görüşler de söz konusudur. Bunlardan birinde dua; Allah ile kul arasındaki ilişkidir. Bu ilişki biçiminde Allah'ın rahmetinin kullar tarafından tanındığı görülmekte ve ilişki canlı bir iletişime ve haberleşmeye bürünmektedir.[68]

---

[66] Alexis Carrel, *Dua*, trc. Nahid Tendar (İstanbul: Amerikan Bord Neşriyat Dairesi, 1947), 6.
[67] Muhammed İkbal, *İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü,* trc. Sofi Huri (İstanbul: Çeltüt matbacılık, 1964), 105-111.
[68] Uludağ, *Risâle,* 380.

Duanın öneminin kulun Allah'a yönelişi olarak ortaya çıktığı kabul edildiğinde şu ayet dikkatleri çekmektedir: "*De ki: Duanız olmasa rabbim size ne diye değer versin.*"[69] Böylece kişinin sadece rabbine olan içten yönelişle değer iktisab ettiği belirtilmiş, bu yönelişte Allah'ın güzel isimlerini dile getiren ve esma-i hüsnayı vasıta yapan kişilerin günahının denizlerdeki köpükler kadar çok dahi olsa affedileceği müjdesi alemlere rahmet Hz. Peygamber tarafından ifade edilmiştir.[70]

Yüce Allah sevgi, saygı, ihtiram, sığınma, korku, endişe, pişmanlık vb. her ne sebeple ve duyguyla olursa olsun kulun kendisine yönelmesinden hoşnut olmakta, bunu istemekte ve beklemektedir.[71] Hatta kulun Allah'ın huzurunda acizliğini, hatasını ve kusurunu itiraf ederek bulunduğu suçluluk duygusu, bu duygular içerisinde bir derece daha öne çıkmaktadır.[72] Çünkü böylece insan iyi bir kul olmaya karar vermekte, şiddetli pişmanlık duygusuyla insan olmasının gereği olarak yaptığı ve bir türlü kendisine engel olamayarak uzak duramadığı günahlardan kaçınmakta ve Allah'a yönelmektedir. Hatta insanın işlediği her günahtan sonra tekrar tekrar Allah'a yönelmesi, her defasında kendisini affedebilecek bir rabbi olduğunu bildiği için Allah tarafından hüsn-ü kabul ile karşılanacak ve afla mükâfatlandırılacaktır.[73]

İslâm'ın hayat felsefinde ya da dua anlayışında günahkâr da olsa insanın Allah'a yönelmesi O'nun ilgisine ve merhametine duyduğu ihtiyacı dile getirmesi önem arz etmektedir. Kulun derin bir pişmanlıkla O'na halini arz etmesi karşısında yüce yaratıcının duyduğu mutluluk rivayetlerde çölde devesini kaybederek her şeyinden mahrum olan bir kimsenin devesine yeniden kavuştuğu andaki sevinç ile somutlaştırılarak örneklendirilmektedir.[74] Böylece Yüce Allah, günah deryasına dalıp isyan çukurunda kaybolan kuluna adeta yeniden kavuşmaktadır. Buradaki ilişkide kulun Allah'a yönelerek iletişime geçmesi rabbine doğru ilk adımı kendisinin atması ehemmiyetlidir. Zira kul, Allah'a yöneldiğinde kerim kitaptaki şu ayet tecelli etmektedir: "*Ben yakınım; biri benden bir şey istediğinde onun duasına karşılık veririm.*"[75] Başka bir hadiste nakledildiğine göre kul rabbine sevgi ve ilgiyle

[69] el-Furkân 25/77.
[70] Süleyman b. Eş'as İshâk es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kâmil Karabelâ (Beyrut: Dârü'r-risâle, 1430/2009), "Salât", 359.
[71] el-Bakara 2/152, 186; ez-Zümer 39/53.
[72] Müslim, "Tevbe", 11.
[73] Müslim, "Tevbe", 29.
[74] Müslim, "Tevbe", 2.
[75] el-Bakara 2/186.

yöneldiğinde, O'nun tarafından kula çok daha büyük bir sevgi ve ilgiyle mukabele edilecektir.[76]

Dua ile insan kendi kendine yetmediğini itiraf etmektedir. Bu düzlemde insanın inancının rengi de pek önemli değildir. Zira her insan duaya ihtiyaç duymaktadır ve inançlar değişse, ritüeller farklılaşsa da duanın benzer şekillerde tezahür ettiği görülmektedir.[77] Öte yandan dua ile kul adeta kendi kendini sevindirmekte Allah'ın inayetini celp etmek için ruhunu Allah'a açmakta ve halini O'na itiraf etmektedir.[78] Kur'an'da bütün varlıkların Allah'ı zikretmek suretiyle adeta Allah'a dua ettikleri, insanın bundan bîhaber olduğu belirtilmektedir.[79] Burada dikkat çeken husus tüm varlıkların gayr-i iradi bir biçimde yaratılışlarıyla mütenasip bir şekilde dua ederken insan dua ya da ibadet edip etmeme konusunda muhtardır. İnsan için duanın değeri de detayda gizlidir ve bu bakımdan dua kadrini bilen için muhteşem bir kuvvet, bilmeyen kişi için ise mahrumiyettir.[80] Buradaki özgürlük alanı dua konusunda insanı mükellef kılmaktadır. Mükellefiyet onu aynı zamanda muhatap yapmakta ve duayı onun hayatında önemli bir konuma getirmektedir. Bundan dolayıdır ki Rasûlullah, "*Allah katında duadan daha değerli hiçbir şey yoktur.*" buyurmuş,[81] dua etmeyen, Rabbinden bir şey istemeyen kişiye Hak Teâlâ'nın öfkeleneceğini bildirmiştir.[82] Şu kudsi hadisteki "*Kulum beni hatırladığı müddetçe onunla beraberim. Beni anarsa ben de onu anarım. Beni kalabalıklar içinde anarsa ben de onu daha hayırlı kalabalıklar içinde anarım. Bana bir karış gelirse ben ona bir arşın gelirim. Bana doğru bir arşın gelirse ben ona bir kulaç gelirim. Bana yürüyerek yaklaşırsa ben ona koşarak yaklaşırım.*" anlatı duanın önemini ifade etmesi açısından önemlidir.[83] Bu ehemmiyet Müslüman kulun, Rabbine dua ettikçe Allah'ın onun istediğini vermesi ve ondan bir günahın cezasını da silmesi şeklinde karşılık bulmaktadır.[84] Duanın

[76] Müslim, "Tevbe", 1.
[77] Habil Şentürk, *İbadet Psikolojisi Hz. Peygamber Örneği* (İstanbul: İz Yayınları, 2009), 108.
[78] Crystal L. Park, *Din ve Maneviyat Psikolojisi Yeni Yaklaşımlar ve Uygulama Alanları*, trc. İhsan Çapcıoğlu, Ali Ayten (Ankara: Phoenix Yayınları, 2013), 157-172.
[79] el-İsrâ 17/44.
[80] Eva de Vitray*, Duanın Ruhu*, 14.
[81] Tirmizî, "Deavât", 1.
[82] Tirmizî, "Deavât", 3.
[83] Tirmizî, "Deavât", 132.
[84] Tirmizî, "Deavât", 9.

önemi kazaları önlemede,[85] musibetlere karşı koruma kalkanı oluşturmada da tezahür etmektedir.[86]

Yüce yaratıcı kendisine saygı duyan ve kapısına sığınılacak bir rabbi olduğu bilincinde olan ve bu şuurla O'na ellerini açan bir kulun ellerini boş çevirmekten hayâ etmektedir.[87] Yani kulun değeri Allah nezdinde dua ile yükselmekte ve elleri boş geri çevrilmemektedir.[88] Çünkü burada insan kendisini yoktan yaratan varlığı tanımakta, ona kulluğunun farkında olduğunu ortaya koymaktadır. İnsan kulluğunu dile getirmekte ben senin kulunum, sana ihtiyacım var söyleminde bulunmaktadır.[89]

Duanın öneminden bahsederken hadis tarihinin meşhur muhaddisi Buhârî'nin duayı imanla özdeşleştirmesi dile getirilmelidir. Ona göre "*Resulüm! De ki: Duanız olmazsa, Rabbim size ne diye değer versin?*"[90] ayetindeki duadan murad imandır. Bundan dolayıdır ki bu ayet "De ki: imanınız olmazsa, Rabbim size ne diye değer versin?" şeklinde anlaşılmalıdır.[91] Dua sadece iman şeklinde anlaşılmamış İslam'la eşdeğer de tutulmuştur. Örneğin Mevlana'ya olan muhabbeti ile tanınan Eva De Vitray kendisine "İslam nedir?" diye sorulduğunda bu soruya tek bir kelime ile cevap verebileceğini söylemiş ve "İslam, duadır" diyerek soruyu yanıtlamıştır.[92] Hadisler ve dua ilişkisini göz ününde bulunduran çalışmalara göre dua insanın Allah'tan bir şey istemesinden ziyade kişinin Allah'a kulluğunu ispat etme çabasıdır.[93]

Toshihiko Izutsu ise duanın önemini şu cümlelerde dile getirmektedir:

> "*Allah ile insan arasında sürekli bir iletişim söz konusudur. Bu iletişim Allah'tan insana doğru olduğu zaman vahiy adını alır. Allah vahiy ile konuşur. İnsandan Allah'a doğru olan iletişimin adı ise duadır. Dolayısıyla dua insan kalbinin Allah ile konuşmasıdır. İnsan normal şartlarda Allah ile ilişki kurma, O'na hitap etme vasıtasına sahip değildir. Normal kelime alışverişinin olabilmesi için iki taraf arasında ontolojik eşitliğin olması gerekir. İşte dilin bu temel prensibini bozacak bir durum ortaya çıktığında insan Allah'a hitap edebilir. Onunla konuşma yeteneğine sahip olabilir. Bu öyle bir durumdur ki insan kendi zihnini günlük durumun üstünde bulur. Böyle bir hal meydana*

[85] Tirmizî, "Kader", 6.
[86] Tirmizî, "Deavât", 102.
[87] Ebû Dâvûd, "Vitr", 358.
[88] Hasan Eker, *Dua Bilinci* (İstanbul: Düşün Yayınları, 2012), 16.
[89] Duran Kömürcü, *Kur'ân ve Sünnette Dualar* (İstanbul: Şamil Yayıncılık, 2004), 18.
[90] el-Furkân 25/77.
[91] Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-ṣaḥîḥ*, thk. Muhammed Zühyr b. Nâsır (Beyrut: Dâru tavkı'n-necât, 1422/2001), "Îmân", 2.
[92] Eva De Vitray, *Duanın Ruhu*, 13.
[93] Kömürcü, *Kur'ân ve Sünnette Dualar*, 19.

gelince insanın zihni gerilir ve kopma derecesine gelir. Bu noktadan itibaren insan Allah'a doğrudan söz söyleyebilir. İşte bu olağanüstü durum içinde geçen böylesi bir konuşma olayına dua denir."[94]

Dua anında insanda meydana gelen değişim ve Allah ile tekellüm edecek şekle büründüren ve seviyeye yükselten haleti ruhiye bilimsel araştırmalara konu olmuştur. Buna göre dua esnasında vücut ısısının yükselmesi, ürpermeyle başlayan duyarlılık seviyesinin artması, algı seviyesindeki keskinlik gibi değişimler bilimsel deneylerle ispatlanmıştır.[95]

Hz. Peygamber'in şu sözleri de duanın önemine dair farklı bir perspektif sunmaktadır. Buna göre "*Dua müminin silahıdır, dinin direğidir, göklerin ve yerin nurudur.*"[96] Yani silahla insan kendisini nasıl düşmanlarından yada kendisine zarar verecek varlıklardan korursa dua ile de mümin kendisini afetlerden, belalardan, görünür görünmez kazalardan koruyabilir. Dua dinin direklerinden biridir. Zira Allah'a kamil manada iman edenler, ona şeksiz- şüphesiz güvenenler, yardımına ve kudretine ihtiyaç duyanlar dua ederler. Diğer taraftan o yerin ve göklerin nurudur, aydınlığıdır. Hakiki manada aydınlık ancak Allah'ın isimleriyle vaki olur. O'nun isminin anılmadığı her yer karanlıktır.[97]

Dua fonksiyonları açısından önemini ortaya koyan şu rivayette konu çarpıcı bir şekilde dile getirilmektedir:

"*Sana bir zarar gelse ve sen Allah'a dua etsen, senden o zararı giderir. Bir yıl kıtlık olsa ve sen Allah'a dua etsen o yıl kıtlığı giderip verimli hale getirir. Susuz ve kıraç bir yerde ya da bir çölde bineğin kaybolsa sen de O'na dua etsen onu sana geri getirir*"[98]

Aslında bu rivayet duanın yaşamsal anlamdaki önemini de göstermektedir. Burada Mahatma Gandi'nin (öl. 1948) "*Dua olmasaydı yaşayamazdım*" sözü duanın fonksiyonlarının hayati olduğunu, duanın hayatın merkezinde, hayata yön veren ve ihmal edilemez olması gerektiğini ortaya koymaktadır.[99] Dua ettiğinde insanın hayata daha pozitif bakması, gönlünde ferahlama duyması ve rahatlık hissetmesi de

---

[94] Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, trc. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), 244.
[95] Nevzat Tarhan, *İnanç Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 102.
[96] Ebû Abdullah Muhammed Hâkim en-Neysâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Saḥîḥayn* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1990), 1/669 Had. no: 1812.
[97] Muhammed b. İsmail es-San'ânî, *et-Tenvîr şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*, thk. Muhammed İshâk İbrahim (Riyad: Mektebetü dârü's-selâm, 1432/2011), 6/129.
[98] Ebû Dâvûd, "Libâs", 28.
[99] Necati Öner, *Stres ve Dini İnanç* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 14.

duanın maddi fonksiyonlarının yanında ruhi sıkıntılara karşı da koruyucu etkilerini göstermektedir.[100]

Tabii duayı sadece korku, endişe, sıkıntı gibi hayatı olumsuz etkileyen faktörler karşısında yardım isteme aparatı gibi görmek de uygun değildir. Nitekim sadece korku ve darlık anında Allah'a el açıp felaha erdiklerinde Allah'tan habersiz gibi yaşayanlar uyarılmışlardır.[101] Bu manada duadan yüz çevirmek, Allah'tan bir şey istemeye tenezzül etmemek, hiçbir şeye ihtiyaç duymamak Allah'a karşı tekebbür olarak anlaşılmış ve Allah'ın gazabına uğrama sebebi olarak görülmüştür.[102]

Dua gerek kulun Yüce Allah'la iletişiminin en etkili vasıtaarından biri olması gerekse kulun bir talebi, endişesi, korkusu olduğunda huzuruna çıkabileceği bir rabbinin olduğunu bilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Bundan dolayıdır ki Hz. Peygamber bir gün İbn Abbâs'a şu önemli tavsiyelerde bulunmuştur:

> "*Evlâdım! Sana bazı sözler öğreteceğim: Allah'ın hakkını koru ki, Allah da seni korusun. Allah'ın hakkını gözet ki, O'nu hep yanında bulasın. Bir şey isteyeceğinde Allah'tan iste. Yardım dileyeceğinde Allah'tan yardım dile. Şunu bilmelisin ki, bütün varlık âlemi senin yararına bir şey yapmak için bir araya gelse, ancak Allah yazmışsa sana destek verebilirler. Yine bütün varlık âlemi sana zarar vermek için bir araya gelse, ancak Allah yazmışsa sana zarar verebilirler.*"[103]

2.2. Duanın Adabı

Edep ve adap kelimeleri genel olarak dinin gerekli, aklın güzel gördüğü tüm söz ve filleri kuşatmaktadır. Fıkhî ıstılahta edep, Resulullahın ara sıra yaptığı sürekli ve devamlı yapmadığı işlere mukabil olarak genellikle adap şeklinde kullanılır. Hüküm açısında müekked olmayan sünnet gibi kabul edilip yapana sevap verilirken yapmayan kınanmaz. Bu bakımdan tatavvu ve fazilet ile eşdeğerde kabul edilmektedir. Bununla birlikte âdâb kelimesi, bir hal veya davranışa nisbet edildiğinde o konudaki hususi kaideleri, hassasiyetleri, o konuda uyulması gereken dinî, ahlâkî prensipleri ve hükümleri ifade etmektedir.[104]

---

[100] Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 102;
[101] Yûnus 10/12.
[102] Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1409/1889), 229.
[103] Tirmizî, "Sıfâtü'l-kıyâme", 59.
[104] Abdülaziz Bayındır, "Âdâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/334.

Edep ve adap müminin günlük hayatında sosyal hayatta kurduğu ilişkilerinden, bir anlamda yaratıcı ile kurduğu ilişki anlamına gelen ibadetlerine kadar geniş bir çerçevede işlev görür. Dolayısıyla müminin hem bireysel hem de toplumsal hayatını düzenler tanzim eder. "*Bu çerçevede yeme içme, giyim kuşam, yatıp kalkma, eve girip çıkma, büyük küçük bütün insanlarla ilişkiler, konuşma, camiye gitme, namaz, oruç, sadaka ve dua gibi her davranışın, her ibadetin âdâbı vardır.*"[105]

Örnek vermek gerekirse herhangi bir adım atarken besmele çekmek, Allah'ın ismini anmak her işin adabıdır.[106] Yemek yerken sağ el ile yemek ve önünden yemek yemeğin adabıdır.[107] Küçüklere şefkat ve merhametle muamele etmek, büyüklere ihtiram ve saygı göstermek,[108] insanların hatalarını görmezden gelerek yanlışlarını ifşa etmemek dahası örtmek toplumsal ilişkilerdeki adaplardandır.[109]

Duaya gelince, burada kul ile Allah'ın bir diyaloğu söz konusudur. Diyaloğun temel unsuru dua kuladan Allah'a yönelmişken, duaya icabet Allah'tan kula doğru gerçekleşmektedir.[110] Kuldan Allah'a yönelişin ya da mahluktan halika gidişin menzilinde hüsnü kabul ile mukabele görebilmesi için usul erkan ve adaba riayet edilmesi gereklidir. Madem kul gönlünü rabbine açıyor, onun huzuruna çıkıyor ona halibi arz ediyor ve muhatap yüce Allah ise orada edep kulluğun da göstergesidir. Usulüne uygun yazılmayan bir dilekçe bile en ufak makamlarda karşılık bulmaz iken, adaptan yoksun olan bir duanın yüce yaratıcının makamında memnuniyet ve makbuliyetle karşılık bulması düşünülmemelidir.[111]

Muhatabın âlemlerin rabbi olan Dua gibi bir amelde adap diye isimlendirilen kaide ve kurallar bütünün olması gereklidir. Zira Kur'an'da

> "*Rabbinize yalvara yakara ve gizlice dua edin. Bilesiniz ki O, haddi aşanları sevmez. Islah edilmesinden sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın. Allah'a korkuyla ve ümitle dua edin. Muhakkak ki iyilik edenlere Allah'ın rahmeti çok yakındır.*"[112]

---

[105] Mehmet Emin Özafşar vd. (ed.), *Hadislerle İslam* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 3/17.
[106] Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnaût, Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 2/360.
[107] Buhârî, "Et'ime", 2; Müslim, "Eşribe", 108.
[108] Tirmizî, "Birr ve sıla", 15; Ebû Dâvûd, "Edeb", 58.
[109] Müslim, "Birr ve sıla", 71.
[110] Fevzi Zülaloğlu, *Kur'ân'da Dua ve Rasullerin Dua Örnekleri* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2005), 23.
[111] Mustafa İslamoğlu, Yaşayan Yazılar (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010), 157.
[112] Âraf 7/55-56.

buyurularak samimiyet, içtenlik, korku, ümit ve gizlilik gibi şartlar icabet makamındaki Yüce Allah tarafından konulmuştur.

Âlemlere rahmet Hz. Peygamber de ümmetinin rabbin huzurundan boş dönmemesi için duanın adabını bizzat öğretmiş, kendisi de uygulamalarıyla ümmetine örnek olmuştur. Hadislerde bir duanın kabul olabilmesi için belli zaman dilimlerinin ehemmiyetine dikkat çekilmektedir. "*Allah'ın her gece, gecenin üçte birinde dünya semasına tecelli ederek dua edenin duasını kabul etme, isteyene verme, af dileyeni affetme şeklinde nida ettiği beyan edilir.*"[113] Ayrıca Cuma geceleri, Recep ayının ilk gecesi, Şaban ayının ortası, Ramazan ve Kurban bayramı gecelerinde yapılacak duaların da Allah tarafından geri çevrilmeyeceği bildirilir.[114] Rivayetlerde Cuma günü yapılacak duaların makbul olacağına dair güçlü vurgu bulunmaktadır.[115]

Duanın adaplarından birisi de önemli vesileleri fırsat bilmektir. Bu konuda İslam ilimler tarihinde haklı şöhrete kavuşan bazı alimlerin sözleri de mevcuttur. Tabiîn neslinin öncü müfessirlerinden Mücahid (öl. 103/721) namaz saatlerinin hayırlı vakitler olduğunu, o saatlerde namazların akabinde dua edilmesinin duanın kabulüne vesile olabileceğini belirtmektedir.[116] Bu bağlamda rivayetlerde de ezanla kamet arasında yapılan duaların Yüce Allah katında değer bulacağı ifade edilmektedir.[117] Ayrıca oruçlunun duasının reddedilmeyeceği,[118] "*kulun rabbine en yakın olduğu anın secde olduğu dolayısıyla secdede duanın çokça yapılması gerektiği de hadislerde ifade edilmektedir.*"[119]

Kıbleye dönmek ve elleri kaldırmak da duanın adaplarındandır. Dua müstakil ibadet oldupuna göre formel her ibadet de olduğu gibi dua esnasında kulun fiziken belli bir duruşu ve hareketleri sergilemesi gerekmektedir. Aslında kendisi de bütün olarak bir dua kabul edilen namazda nasıl tüm yüzler Beytullaha dönüyorsa duada da yüzlerin

---

[113] Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 169.
[114] Ahmed b. el-Hüseyn Ebûbekir el-Beyhakî, *Şuabü'l-îm*ân, thk. Abdülâli Abdülhâmid (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1423/2003), 5/288.
[115] Buhârî, "Deavât", 61.
[116] Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâ Muhtasar İhyâu Ulûmi'd-Dîn Tercümesi*, trc. Mustafa Çağrıcı (İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 1/461.
[117] Ebû Bekir Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muṣannef*, thk. Habibürrahman el-Âzamî (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1982, 1/495; Ebû Dâvûd et-Tayâlîsî, *el-Müsned*, thk. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru hicr, 1419/1999), 2/576.
[118] Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebû Şeybe, *Kitâbü'l-muṣannef fi'l-eḥâdîṯi ve'l-âṯâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 2/274.
[119] Ebû Dâvûd, "Salât", 154.

Kabe'ye dönmesi güzel görülmüştür. Hatta Hz. Peygamber'in Arafat duasını kıbleye dönerek yaptığı ve duayı güneş batıncaya kadar sürdürdüğü rivayetlerde belirtilmektedir.[120] Hz. Peygamber'in duada ellerini mutlaka kaldırdığı ve dua sonunda ellerini yüzüne sürdüğü de hadislerin duaya dair ortak anlatılarındandır.[121] Elleri kaldırmak suretiyle yüce yaratıcıya yakarış aynı zamanda insanın O'na muhtaç olduğunu sembolize eden bir tutum olarak da görülmektedir.[122]

Duayı fısıltı ile sesli konuşmak arasında bir ses tonuyla yapmak da duanın adaplarından biri olarak görülmüştür. Ebû Mûsâ el-Eşârî'nin şu anekdotu bu durumun güzel bir betimlemesidir:

> "*Biz bir gün Allah Resulü ile seferde idik. Tepelere çıktıkça, derelere indikçe yüksek sesle tekbir ve tehlil getiriyorduk. Bunun üzerine Hz. Peygamber, 'Ey İnsanlar! Kendinizi yormayınız. Çünkü sizler sağır ve uzaktaki birine değil, her an sizinle olan, her şeyi duyan Allah'a dua ediyorsunuz.*" dedi.[123]

Allah'ın kendisine dua eden kişi ile beraber olduğu bilgisi dikkate alınarak dua edilmeli;[124] duada bağırıp çağırılmamalı, başkalarına dua sözleri duyurulmamalı, gösterişten kaçınılmalıdır. Duanın ibadet olduğu dikkate alınarak ibadet şuuruyla hareket edilmelidir.

Duada süslü sözlerden, yapmacık ifadelerden kaçınılmalı içten geldiği gibi doğal ifadelerle yaratıcıya yönelinmelidir. Dua eden kişi Allah'a yalvarır, yakarır halde bulunmalı, mütevazi olmalıdır.[125] Kur'an'da "*Rabbinize yakarışla ve sessizce dua ediniz. Biliniz ki O, haddi aşanları sevmez.*" buyrulmuştur.[126] Bu ayette geçen "haddi aşma" ile süslü ifadeler kullanmak için kendini zorlama anlamının kastedildiği ifade edilmektedir. Bu çerçevede en iyi mesur duaların dışına çıkmamaktır. Çünkü insan duasında ölçünün dışına çıkarak kendi faydasına olmayan şeyleri de Allah'tan isteyebilmektedir.[127] Bu bağlamda İmam Buhârî meşhur eseri *Sahîh*'in dua bölümüne "Duada secili ve kafiyeli sözlerin mekruh olması" şeklinde bir konu başlığı

---

[120] Ebû Muhammed Hüseyin el-Begavî, *Şerhu's-Sünne*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983), 7/155.
[121] Tirmizî, "Deavât", 11; Ebû Bekir Ahmed el-Bezzâr, *Müsned*, thk. Mahfuzurrahman Zeynullah (Medine: Mektebetü'l-ulûm, 1988), 1/243.
[122] Gazzâlî, *İhyâ*, 1/462.
[123] Müslim, "Zikr", 44.
[124] Müslim, "Zikr", 19.
[125] Ebû Abdurrahman Ahmed en-Nesâî, *es-Sünen (el-Müctebâ)*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1406/1986), "İstiskâ", 8.
[126] el-Ârâf 7/55.
[127] Gazzâlî, *İhyâ*, 1/463.

koymuştur.[128] Bu başlık altında yer verdiği şu rivayet konuyu yeterince özetler mahiyettedir. Rivayete göre Abdullah b. Abbas hizmetlisi İkrime'ye (öl. 105/723) şöyle söylemiştir:

> "*İnsanlara her cuma günü bir defa sohbet et. Eğer bunu az görüp kabul etmezsen, haftada iki kere vaaz et! Eğer daha fazla yapmak istersen, haftada üç defa yap! İnsanları bu Kur'ân'dan bıktırma! Sakın seni, bir topluluk, kendileri ile alakalı konuşurlarken onların yanına gelip de onlara nasihat eder, böylece onların konuşmalarını keser ve onları usandırıp bıktırır halde bulmayayım! Lakin kendin onlara kulak verip sus! Onlar sana kendilerine ders anlatmanı isterlerse ders yap! Duada da kafiyeli ifadeleri bırak ve böylesinden sakın! Çünkü ben Rasulullah (sav) ve sahabesinin bunu yapmadıklarını bilirim. Yani onlar duada kafiyeli sözlerden çekiniyorlardı.*"[129]

Bu haber Hz. Peygamber'in duada tumturaklı sözlere yer vermediğini bundan kaçındığını özellikle belirtmektedir.

Duanın Allah katında kabul göreceğine inanılması korku ve ümit halinde olunması gerekmektedir. Şu ayette aslında bu duruma delalet etmektedir:

> "*Biz onun da duasını kabul ettik ve ona Yahya'yı verdik; eşini de kendisi için çocuk doğurmaya elverişli kıldık. Bütün bu peygamberler, hayır işlerinde koşuşurlar, umarak ve korkarak bize dua ederlerdi; onlar, bize karşı derin saygı içindeydiler.*"[130]

Ayette peygamberlerin korku ve ümit denkleminde dua ettiklerini bildirmektedir.

Duanın adaplarından biri de duada ciddi olmak, duanın kabul edileceğine şüpheye mahal bırakmayacak şekilde inanmaktır. Çünkü kendisine dua edilen Yüce Allah duaları işittiğini yani kabul edeceğini müjdelemektedir.[131] Hz. Peygamber de kabul edileceğine dair kati bir iman taşıyarak dua edilmesini müminlerden istemektedir.[132] Ayrıca o müminlerin duada "Allah'ım! İstiyorsan beni bağışla. İstiyorsan bana merhamet et." şeklindeki söylemlerden kaçınmasını duasında kararalı, net bir duruş ve tutum sergilemesini istemektedir.[133] Rivayetlerde dua ederken isteklerin yüksek tutulması, istekler konusunda mütevazi olunmaması çünkü Allah'ın yüceliğinin ve

[128] Buhârî, "Deavât", 20.
[129] Buhârî, "Deavât", 20.
[130] el-Enbiyâ 21/90.
[131] Âli İmrân 3/38.
[132] Tirmizî, "Deavât", 66.
[133] Mâlik b. Enes b. Mâlik, *el-Muvaṭṭâ*, thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî (Abu Dabi: Müessetü Zâyed b. Sultan, 1425/2004), "Kur'ân", 8; Buhârî, "Deavât", 21; Müslim, "Zikr", 8.

ululuğunun istenilen her şeyi vermeye yeterli olduğu, hiçbir talebin onun verebileceğinden daha büyük olamayacağı vurgulanmaktadır.[134]

Duada ısrarcı olunmalı ve istekler tekrarlanmalıdır. İbn Mesûd'dan nakledilen bir rivayete göre, "*Hz. Peygamber (sav) dua ettiği zaman üç kere tekrar eder, Allah'tan bir şey istediği zaman üç kere isterdi.*"[135] Bununla birlikte Hz. Peygamber dua ettiğinde duasının karşılığını hemen beklemez fakat el açıp dua ettiği, halini ve isteğini arz ettiği Rabbinin duasına er ya da geç mukabele edeceğinden şğphe etmezdi. Bir keresinde "*Sizden biriniz, 'Ben, Rabbime dua ettim de duam kabul edilmedi.' deyip acele etmediği müddetçe, duası karşılık bulur.*" buyurmuştur.[136] Sahâbenin duada acele etmenin nasıl olacağına dair sorularına ise kulun dua ettim ama duama icabet edildiğini görmedim diyerek dua etmekten vazgeçmesi şeklinde cevap verir.[137] Böylece o, ister bu dünyada ister ahirette ama duanın mutlaka Allah katında karşılık bulacağını ifade etmektedir.

Duaya Allah'ın adıyla başlanmalı, yalnızca O'ndan istenmeli ve duada samimi olunmalıdır. Duaya doğrudan istekle başlanmamalı, öncesinde Allah Teâlâ'ya hamd ve sena edilmeli, O'na tazim bildirilmelidir. Sahâbîler Hz. Peygamber'in duaya "سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى الْعَلِيِّ الْوَهَّابِ" kelimeleri ile başladığını nakletmektedir.[138] Dua Yüce Allah'ı tazim etmektir. Onu birlemek, O'na bir ortak koşmamaktır. Kulun benliğindeki ve dünyasındaki tüm şerikleri bir kenara itmesi O'na yönelmesidir. Hal böyle olunca O'nun yanında ortaklar ihdas ederek dua etmek O'nun hoşnutluğunu kaybetmektir. Bu bağlamda bir keresinde kendisine "*Ya Rasûlullah! Allah katında en büyük günah hangisidir?*" şeklinde bir soru yöneltildiğinde Rasûlullah (sav): "*Seni yarattığı halde Allah'a ortak koşarak dua etmendir*" diye cevap verdi.[139] Böylece Hz. Peygamber duada da Allah'ın bir şerike ya da şirk kalıntısına asla müsamaha göstermeyeceğini beyan etmektedir. Zaten müminler de iman dolu gönüllerini Allah'ın yanında başka bir ilaha da dua ederek kirletmezler.[140] Bu kapsamda Abdullah b. Mesud, Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletmektedir: "*Allah'ın*

[134] Ebû Hatim Muhammed İbn Hibbân, *el-İḥsân fî taḳrîbi ṣaḥîḥ-i İbn Ḥibbân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1408/1988), 3/177.
[135] Müslim, "Cihâd ve siyer", 107.
[136] Müslim, "Zikr", 91.
[137] Müslim, "Zikr", 92.
[138] İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 6/45.
[139] Buhârî, "Tevhîd", 46.
[140] el-Furkân 25/68.

yarattığı herhangi bir varlığı Allah'a denk yapıp, ona dua ederek ölen kişi cehennemliktir." Abdullah b. Mesud ise bunun mefhumu muhalifinin yani Allah'a ortak koşmayarak dua edenin cennetlik olduğunu söylemiştir.[141] buyurdu. Dua ederken Allah'tan başka varlıklardan medet ummanın şirk olarak tanımlanması gibi kalbin duada Allah'a tam olarak yönelmemesi de gaflet olarak isimlendirilmektedir ve Hz. Peygamber gafil bir kalpten gelen duanın Allah katında makbul olamayacağını ifade etmektedir.[142] Bundan dolayı kul, duada bütün benliği ile Allah'a yönelmeli, bilinçli ve şuurlu bir şekilde samimiyetle dil ile zihin birlikteliği sağlanmalıdır.

İnsanın kendisi için dua etmesinin yanında kendinin din kardeşlerine dua etmesi veya onlardan dua alması da samimiyetin göstergesidir. Zira Hz. Peygamber;

> "*Kişinin (din) kardeşi için gıyabında yaptığı dua makbuldür. O kişinin başucunda, duasına âmin diyen bir melek bulunur. O kişi din kardeşine hayır dua ettikçe görevli melek: 'Âmin, din kardeşin için istediği hayrın misli senin için de olsun.' der.*" buyurur.[143]

Bunun gibi samimiyetle yapılan dualardan ziyaretine gittiği hastanın duası,[144] evladı hakkında anne-babanın duası, seferi hükmünde olan yolcu ile misafirin duaları[145] ve mazlumun duasının kabul olacağı da bildirilmiştir.[146]

Duada Allah'ın güzel isimlerini anmak, meşru isteklerde bulunmak ve duayı "amin" diyerek bitirmek de duanın adaplarından biri olarak zikredilmiştir. Kur'ân'da dua edilirken Allah'ın isimlerine vurgu yapılmış ve en güzel isimlerin sahibi olan Allah'a, O'nun isimlerinin anılarak dua edilmesi müminlerden istenmiştir.[147] Hz. Peygamber de Allah'ın isimlerinden bahsetmiş, onların eksiksiz sayılması halinde cenneti müjdelemiştir.[148] Nitekim burada sayma/ihsâ kelimesinin şarihler tarafından dua şeklinde anlaşıldığı da vakidir.[149] Ayrıca gerek Kur'ân gerekse hadislerdeki dua örneklerinde bakıldığında Allah'ın isimlerinin dua cümleleri içinde önünde veya sonunda olduğu da görülmektedir. Bu minvalde Hz. Peygamber bir gün namaz kılan

---

[141] Buhârî, "Tefsir", 22.
[142] Tirmizî, "Deavât", 66.
[143] İbn Mâce, "Menâsik", 5.
[144] İbn Mâce, "Cenâiz", 1.
[145] Tirmizî, "Birr ve sıla", 7.
[146] Buhârî, "Meğâzî", 61.
[147] el-Ârâf 7/180.
[148] Buhârî, "Deavâtî", 68.
[149] Kelimenin anlaşılmasına dair farklı görüşler için bk. Muhammet Ali Asar, *Hadislerde Allah Tasavvuru* (Ankara: TDV Yayınları, 2021), 138.

bir adam gördü. Bu kişi namazını eda etmesinin ardından, "*Ey Allah'ım! Hamd ancak sanadır, senden başka ilâh yoktur. Gökleri ve yeri yaratan, bol bol veren sensin. Ey Celâl ve İkram sahibi! Ey Hayy ve Kayyûm! Senden istiyorum!*" şeklinde dua ettiğini işiten Hz. Peygamber adamın ism-i azam ile dua ettiğini ve bu isimlerle yapılan duanın makbul ve müstecab olduğunu ifade etmiştir.[150] Dua ederken Allah'ın güzel isimlerini zikretmeyi önemseyen Allah Resulü duadaki isteklerin de meşru ve makul olmasını da gerekli görmüştür. O, samimiyetle yapılan duaların Allah tarafından mutlaka kabul edileceğine dair inancını belirtirken günah işlem veya akraba ilişkileri gibi mezmum olan konularda yapılacak olan duaların Allah nezdinde kabul görmeyeceğini beyan etmektedir.[151] Duada Allah'ın isimlerin anılmasını isteyen, meşru isteklerin dile getirilmesini önemseyen Hz. Peygamber duanın "âmin" diyerek bitirilmesini de değerli bulmaktadır.

> "O, bir gece dışarı çıktığında duasında ısrarcı bir adamla karşılaştı. Adamın yanında kaldı ve onunun duasını dinleyedurdu. Sonunda "*Eğer mühürlerse, kazandı.*" dedi. Hz. Peygamber'in bu sözünü duyan oradaki kişiler ne ile mühürleyecek Ya Resulallah! diye sorduklarında; O, "*Âmin ile. Eğer âmin ile mühürlerse kazandı.*" diye cevap verdi.[152]

Böylece Hz. Peygamber duadaki "âmin" kelimesini adeta resmi bir evraka vurulan ve ona anlam katan mühür mesabesinde gördüğünü ortaya koymuştur. Duanın sonunda da ellerini mutlaka yüzüne sürer, bu hareketi yapmadan duayı sonlandırmazdı.[153]

2. 3. Duanın Fayda ve Tesiri

Kul, kendisini yoktan var eden, ona sayılamayacak nimeti lütfeden, ona hayat bahşeden yüce yaratıcı ile hemhal olduğunda, ona halini arz edip, onunla iletişime geçtiğinde kısaca O'nun huzurunda durup O'nunla irtibatta olma şuurunu hissettiğinde elbette bunun o kişinin ruh ve bedeninde ciddi etkilerinin olması muhtemeldir. Duada kul Rabbine yakınlık duymakta, O'nun hoşnutluğunu kazandığını düşünmekte, kimsesiz ve sahipsiz olmadığı fikrini ruhunda yaşamaktadır. Bu şuur ve hissi ona sağlayan duanın insan açısından faydaları ve pozitif karşılığı mutlaka olacaktır. Zira Yüce Allah Kur'ân'da kendisine dua edenlere

[150] Ebû Dâvûd, "Tefrîu ebvâbi'l-vitr", 23.
[151] Müslim, "Zikr", 92.
[152] Ebû Dâvûd, "Salât", 167, 168.
[153] Tirmizî, "Deavât", 7.

karşılık vereceğini belirtmekte,[154] kendisini hatırlayanı hatırlayacağını bildirmektedir.[155]

Hz. Peygamber'den duanın kabul edileceğine dair nakledilen hadisler de duanın faydasını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda duada bir günah ve kötülük talebi bulunmazsa veya akrabalarla ilişkileri kesmek gibi dinin hoş karşılamadığı hususlar matlup değil ise dua anında kabul edilebilir. Allah (cc) duanın ecrini, mükâfatını veya karşılığını ahirete tehir edebilir. Dua sayesinde, dua sahibinin başına gelebilecek bir kötülük, musibet o kişinin duası vesilesiyle ortadan kaldırılabilir.[156] Böylece duanın her şekilde makbuliyeti ve karşılığının olacağı mutlak surette ifade edilmektedir. Duanın karşılık bulması demek; kulun maddi manevi taleplerine Allah'ın (cc) mukabelede bulunması, dua edenin duasının faydasını görmesi ve o duanın onun hayatına etkisinin aksetmesi demektir.

İstek ve arzular, korku ve endişeler, yalnızlık ve sahipsizlikten kurtulma duygusu ya da yaratanla hemhal olma hissi gibi her ne sebeple olursa olsun dua ve zikrin kulda bir rahatlama, üzerindeki ağırlıklardan kurtulma huzur bulma ve mutlu olma şeklinde psikolojik bir değişime yol açtığı açıktır. Bir rivayette Allah'ı anan insanları meleklerin kuşatacağı, oradakilere huzur ve güven duygusunun verileceği, rahmet ve merhamet hissinin oraya hâkim olacağı ve Allah'ın da kendini ananları, zikredenleri hatırlayacağı belirtilmektedir.[157] Bu rivayet aslında dua edende duanın fayda ve tesirini de en açık şekilde göstermektedir. Böylece dua ahlaki açıdan arınmaya, kişinin ruhi açıdan yücelmesine, şahsiyetinin oturmasına ve gelişim safhalarına pozitif etki yapmaktadır.[158]

Bir açıdan kendisi de bizzat ibadet olan ve kulluk etme kabilinde de kullanılan dua, Allah ile kulun hemhal olmasında etkili bir unsur olarak tezahür etmektedir. Çünkü kulun Allah'a ibadetlerle yaklaşacağı bu ibadetleri artırdığında Allah'ın sevgisine nail olacağı rivayetlerde ifade edilmektedir. Hatta bu sevgiye mazhar olan kul için

[154] el-Mü'min 40/60.
[155] el-Bakara 2/152.
[156] İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 6/22.
[157] Tirmizî, "Deavât", 7.
[158] Recep Yaparel, *Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dinî Hayat ile Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1987), 28-33.

Allah gören göz, işiten kulak, tutan el ve yürüyen ayak mesabesindedir.[159] Allah'a bu derece yakınlaşma fırsatı veren dua sayesinde kulda da Allah'ın yüce isimlerinin tezahürleri olan merhamet, adalet, muhabbet vb. tüm iyi vasıfların temerküz etmesi mukadderdir.

Dua, yapılan kötülüklerin, işlenen günahların hata ve kusurların vicdanlarda bıraktığı etkiyi, kiri ve pası giderir. Vicdanlardaki ağır günah yükünü kaldırmak suretiyle insanı rahatlatır. Duanın bu etkisi ve faydasından dolayıdır ki Hz. Peygamber beyaz elbiseyi suyla yıkayınca nasıl kirlerden arınıyorsa dua ile de kalbin günahlardan arınacağını ifade etmekte bu yönde Allah'a niyazda bulunmaktadır.[160] Duanın burada zikredilen dünyevi fayda ve etkisinin yanında ebedi alemde, sonsuz hayatta kişiye sağlayacağı faydalar da asla göz ardı edilmemelidir. Zira Yüce Allah'ın kullarına öğrettiği dualarda sadece dünyevi etkşiler yer almamakta dünya ve ahiret dengesi gözetilmektedir. "*Ey rabbimiz! Bize bu dünyada da iyilik ver, öteki dünyada da iyilik ver; bizi cehennem azabından koru*"[161] şeklindeki dua bunun en güzel göstergesidir. Böylece dünya hayatında yapılan duanın ahirete müteallik etkileri kerim kitapla ortaya konmuş, müminler bu perspektifte ibadet ve dua hayatlarını tanzim etmeleri yönünde teşvik edilmiştir.

Dua ederken kişinin taşıdığı yüksek şuur hali, onun rabbinin huzurunda olduğu bilinci kalbini karartan, ufkunu daraltan dünyevi meşgalelerden bir nebze olsun onu kurtarmakta ve gerginliklerin odağı olmaktan onu çıkarmaktadır. Kişinin dua anında gafletten sıyrılmış hali ve duasının mutlak kabul edileceğine dair yüksek inancı onun mezkur faydayı elde etmesindeki en büyük faktördür. Nitekim rivayetlerde dua anında insanın yüksek şuuruna işaret edilmektedir.[162]

İnsanın sorumluluk bilinci, sevgi anlayışı, merhamet duygusu gibi kişisel bilinç ve şuurunu oluşturan unsurlar dua ile ilahi-rabbani bir boyuta dönüşür. Bu dönüşüm yüce duyguların yüca yaratana arz edilmesiyle Allah katında makes bulur ve kabule şayan olur. Bundan dolayıdır ki çok sayıda rivayette anne babanın evlatları için yaptıkları dualaların, onların kalplerindeki evlatlarına karşı besledikleri sonsuz sevgi ve merhametin sonsuzluğun sahibi Allah ile buluşması neticesinde kabul olacağı

[159] Buhârî, "Rikâk", 38.
[160] İbn Mâce, "Dua", 3.
[161] el-Bakara 2/201.
[162] Tirmizî, "Deavât", 66.

ifade edilmektedir.[163] Allah'a olan aşkı, sevdası ve sadakati ile onun verdiği ve canının çok çektiği nimetleri O'nun hatırı için kendisine belli bir müddet yasaklayan oruçlu kul; bu bağlılığını dua ile buluşturduğunda duası makbul olacaktır. İdaresi altındaki kişilerin refah ve felahı için yüksek sorumluluk duygusuyla gecesini gündüzüne katarak çalışan bir yöneticinin yüksek bir şuurla Allah'a yönelerek yaptığı dua yüce yaratıcının yanında değerlidir. Yine zalimin zulmü altında ezilen Yaratıcısından başka derdini dinleyen kimsesi olmayan ve zulümden kendisini sadece yaratıcısının kurutacağını bilen gariban bir mazlumun duasını da Allah mutlaka işitecektir.[164] Amansız hastalıkların pençesinde, ıstırap içinde yaşayan bir hastanın Allah'a olan yakarışı da karşılıksız kalmayacaktır.[165] Böylece Allah'a olan içten yöneliş olağanüstü bir kurtuluşa vesile de olabilir. Bîçare olan nice hastalarda duanın şifa veren özelliğine alan uzmanlarının, psikolog ve hekimlerin şahit olduğu bilinmektedir.[166]

Dua, kalbe Allah birlikte olma ve O'nun huzurunda bulunma bilinci kazandırır. Bundan dolayı dua ibadetlerin en ileri derecesidir. Hadislerde duanın ibadetin özü olarak tanımlanması da onun yüksek derecesi ile ilgilidir. İnsanlardaki baskın eğilim sadece ihtiyaçları olduğunda ve bir sıkıntı kendilerini mecbur bıraktığında Allah'ı hatırlamak şeklinde tezahür etmektedir. Çünkü insan başına bir musibet gedildiğinde uzun uzadıya Allah'a dua eder. Zorluk, darda kalmışlık ve ihtiyaçlar insanı duaya, dua da kalbi Allah karşısında tevazua, yalvarış ve yakarışa götürür. Bunun sonucunda ibadetelrin en değerlilerinden biri olan zikir doğar. Dua ile zikrin hadis kaynaklarında bir arada ya da peş peşe konumlanması da bunun edebiyata yansımış şeklidir. Rivayetü'l-hadis edebiyatının en güzel örneklerinden birinden olan İmam Müslim (öl. 261/875), es-Sahîh adlı eserinde ilgili bölümün adını " كتاب الذِّكْرِ وَالدُّعَاءِ وَالتَّوْبَةِ وَالِاسْتِغْفَارِ" zikir, dua, tövbe ve istiğfar şeklinde koymuştur.[167] Gazzâlî (öl. 505/1111), peygamberlerin, velilerin, salihlerin vb. kişilerin çok sıkıntıya

[163] İbn Mâce, "Dua", 11.
[164] Ebû Yakûb İshâk b. İbrâhim er-Râhûye, *Müsned*, thk. Abdülgafûr el-Belûşî (Medine: Mektebetü'l-imân, 1412/1991, 1/317.
[165] Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *Dua*, thk. Musatafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1413/1992), 346.
[166] Carrel, *Dua*, 12-13.
[167] Müslim, *Sahîh*, 4/2061.

uğramalarını duanın neticesinde ortaya çıkan ve en değerli ibadet olarak kabul edilen zikre yönelmelerine vesile görmektedir.[168]

İnsanın başına gelen zorluklarda ve sıkıntılı durumlarda sabrederek, sebat göstererek ve namaz ile Allah'tan yardım istemesinin tavsiye edilmesi,[169] kelime manası itibariyle dua anlamına gelen namaza vurgu yapılması ve namazın bizatihi dua olması; duanın ilahi yardımı celbedici özelliğini göstermektedir. Duada insan kendini kuşatan ve ben duygusunu öne çıkaran kibir, riya, ucb gibi duygulardan arınarak şeffaflaşır. Emelleri, arzuları, tamahkârlığı ve hırsları törpülenir. Böylece o, Yüceler Yücesinin huzuruna layık bir hale gelir.[170]

Duanın dünyevi faydaları ve hayata tesiri kadar ahiretteki faydası da önemlidir. Müminin dünyadaki samimi dualarına karşılık olarak Allah, ahirette ona günahlarının affedilmesi, cennet nimetlerinin bahşedilmesi ve cehennemden azat etme gibi mükâfatları verebilir.[171]

2.4. Dua- Kader/Kaza İlişkisi

Duanın sonuç doğuracak bir sebep olarak görülmesi, onu kader ile ilişkisini gündeme getirmektedir. Bir hadiste

> *"Bir kul her günün sabahında ve akşamında üç kez 'yerde ve gökte hiçbir şeyin zarar veremeyeceği Allah'ın adıyla! O, hakkıyla işiten ve hakkıyla görendir.' derse ona hiçbir şey zarar veremez, görülmedik kaza ve bela ona isabet edemez."*[172]

buyrulmaktadır. Bu ve benzeri çok sayıda rivayet yukarıdaki yargıyı destekler mahiyettedir. Bunlardan bazıları şöyledir: "*Dua, inen ve inmeyen her musibet ve bela için faydalıdır. Kazayı da sadece dua geri çevirebilir.*"[173]; "Kaderi dua önler, ömrü de iyilikler artırır."[174]; "*Sadaka Rabbin, gazab ateşini söndürür ve kötü, insanların tiksindiği ölümü de bertaraf eder.*"[175] Diğer taraftan tabiat olayları sünnetullah denilen ilahi kanunlara uygun olarak cereyan etmektedir. Yani tabiattaki her olayın

[168] Gazzâlî, *İhyâ*, 1/480.
[169] el-Bakara 2/45.
[170] Şeriati, *Dua*, 56.
[171] Gazzâlî, *İhyâ*, 1/453.
[172] İbn Mâce, "Dua", 14.
[173] Tirmizî, "Deavât", 112; "Zekât", 28.
[174] Tirmizî, "Kader", 6; "Deavât", 101.
[175] Tirmizî, "Zekât", 28.

bir sebebi vardır ve olayalar bu sebep sonuç içerisinde deveran etmektedir. Bu sebebi ve ona bağlı olarak ortaya çıkan sonucu da yaratan Allah'tır.

Ortaya çıkan bu duruma göre dua; kulu istediği sonuca ulaştırmakta sebep midir? Yoksa Allah'ın belirlediği kaderden başka bir sonuç mu ortaya çıkarmaktadır? Ehl-i sünnet kelamının genel kabulüne göre;

> *"Ezelde duaya bağlı olarak takdir edilmiş olan şeyler yine dua ile meydana gelecektir. Kulun iradesi kendi kaderini ortaya koyma bakımından belirleyicidir. Allah ezeli ilmiyle kulun yapacağı duayı bildiği için kaderini ona göre şekillendirmektedir. Dua diğer sebepler gibi bir sebepten ibarettir."* [176]

Dua sebebiyle farklı değişim dönüşüm gerçekleşmişse söz konusu değişim Allah'ın dilemesi ile tabii seyrindeki sebep sonuç ilişkisi ile meydana gelmiştir. Dua insanın yaratılış gayesi olan kulluk ameliyesini bilhakkıyla yerine getirebilmenin bir gereğidir. Yoksa Hak Teâlâ'nın ezelde tüm yaratılmışlar hakkında takdir ettiklerinin gerçekleşmesini engelleyici veya takdir buyurmadığı şeylerin gerçekleşmesine vesile olan bir amel değildir. Dua ile kul, Allah'ın bilmediği, görmediği, takdir edemediği şeyleri falan da ona gösteriyor değildir. Bilakis dua ile kişi kulluğunu göstermekte, aczini itiraf etmekte ve ihtiyaçlarını dile getirmektedir. Bunun içindir ki dua kullukta önemli bir makamdır.

Gazzâlî'nin bu konudaki yaklaşımı Ehl-i sünnet çerçevesinde olmakla birlikte verdiği örneklerle dikkat çekicidir. Ona göre belanın dua ile önlenmesi de kazaya girmektedir. Oku etkisiz kılan unsurlardan birisi olan kalkan gibi veya tohumun topraktan çıkıp yeşermesinin unsurlarından birisi olan yağmur gibi dua da belanın önlenmesine ve rahmetin gelmesine sebep olmaktadır. Burada önemli olan husus; Allah'ın kazasına ve kaderine inanmak silah taşımamayı gerektirmez. Nitekim Allah kullarından tedbir almalarını istemektedir. Aynı şekilde kaza ve kadere inanmak "*eğer ekinin bitmesini Allah takdir etmişse ekin biter, etmemişse bitmez.*" diyerek tohumu ektikten sonra toprağı sulamayı bırakmayı da gerektirmez. Aksine sonuçların sebeplere bağlanması, Allah'ın verdiği ilk hükmü kazasıdır. Tek tek sonuçların bir dizi ve ölçü içinde teke tek sebeplere bağlanıp belli bir düzen içinde sıralanışı ise kaderdir. Hayrı takdir eden Allah onu bir sebebe bağlayarak takdir etmiştir. Basireti

[176] Muzaffer Şahin, "Dua ve Adabı", *Kürsüden Öğütler*, ed. İsmail Karagöz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 232.

açık olan kişiler için bunda bir çelişki yoktur.[177] Mesela malının şükrünü yerli yerince eda eden kişinin malını Allah bereketlendirir. Bu minvalde "Şükrederseniz size vermiş olduğum nimetleri artırırım"[178] ayetini yorumlayan Mâtürîdî (öl. 333/944), Sizi en güzel şekilde yarattığı, çok sayıda nimeti size bahşettiği için siz dünyada Allah'a gerçekten inanır, O'nu birlerseniz Allah'ta ahirette daimi nimetleri artırır. Yani sizler ahirete şükrederek gelirseniz daimi nimetler sizin için artırılır."[179] demektedir. Burada ahirette nimetlerin aratarak devam etmesi dünyada şükrederek bir hayat yaşamaya bağlıdır. Allah ahiretteki nimet artışını dünyadaki şükür sebebine bağlamış ve ahiretteki hayatı ona göre takdir etmiştir.

Diğer taraftan Allah'ın ihsan etmesi veya etmemesi kadere bağlı olduğu gibi duanın makbul olup olmaması da kadere bağlıdır. Allah'tan murat etmek kadere aykırı değil bilakis kader dairesi içindedir. Bundan dolayıdır ki, Hz. Peygamber bizim tarafımızdan bilinip bilinemeyen kaza ve belaları duaların Allah'ın izniyle değiştirebildiğini bildirmektedir. Bu bağlamda şu hadis dikkati caliptir: "*Ömrü ancak iyilik yapmak uzatabilir. Kaderi sadece ve sadece dua geri çevirir. İnsan ancak yaptığı günah amelleri sebebiyle rızkından mahrum kalabilir.*"[180] Burada duanın levhi mahfuzda yazılan kaderi değiştirmesi ya da yapılan iyiliğin ömrü uzatması söz konusu değildir. Allah sebebi ve müsebbibi takdir eder. Duanın kötülükleri önlemede, zararı def etmede sebep olmasını takdir eden de O'dur. Kulun yaptığı iyilikleri ömrün uzaması için takdir etmiştir. Yani kul iyilik yapacağı için ömrü uzun olmuştur.[181]

Bu çerçevede dua ya da sadaka ile bela ve musibetlerin kalkması da ilahi kaderdendir ve şu rivayet de "*Sadaka, Rabbinin gazabını söndürür ve kötü ölümü önler*." Bu düzlemde anlaşılmalıdır.[182] Yani sadaka veya dua, musibetin zühulünün sebebi, rahmet veya nimetin takdiminin de vesilesi olabilmektedir. Su, güneş, gübre vb. etmenler toprağa atılan tohumunun yeşermesinin sebebi olduğu gibi musibetleri, belaları, afetleri ve kötülükleri de dua veya sadaka engelleyebilir. Kişinin yaşam

[177] Gazzâlî, *İhyâ*, 1/479.
[178] İbrahim 14/7.
[179] Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınları, 2006), 7/461.
[180] İbn Mâce, "Mukaddime", 10.
[181] Muhammed Abdurrahman el-Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-aḥvezî bi şerḥi Câmi'i't-Tirmiẕî* (B.y: Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, ts), 6/289.
[182] Tirmizî, "Zekât", 28.

süresi de yaptığı iyiliklerden dolayı artabilir.[183] Aslında kişinin Allah'a kulluğunun gereği olduğu için mutlaka bir sebepten dolayı yapılma gibi bir durum söz konusu olmamalıdır. Bununla beraber duanın bir karşılığı da mutlaka olacaktır. "*Dua eden kişiye istediği şey bu dünyada verilir veya bu isteğin karşılığı ahirete saklanır veyahut üzerinden istediği iyilik kadar bir kötülük giderilir*" şeklindeki rivayet bu bilgiyi desteklemektedir.[184] Bu rivayetin kaderin düzgün olması amacıyla Allah'tan istekte bulunmak için dua etmenin gerekliliği şeklinde anlaşılması da mümkündür.[185]

Hz. Peygamber bir meclisten kalkacağı zaman yaptığı şu duada;

> "*Allah'ım! Bize haşyetinden dolayı sana karşı işlenecek kusurlar ile aramıza engel olacak bir pay ihsan eyle. Sana itaatimizden dolayı bizi cennete ulaştıracak bir pay lütfeyle. Dünya musibetlerini hafifletecek güçlü bir iman nasip eyle. Allah'ım bizi ömür verdiğin müddetçe kulaklarımız, gözlerimiz ve gücümüzden bizi faydalandır. Aynı şeyleri soyumuza da nasip et. Bize zulmedenlerden intikamımızı al. Düşmanlarımıza karşı bize yardım et. Bize dinimizden musibet verme. Dünyayı en büyük gayemiz ve ilmimizin maksadı eyleme. Bize acımayanları üzerimize musallat eyleme.*"[186]

Allah'tan iyilikleri istemekte, musibetlerden ve düşmanlardan Allah'a sığınmaktadır. Yine

> *"Yunus'un, balığın karnında iken yaptığı dua olan: 'Senden başka gerçek ilah yoktur. Sınırsız kudret ve yüceliğinle sen, her şeyin üstündesin doğrusu ben yapılması gerekeni yapmamak suretiyle kendime haksızlık edenlerdenim.'[187] Bu duayı herhangi konuda yaparsa Allah onun duasını mutlaka kabul eder."*

buyurmuştur.[188] Hz. Peygamber'den menkul olan bu dualarda Allah'ın kendisine tevekkül ederek dayanan kişiye mutlaka karşılık verileceği bildirilmektedir. Kulun bu şekilde Allah'tan sözlü ve fiili istekleri yüce makam tarafından kabul edildiğinde kaza gerçekleşecektir. Allah insanın isteğine göre yaratacaktır. İyiliği ya da kötülüğü isteyen insan kaderinden bihaber olduğu için Allah onun muradını yaratacak kişi ise iradi olarak gerçekleştirdiği bu fiillerden dolayı mesul olacaktır.

İşlerine dua ile başlayan Hz. Peygamber yolculuğa çıkmadan önce de dualar etmiştir. Bu dualardan biri şöyledir:

---

[183] Tirmizî, "Kader", 6.
[184] İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 6/22; İbn Hanbel, *Müsned*, 3/18.
[185] Osman Oral, *Akâid Esasları* (Ankara: Tiydem Yayınları, 2015), 256.
[186] Tirmizî, "Deavât", 83.
[187] Enbiya 87/88.
[188] Tirmizî, "Deavât", 85.

> "*Allah eksikliklerden münezzehtir. Yoksa biz ona güç yetiremezdik. Allah'ım! Bu yolculuğumuzda senden iyilik, takva ve razı olacağın ameli isteriz! Allah'ım! Bu yolculuğumuzu bize kolaylaştır. Allah'ım! Uzak mesafeleri bize yakın eyle. Allah'ım! Yolculuğumuzda bizim sahibimiz, ailemizin ve malımızın vekili sensin! Allah'ım! Yolculuğun sıkıntısından, kederli görünüşünden, aile ve malımın kötü hallere düşmesinden sana sığınırım!*"

Yolculuktan döndüğünde de bunları tekrar söyler ve biz 'Allah'a dönenler, tövbe edenler, Rabbimize kulluk edenler ve hamd edenleriz." derdi.[189] Kâinatı yoktan var eden Yüce Allah'a sefer öncesi bu şekilde yakarışta bulunan Hz. Peygamber başka sözlerinde de sadakanın belaları def edeceğini belirterek duanın sadece sözden ibaret olmaması fiiliyata da dökülmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Hz. Peygamber'den sadaka ile ilgili nakledilen rivayetler bunu göstermektedir. Onlardan birinde sadakanın ömrü uzattığı gibi belaları da def ettiği bildirilir.[190] Geleneğimizde yolcululara çıkılmadan önce sadaka verilmesi hayır ve hasenat yapılmasının motivasyonunun bu rivayetler olduğu açıktır.

Dua, sadaka, sıla-i rahim[191] ve benzeri ibadetler ile insanın rızkı artar mı? ömrü uzar mı vb. sorular akıllara düşmektedir. Ömrün bu ibadetlerle uzamasından somut olarak uzama anlaşılmamış ömrün bereketlenmesi kazasız belasız huzurlu bir hayatın yaşanması, ahirette fayda verecek amellerle vaktin değerlendirilmesi gibi hususlar anlaşılmıştır.[192] Allah, kişinin hayır, hasenat yapacağını, dua edeceğini ezeli ve ebedi ilmi ile bildiği için ömrünü uzatmıştır.[193] Ecelin asla değişmeyeceği teziyle Mâtürîdî "*Allah, kişinin sıla-i rahim yapacağını ezelde bildiğine göre onun ömrünü sıla-i rahim yapmayacağını bildiği kişiden uzun olarak kaydeder. Çünkü Allah'ın fiili sonuçları önceden bilmeyen kişinin fiili gibi hikmetsiz sefeh olur*" demektedir.[194] Bütün bu açıklamalardan anlaşıldığına göre kâinattaki her bir olay Allah'ın takdiriyledir. İnsan ise akıllı ve özgür iradesiyle hareket eden bir canlıdır. Her şeyi hikmet nokta-i nazarından yaratan Allah, insanın aklını ve seçme hürriyetini

---

[189] Müslim, "Hacc", 425. Ebû Bekir Muhammed b. İshâk İbn Huzeyme, *Sahîh*, thk. Muahmmed Mustafa el-Azâmî (Beyrut: Mektebü'l-İslâmî, ts), 4/141. Had. no: 2542

[190] Ebü'l-Hüseyn Nureddin Ali el- Heysemî, *Mecmau'z-zevâid ve menbeu'l-fevaid* thk. Husamüddin el-Kudsi (Kahire: Mektebetü'l-kutsi, 1414/1994), 3/63.

[191] Buhârî, "Edeb", 12.

[192] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ en-Nevevî, *el-Minhâc şerḥu ṣaḥîḥ-i Müslim ibni Ḥaccâc* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392/1972), 16/114; Ebü'l-Fadl Kādî İyâz, *İkmâlü'l-mu'lim bi fevâ'id-i Müslim* (Mısır: Dârü'l-vefâ, 1998), 8/21.

[193] Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, trc. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi (Ankara: İSAM Yayınları, 2005), 451.

[194] Bekir Topaloğlu, *Tevilâtül-Kur'ân Tercümesi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 1/182.

kullanarak kainata yerleştirdiği yasalara göre hayatına yön vermesini istemektedir. İnsanlar kaderi bahane ederek, sorumluluk dairesinden çıkamaz.

2.5. Psikolojik Açıdan Dua

Duanın insan psikolojisi üzerindeki etkileri psikoloji bilimi ile iştigal eden ilim adamları tarafından ortaya konulmuştur. Psikolojik açıdan bakıldığında duanın genellikle Allah'ın yardımını talep etmek amacıyla yapıldığı görülmektedir. Burada da insanın Rabbine doğru fıtratından gelen bir sevk ve çekimle yönelmesi, O'na yakın olma isteği söz konusudur. Bu yönüyle dua zihnin ve kalbin maddi âlemden manevi âleme intikali, ruhun Allah'a yolculuğu, Yüce Yaratana aşk ile kulluk ifadesi, her şeyin yaratıcısı, yaşatıcısı mutlak güç ve ilim sahibi ezeli ve ebedi olan Allah'a karşı yakın olma gayreti; Allah'ın sevgi, şefkat cömertlik ve merhametine karşı kulun verdiği cevaptır.[195]

Dua etmek suretiyle Allah'a yönelen onunla buluşan kişinin ruh dünyasında yaşadığı psikolojik süreçlerin, git-gellerin oldukça karmaşık bir durum arz ettiği belirtilir. Allah ile ilişki kurmak isteyen kişi öncelikle dünyevi ya da uhrevi bakımdan kalbini meşgul eden her şeyi bir kenarda tutmalı; Allah'ın dışındaki tüm varlık ve etmenleri etkisiz hale getirerek ruhi bir motivasyon ve odaklanma halini yaşamalıdır. Böylece dua, bu fiili gerçekleştiren kişinin benliğini ciddi biçimde kaplayarak kuşatmakta, bir sakinlik ve dinginlik haliyle o kişi bezenmekte Allah'ın etkisine daha duyarlı olabilmektedir.[196]

Duada çift taraflı bir iletişim vardır. Yani duada kişi adeta kendi benliği ile kendi kendine konuşmaktadır. Ya da dua; kişinin benliği ile onu kavrayan, sarıp sarmalayıp kuşatan yüce varlık arasında karşılıklı konuşma gibidir. Dua esasında dua eden kişinin kendisiyle veya karşısındaki bir başkasıyla konuşarak iletişim kurma arayışı, çabası olarak kabul edildiğinde tam bir eylemdir. [197]

Dua, insanı huzura ulaştıran, felaha kavuşturan mehabetli bir kapıdır. Allah Teâlâ, "*Rabbim duanız olmasa size niçin kıymet versin?*"[198] buyurmak suretiyle insanın var

[195] Douglas Steere, *Dua ve İbadet* (İstanbul: Akın Yayınları, 1941), 12.
[196] Mehmet Soysaldı, *Kur'an-ı Kerime Göre Dua* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996), 58.
[197] Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 217.
[198] el-Furkân 25/77

olma gerekçesinin dua olduğunu belirtmekte ve değer arayışı içinde çabalayan insana hakiki değerin nerde olduğunu ve onu nasıl bulabileceğini göstermektedir. Hz. Peygamber de "*Hak Teâlâ buyurdu ki: Ben kulumun zannettiği gibiyim. Kulum bana dua ettiğinde onunla beraberim.*" müjdesini bildirmiştir.[199] Başka bir rivayette de Allah'ın çok ikram edici ve haya sahibi olduğu, kulun O'na ellerini kaldırıp dua ettiğinde icabet etmemekten, ellerini boş döndürmekten haya edeceği nakledilmektedir.[200]

Mezkûr ayet, hadisler ve bunların dışındaki çok sayıda hadis rivayeti Allah'ın kullarının dualarını önemsediğini, ona çok kıymet ve değer verdiğini, kullarından bunu beklediğini müjdelemekte ve kulun her nerede ve zamanda olursa olsun yalnız olmadığını göstermektedir. Kendisini yoktan yaratan, hayat bahşeden ve yaşamını ikame ettirebilmesi için onu daima destekleyen sonsun güç ve irade sahibi Allah'ın kendisinin halini, ıstırabını ve sevinçlerini bildiğinin, yalvarma ve yakarmalarını duyduğunun farkında olan insan duasını yalnız O'na arz eder. Kulun Allah'a yönelişi şükür, hamd, sena ve af dilemesi ile gerçekleşir.[201] Kul, yüce yaratıcının huzurunda olma hissi ile sahipsizlik, yalnızlık ve güvensizlik hislerinden arınır.[202] Kişinin tövbe ve pişmanlık ile dua etmesi onu günah deryasında kaybolma hissinden kurtarır.[203] Böylece kul, manevi yüklerinden kir ve günahlarından arınma hissini ve hazzını taşır.

Dua insanın tarihiyle var olan bir ritüeldir ve tüm din ve inançların ayrılmaz bir parçasıdır.[204] Hak, batıl, iptidai veya mütekamil olsun tüm din ve inançlarda dua görülmektedir. Tüm bu din ve inanç mensuplarındaki dua motivasyonu aynıdır ve dua anında ruh farklı süreçlerden geçmektedir. Öncelikle dua eden kul dikkatini kendisi üzerinde toplamakta, kendisine odaklanmakta yüce varlığın azameti karşısında kendi mahdut benliğini idrak ederek Yüce Varlığın etkisi altına girmektedir. Dua etmek demek arzu etmek olduğundan kuldaki arzu ve istek güçlenir. Kendisi dışında Yüce Varlığı, onun yakınlığını, onun ulaşılabilirliğini hisseder. Kul Yüce Varlığa bu denli yakın olduğunu hissedince emniyet ve güven içinde kendisini hissederek kendini salar ve Yüce Varlığa kendini bırakır. Böylece

[199] Müslim, "Zikr", 2.
[200] Tirmizî, "Deavât", 105.
[201] Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1968), 173.
[202] Şah Veliyullah ed-Dihlevî, Hüccetullâhi'l-Baliğa, trc. Mehmet Erdoğan (İstanbul: İmaj Yayınları, 2003), 270.
[203] Ebû Dâvûd, "Vitr", 361.
[204] Bebek, *Dua*, 39.

çift yönlü emniyet ve güvene dayanan bir iletişim hali başlar ve fiili olarak bir talep hali oluşur. [205] kısaca dua anında kulun ruh hali ve iç dünyası dışa yansır.

> "*Duaya devam eden kişiler ile ilgili yapılan araştırmalarda, bu kişilerin görev ve sorumluluk duygusunun arttığı, kıskançlık ve kötülüğe temayüllerinin azaldığı görülmüştür. Yine eşit fikir ve zihin yapısına sahip bireylerde karakterli olma ve ahlaki değerlere sahip olma durumu, dua etmeyenlere göre daha iyi bir konumdadır.*"[206]

Duanın insan psikolojisine katkısı üzerine çalışma yapan bilim adamları onun ruh ve beden için iyileştirici bir etki yarattığını tespit etmişlerdir. Bu bağlamda Allah ile ilişki kurabilme kabiliyeti kula hayatta karşılaştığı sorunlarla baş edebilme problemleri çözebilme kabiliyeti kazandırmaktadır.[207]

Dua insana ruh sağlığı kazandıran etkenlerin başında gelmektedir. Zira insan ruh ve bedenden oluşmaktadır ve ölümlü bedene karşı ölümsüz ruhun sağlığı mutlaka korunmalıdır. Kulun Allah'a karşı görev ve sorumluluklarını yerine getirebilmesi açısından ruh sağlığını korumak daha da ehemmiyetli hale gelmektedir. Bu açıdan gerek Kur'an'da gerekse hadislerde insanın maddi hayatını düzenleyen esasların yanında ruh sağlığını diri tutmayı ve korumayı esas alan prensipler de yoğun şekilde bulunmaktadır.[208]

Dua, insanın maneviyatına ve ruhuna güç ve canlılık kazandırmasının yanında sürekli ve samimiyetle yapıldığında beden sağlığı üzerinde de etkilidir. Bugün bilim adamları dua ile hasta tedavileri konusunda kesin veriler elde etmiş durumdadır. Dokuların kendi kendine teşekkülü dua ile harekete geçen fizyolojik mekanizmanın varlığını göstermektedir. Beden sağlığı üzerinde duanın elle dokunulabilir, gözle görülebilir etkilerinin olduğu muhakkaktır.[209]

Dua etmek, insanı mesrur etmekle birlikte sıkıntılarından da kurtarır. Rivayetlerde Hz. Peygamber'in sıkıntılı zamanlarında "*Büyük olan Allah'tan başka ilâh yoktur. Yüce arşın sahibi Allah'tan başka ilâh yoktur. Göklerin, yerin ve kıymetli arşın Rabbi olan Allah'tan başka ilâh yoktur.*" Şeklinde dua ederek rahatladığı

---

[205] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 215-218.
[206] Carrel, *Dua*, 29.
[207] Sheila Cassıdy, "Dar Zamanda Dua", trc. Rıfat Atay, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (2010), 145.
[208] Celal Kırca, "Kur'ân'da Ruh Sağlığı", *Diyanet İlmi Dergi*, 2 (2007), 159.
[209] Alexsis Carrel, *Yarınlara Doğru; Dua*, trc. Refik Özdek (İstanbul: Yağmur Yayınları, 1977), 177-202.

nakledilmektedir.[210] Ayrıca korku endişe ve telaş anlarında da Hz. Peygamber'den menkul dualar hadis kaynaklarında yer almaktadır. Sahabeden Sevbân'ın naklettiği bir rivayette Hz. Peygamber herhangi bir şey karşısında korku hissettiğinde "*Allah! Benim Rabbimdir. O'na hiçbir şeyi ortak koşmam.*"[211] diyerek yüce Allah'a iltica ederdi. Yine Ebû Musa el-Eş'arî'nin bir eserinde yer verdiği rivayete göre ise Hz. Peygamber bir toplumun kendilerine zarar vermesinden endişe ettiği zaman "*Allah'ım! Onların yüreklerine korku salarız ve onların şerlerinden sana sığınırız.*" diyerek dua ederdi.[212] Bu bağlamda duanın ruh üzerindeki tesiri görülmektedir. Dua, kulun iltica ettiği yüce varlığa tam teslimiyetle tevekkül etmesi ve ondan kuvvet devşirmesidir. Bu yönüyle de kula moral, motivasyon, kuvvet, emniyet ve itminan gibi ruhi yararlar sağlamakta, onun en sıkıntılı, zorlu zamanlarında bile ona yüksek bir enerji vermektedir.[213]

Dua ettiğinde eli boş dönmeyeceği inancı da ruh sağlığına pozitif katkı yapmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber'in "*Allah, hayâ sahibidir, çok kerimdir. Bir insan iki elini kaldırıp kendisine dua ettiği zaman, o kalkan iki eli boş çevirmekten hayâ eder*" sözünden[214] dua edenin ruhi dinginliğe kavuşacağı görülmektedir. Konuyla ilgili bir başka rivayet ise şöyledir:

> *Medineli sahabi Ebû Ümâme'yi mescitte kederli bir şekilde otururken gören Hz. Peygamber ona; "Namaz vakti değil, niçin mescitte oturuyorsun?" diye sorar. Sahâbî; "Üzüntülerim ve borçlarım sebebiyle buradayım, ey Allah'ın Resûlü!'' diye cevap verir. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav); "Söylediğin zaman, Allah'ın üzüntünü ve borçlarını gidereceği bir duayı sana öğreteyim mi?'' der. Sahâbî; "Evet, öğret ey Allah'ın elçisi!" karşılığını verir. Hz. Peygamber de ona şu duayı öğreterek onu akşam-sabah okumasını tavsiye eder. "Allah'ım! Kederden ve hüzünden sana sığınırım, acizlikten ve tembellikten sana sığınırım, korkaklıktan ve cimrilikten sana sığınırım, borç altında ezilmekten ve insanların kahrından sana sığınırım." Allh Resulünü öğrettiği bu duayı sabah akşam yapan sahabî; "Hz. Peygamberin öğrettiği duayı okudum; Allah da üzüntümü ve borçlarımı giderdi.'' demiştir.*[215]

Dua insanın iç dünyasını güzelleştirmekte, kendisi için istediği güzel ve hayırlı şeyleri başkaları için de isteyen insan ruhi yüceliğe kavuşmaktadır.

---

[210] Buhârî, "Deavât", 26; Tirmizî, "Deavât", 40.
[211] İbn Mâce, "Dua", 17.
[212] Ebû Davud, "Salât", 365.
[213] Bedri Katipoğlu, Muhammed Katipoğlu, "Duanın Psikanalizi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/49 (2017), 759.
[214] Tirmizî, "Deavât", 118; İbn Hibbân, Sahîh, 3/160. Had no: 876; Hâkim, De'avât, I, 497) anlamın
[215] Ebû Dâvûd, "Salât", 367.

> "*Müslümanın din kardeşi hakkında onun gıyabında yaptığı dua makbuldür. O esnada dua eden kişinin başucunda, duasına âmin diyen bir melek bulunur. O kişi din kardeşi hakkında hayır dua ettikçe melek: 'Âmin, kardeşin için istediğin hayrın bir misli de senin için olsun' der.*"[216]

Ayrıca kişinin kendisi için istediğinin mislinin de Allah tarafından kendisine bahşedileceğini bilmesi onda sekinet ve sevinç duygularını yeşertir.

Kişinin yaşadığı hayatı önemsemesi, değer vermesi ve hayatına anlam kayma gayretini desteklediği gibi onu korku, endişeden ve yeisten de kurtarır. Kişiyi duygusal ve psikolojik yönlerden dayanıklı bir hale getirir ve kendisi ve çevresine karşı güven duygusunun gelişmesine ve derinleşmesine katkı sağlar.[217] Bu bağlamda Rasûlullah'ın şu tavsiyesi dikkat çekicidir:

> "*Ey Ali! Tehlikeli bir durumla karşılaştığında söyleyeceğin bazı kelimeleri sana öğreteyim mi?*" dedi. Ben de "*Sana canım feda olsun, buyur ey Allah'ın Resûlü*" dedim. "*Bir tehlikeye düştüğünde; Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla! Yüce ve büyük olan Allah'ın gücünden başka hiçbir güç ve kuvvet yoktur, de. Bunu dersen Allah sana isabet edecek tüm belaları def eder*"[218]

Dua, kişinin pozitif duygulara sahip olmasına, enerjisini düşüren, kötü hissettirene negatif duygulardan arınmasına vesile olur. Ayrıca kişinin yalnızlık hissinden kurtulması ve korunmasında, içinde hissettiği tedirginlik ve endişeleri gidermesinde yardımcı olur.[219] Nitekim bir rivayette şöyle anlatılır:

> *Sahabeden Velîd b. Velîd; Hz. Peygamber'e geldi ve "Ey Allah'ın elçisi! İçimde bir tedirginlik, yalnızlık, ürkeklik hissediyorum" dedi. O da; "Yatağına yattığın zaman şöyle dua et" buyurdu: "Gazabından, azabından, kullarının şerrinden, şeytanların dürtmelerinden ve bana sokulmaya çalışmalarından Allah'ın eksiksiz kelimelerine sığınırım.' O zaman şeytanlar sana zarar vermez ve yaklaşmazlar."*[220]

Berâ b. Âzib'in anlattığı benzer başka bir hadise de Hz. Peygamber'e bir adam gelir ve yalnızlığın verdiği korkudan şikâyet eder. O da şunu çokça söylemesini buyurdu: "*Meleklerin ve Cebrail'in Rabbi olan büyük sultanı ve her türlü noksanlıklardan münezzeh olan Rabbi tenzih ederim. Gökleri ve yeri izzetinle ve azametinle kuşattın.*"

---

[216] İbn Mâce, "Menâsik", 5.
[217] Mehmet Ayas, "Dua Öğretiminin Birey Üzerindeki Etkisi ve Değerler Eğitimine Katkıları", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (2013), 73.
[218] İbn Mâce, "Dua", 18.
[219] Mebrure Doğan, *Duanın Psikolojik ve Psikoterapik Etkileri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 24-25.
[220] Tirmizî, "Deavât", 94.

Adam bunları dedi ve içindeki o korku gitti.[221] Hz. Peygamber'in korku ve endişelerinden dolayı kendisine gelerek durumlarını arz eden sahâbîleri duayla terapi ettiğini gösteren bu örnekler aynı zamanda duanın endişeleri giderici özelliğini ortaya koymaktadır.

Duanın makbul olabilmesi, Yüce Allah nazarında dikkate şayan bulunabilmesi için dua sahibinin helal gıdalarla beslenmesi, helal işlerle iştigal etmesi gerekmektedir. Şu hadiste belirtildiği gibi "*Üstü başı dağınık, toz toprak içinde yollara düşen, ellerini göğe açıp 'Ya Rabbi! Ya Rabbi!' diye yalvaran, buna karşılık; yediği, içtiği ve giydiği haram olan, haramla beslenen bir insanın duası nasıl kabul edilir?*"[222] helal lokma yemeyenin duası da makbul olmaz. Bu bağlamda dua kişinin ruhen sağlıklı ve zinde kalmasına katkı sağlamaktadır. Çünkü helal ile beslenme ruh sağlığında pozitif rol oynamaktadır. Duanın kabul olabilmesi için helalin teşvik edilmesi bu yönüyle duanın insanın psikolojisine ve ruh sağlığına da katkısına neden olmaktadır.

Hz. Peygamber'den nakledilen "*Hiç şüphesiz en süratli kabul edilen dua, bir müminin bir mümine gıyabında yaptığı duadır.*"[223] hadisinden anlaşıldığına göre mümin kişi yalnızlık içerisinde hissetmez ve dualarında ona da yer verip iyi dileklerde bulunarak onun bağışlanmasını isteyen mümin kardeşlerinin olduğunu bilir. Bu bilincin bir sonucu olarak psikolojik açıdan güçlü hisseder. Öz güveni yükselir. Şu rivayetler de aynı motivasyonu sağlamaktadır:

> "*İki dua vardır ki bu dualar ile Allah arasında perde yoktur. Mazlumun duası, kişinin Müslüman kardeşinin gıyabında yaptığı dua.*"[224] ve "*Birbirleriyle karşılaşıp tokalaşan iki Müslüman yoktur ki Allah dualarını kabul etmiş, ellerini bırakmadan onları bağışlamış olmasın.*"[225]

Dua insanın sevdikleri için sadece dünyada iken iyi dileklerde bulunmaktan ibaret değildir. Müminler aynı zamanda sevdiklerine ölümden sonra da dua ederler. Hz. Peygamber kabirleri ziyaret eder ve oradakilere şöyle seslenirdi:

> "*Ey müminlerin yurdu, Allah'ın selâmı üzerinize olsun. Size vadeliden ölüm geldi, bize de yakında gelecektir. İnşallah biz de arkanızdan geleceğiz.*

[221] Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Abdülmecîd es-Selefî (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994), 2/24 Had.no: 1171.
[222] Müslim, "Zekât", 65.
[223] Ebû Davud, "Salât", 364; Buhârî, *Edebü'l-Müfred*, 218. Had. no: 623.
[224] Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, 10/152 Had. no: 17231.
[225] Ahmed b. Ali Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, *el-Müsned* (Dımeşk: Dârü'l-memûn li't-türâs, 1404/1984), 7/165 Had. No: 4139.

Allah'ım! Burada yatanları bağışla."[226] Başka bir rivayette de Hz. Peygamber'in kabirdekileri; "*Ey müminlerin yurdu, size selâm olsun. İnşallah biz de size kavuşacağız. Allah'tan bizler ve sizler için afiyet dilerim.*"[227] şeklinde selamladığı ve onlara dua ettiği belirtilmektedir.

Rivayetlerde nakledilen bu bilgiler duanın hem dünya hayatını hem de ölüm sonraki hayatı kapsadığını ve duanın süreklilik arz ettiğini göstermektedir. Böylece dua, yaşayanların ruhları üzerinde olumlu etken bir enerji hükmündeyken aynı zamanda ölüler için de kabir hayatında rahatlama sağlamaktadır. Duanın ruha olumlu katkısı sadece dünyada değil, öldükten sonra da devam etmektedir. Ayrıca dua ettiğinde ölmüş sevdiklerinin ruhlarının ferahladığını düşünen bireylerin de ruhları ferahlamaktadır. Böylece hem ölü hem de dirilerin ruh sağlığına dua katkıda bulanan bir ibadettir.

Ülkemizde ortaya konulan kıymetli bir araştırmanın sonuçlarına göre "*dua edenlerin büyük bir kısmının (%30.4) sıkıntılı anlarında ve ihtiyaçlarından dolayı dua ettikleri tespit edilmiştir.*"[228] Kuşeyrî'nin (öl. 465/1072) şu tespiti de yukarıdaki araştırma ile aynı sonucu vermektedir. O, "*duanın ihtiyaçları gidermek için müracaat edilen bir yol, ihtiyaç sahiplerinin ruhen rahatlamasını sağlayan bir yöntem, sıkıntıda kalanların sığındığı yer, dert ve ihtiyaç sahiplerinin nefes aldıkları bir alan*"[229] olduğunu ifade etmektedir.

Dua-psikoloji ilişkisi ile ilgili yapılan bir çalışmada şu sonuca ulaşılmıştır:

> "*Müminleri dua için güdüleyen etkenlerin başında, onun ihtiyaç, istek, güçsüzlük ve çaresizliği gelmektedir. İnanan birey, dualarıyla hem inancını gerçekçi ve içten bir hal ile ortaya koymakta hem de bütün güç ve yetkilerin sahibi olduğuna inandığı yüce varlığa ulaşmakta ve ihtiyaçlarını gidermek, isteklerine karşılık bulmak, güçsüzlüğünü onun desteğiyle aşmak, çaresizliğini ortadan kaldırmak düşünce ve duygusu içinde dünyasını genişletme çabası taşımaktadır. Bu duygu ve düşünceler, sadece bu dünya hayatıyla sınırlı olmayıp aynı zamanda inanan insanın ahiret hayatını da içermektedir.*"[230]

Hadis rivayetlerinden anlaşıldığına göre insan dua ile mahdut kendi kabiliyetleriyle aşamayacağı mahdut daireden çıkmakta, kendisini kuşatan zaman ve mekân sınırlılıklarını aşabilmektedir. Böylece Rabbine istek, arzu ve isteklerini arz

---

[226] Müslim, "Cenâiz", 103.
[227] Müslim, "Cenâiz", 104.
[228] Mehmet Emin Köktaş, *Türkiye'de Dini Hayat* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1993), 124.
[229] Kuşeyrî, *Risâle*, 432.
[230] Hasan Kayıklık, "Kur'an'daki Dualar Üzerine Psikolojik Bir Değerlendirme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2001), 158.

edebilmekte; O'nunla korkularını ve endişelerini paylaşabilmekte ve O'nunla buluşabilmektedir. Rabbiyle buluşabildiğini hissedince de hem ruhen hem de bedenen güçlü olduğunun farkına varmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. HADİS KAYNAKLARINDA DUA

3.1. Müstakil Eserlerde Dua

Dua konusu hadislerde önemli bir yer işgal etmiştir. Hadislerde; duanın önemi, fazileti, adabı, şartları, makbul olması imkân dâhilinde olan ve makbul olması mümkün olmayan dualar, duanın kabule şayan olabilmesi için en müsait vakitler, Allah Resulünün farklı mekanlarda ve zaman dilimlerinde yaptığı hususi dualara dair bilgiler aktarılmıştır. Kültür tarihimizde "*Hz. Peygamber'e, geçmiş peygamberlere ve selefi salihine nisbet edilen dualar 'mesur dualar' olarak isimlendirilmiştir.*" Hadislerde Hz. Peygamber'e nisbet edilen duaların Peygamber'e ait olması, lafız ve belagatlerinin güzelliği, muhteva zenginliği, dünya ve ahireti kuşatıcı olmaları, kabul edilme ihtimal ve ümidinin güçlü olması vb. sebeplerle sahâbe döneminden itibaren Müslümanlar tarafından büyük ilgi görmüştür. Bu ilginin doğurduğu arz talep dengesi içerisinde duaya ait alt başlıkların işlendiği ve mesur duaların nakledildiği çok sayıda dua başlıklı eserin tasnif ve telif edilmesine neden olmuştur. Dua kitaplarına duyulan ilgi aktüalitesini hala korumaktadır.[231]

Günümüze ulaşan dua kitaplarının en meşhurlarından birini yazan Taberânî (öl. 360/970) eserini kaleme alma sebeplerinden biri olarak bu durumu şöyle ifade etmektedir:

> "*Bu eser, Resul-i Ekrem'in dualarını toplamak üzere telif ettiğim bir kitaptır. Böyle bir kitap yazmaya beni sevk eden şey halkın, kitapçıların tanzim ettikleri ve Allah'ın elçisinden, sahabe ve tabiînin hiçbirisinden duyulmayan, günlere göre ayarlanmış; secili, kafiyeli bir takım duaları benimsemiş olmasıdır. Hâlbuki Allah'ın elçisi duada aşırılıktan hoşlanmadığı gibi şiire benzer secili ve kafiyeli yakarmayı da kerih görmektedir.*"[232]

Taberânî'nin hicri dördüncü asırda yaşadığı göz önünde bulundurulduğunda dua kitaplarının çok erken dönemlerde halk arasında yaygınlık düzeyi kolayca görülebilmektedir. Önceleri konulu rivayetü'l-hadis kitaplarının içerinde bir bölüm olarak yer alan duaya dair konular, bu eserlerin tasnifinin üzerinden uzun yıllar

[231] Çağrıcı, "Dua", 9/536.
[232] Taberânî, *Dua*, 22; Abdülaziz b. Şah Veliyyullah Dehlevî, *Bustânü'l-Muhaddisîn*, trc. Ali Osman Koçkuzu (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 107.

geçmeden müstakil eserlerde toplanmış görünmektedir. Dua konusunda çeşitli çalışmalar yapan Veli Atmaca bu durumu şu sebeplerle izah etmektedir:

> "*Kanaatimizce, hacimli eserlerin içinde bir bölüm olarak verilmiş olan aynı konudaki hadislerin, ayrı kitap ve cüzler şeklinde ortaya çıkması, insanların ilgi ve ihtiyaçlarına cevap verebilmek, yazım, kullanım ve taşıma kolaylığı sağlamak gibi bazı sebeplere dayanmaktadır. Bununla birlikte insanların, Hz. Peygamber'in yaşayışına ve sözlerine derin bir muhabbetle özenip, O'nun şefaatine nail olma gibi bazı sebepleri de zikredebiliriz. İnsanlar bağında, bahçesinde, yolculukta, evinde, üzüntülü veya sevinç halindeyken açıp okuyabilecekleri dua mecmualarını elaltı kitabı edindiklerini düşünüyoruz. Bu mecmuaların ayet ve hadislerden meydana gelmesi de onların tasnifini, çoğaltılmasını, herkesin eline ulaşmasını gerekli kılmıştır.*"[233]

Hicri ikinci asrın hemen başında ivme ve yoğunluk kazanan tedvin faaliyetleri ve eş zamanlı bir şekilde başlayan tasnif işlemleri neticesinde iki ile beşinci asırları içine alan üç asır süresince cami, sünen, musannef, adı altında geniş hadis malzemesini belli bölüm ve konu başlıkları altında tanzim eden büyük koleksiyonlar oluşturuldu. Bu koleksiyonların hemen hepsinde yer alan bölümlerden birisi de duadır. Hacimli eserlerin alt başlıklarından birisi olarak erken dönemlerden itibaren görülen dua bölümleri yukarıda mezkûr sebeplerle müstakil kitaplar halinde derlenmiştir. Hadis edebiyatında tür edebiyatı olarak isimlendirilen "kitâbü'd-duâ"lar konu çerçevesindeki malzeme çokluğundan da olsa gerek nicel bir yoğunluğu da beraberinde getirmiştir. Diğer taraftan dua türü eserler sadece "Dua" ya da "Deavât" başlıkları altında değil "Zikr", "Ezkâr", "Amelü'l-yevm ve'l-leyle" ve "Zühd" gibi isimler altında da tasnif edilmiştir.[234]

Bu çalışmada sayıları yüzleri aşan dua ve diğer isimler altında derlenen eserler tespit edilmeyecektir. Özellikle Kettânî'nin (öl. 1345/1927) *er-Risâletü'l-müstatrefe* adlı eserinde faydalanılarak rivayetü'l-hadis dönemini ve hadislerin kitaplaşma sürecini dikkate alarak ilk beş asırdaki dua ismiyle müsemma olan eserlerin meşhurları zikredilecektir. Ardından türün en önemli birkaç eserinin muhtevasına dair değerlendirmeler yapılacaktır. Ayrıca burada sadece dua ve dua ile ilgili konular sadece Hz. Peygamber ve sahabeden menkul ve mesur metinleri muhtevi olacaktır.

---

[233] Veli Atmaca, "Hadiste Dua Edebiyatının Oluşumu ve Kaynakçası", *Dini Araştırmalar* 9/1 (2007), 65.

[234] Atmaca, *Dua Edebiyatı*, 60.

Dua hakkındaki meseleleri ve etkili duaları muhtevi bu konuya mahsus eserler hicrî erken denebilecek bir vakitte, ilk iki yüzyıl dönemde yazılmaya başlanmıştır. Mustafa Çağrıcı, kaynaklarda ifade edildiğine göre dua konulu müstakil eserlerden en eskisinin Dabbî'nin (öl. 195/811) *Kitâbü'd-Duâ* isimli eseri olduğunu belirtse de[235] dua hadislerini derleyen daha kadim eserlerin varlığı bilinmektedir. Hadis literatürünü, hadis edebiyatına dair farklı başlıklar altında taksim ederek tadat eden Kettânî, Kâdı Ebû Yûsuf'un (öl. 182/798) *ez-Zikr ve'd-Duâ* adlı eserini dikkatlere sunmaktadır.[236] Doktora tezinde Beyhakî'nin *Kitâbü'd-Deavâti'l-Kebîr* adlı eserinin tahkik ve tahricini yapan Veli Atmaca bu çalışmasında dua literatürüne dair verdiği listede müstakil dua literatürü çalışmalarının daha eski tarihlere dayandığını ortaya koymaktadır. Onun verdiği listede müstakil dua literatürünün en eski örneği Ebû Kâsım Hamîd el-Kûfî eş-Şiî'nin (öl. l30/747), *Kitâbü'd-Deavât* adlı eseridir.[237]

Bu üç müellifin ya da Kettânî'nin risalesini tercüme eden Yusuf Özbek'in tadat ettiği listelerde dua/deavât ismiyle yer alan eserlerin tür edebiyatının tarihi açısından en mühimleri veya en meşhurlarından bazıları şu şekilde sıralanabilir.

1. Ebû Kâsım Hamîd el-Kûfî eş-Şiî (öl. l30/747), *Kitâbü'd-Deavât*,

2. Ebû Abdurrahmân Muhammed ed-Dabbî (öl. 195/810), *Kitâbü'd-Duâ*,

3. Ali b. Muhammed el-Medâinî (öl. 225/839), *Kitâbü'd-Duâ*,

4. Ebû Abdullah Ahmed en-Nîsâbûrî (öl. 234/848), *Kitâbü'd-Duâ*,

5. Dâvûd ez-Zâhirî (öl. 270/883), *Kitâbü'd-Duâ,*

6. Ebû Dâvûd es-Sicistânî (öl. 275/889), *Kitâbü'd-Duâ*,

7. İbn Ebü'd-Dünyâ (öl. 281/894), *Kitâbü'd-Duâ,*

8. Ebû Bekr Muhammed b. İshâk İbni Huzeyme (öl. 311/923), *Beyânu Şe'ni'd-Duâ ve Tefsîfru'l-Ediyeti'l-Me'sûre fî ani'n-Nebî*,

9. Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmâil el-Mehâmilî (öl. 330/941), *Kitâbü'd-Duâ*,

---

[235] Çağrıcı, "Dua", 9/537.

[236] Muhammed b. Cafer el-Kettânî, *Hadis Literatürü*, trc. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayınları, 1994), 72.

[237] Veli Atmaca, *Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî ve Kitâbü'd-Deavâti'l-Kebîr'inin Tahkiki ve Tahrici* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 9.

10. Ebü'l-Hüseyin İbnü'l-Münâdî (ö. 336/947), *Kitâbü'd- Duâi Envâi'l-İstiâẕât min Sâiri'l-Âfât ve'l-Âhât,*

11. Süleyman b. Ahmed et-Taberânî (ö. 360/971*), ed-Duâ,*

12. Ebû Süleyman el-Hattâbî (öl. 388/998), *Kitâbü'd-Duâ,*

13. Ebû Abdullah Hâkim en-Nîsâbûrî (öl. 405/1015), *Kitâbü'd-Duâ,*

14. Ebû Nuaym el-İsfahânî (öl. 430/1038), *Câmiu Ediyeti'n-Nebî,*

15. Ebû Bekr el-Beyhaki (458/1066), *ed-Deavâti'l-Kebîr*.[238]

3.1.1. Ebû Abdurrahmân Muhammed ed-Dabbî (öl. 195/810), *Kitâbü'd-Duâ*

Rical kitaplarında imam, hafız olarak tanıtılan Ebû Abdurrahmân ed-Dabbî'nin dua dışında, zühd, sıyam ve başka eserlerinin olduğundan da bahsedilir. Devrinin önde gelen hocalarından hadis öğrenen, kendisinden de çok sayıda öğrencinin hadis naklettiği ed-Dabbî; hadis münekkitleri tarafından genellikle güvenilir kabul edilmektedir. Bununla birlikte o, kimine göre fanatik bir şiidir. Hicri 195 senesinde vefat etmiştir.[239]

Ebû Abdurrahmân ed-Dabbî'nin *Dua* adlı eseri tür edebiyatının günümüze ulaşan en kadim örneklerindendir. Müellif bu eserinde devrinin hadis tahammül ve eda yöntemlerini kullanarak hadisleri senedli bilgiler şeklinde nakletmiştir. Eserde her hangi bir konu bölüm ya da konu başlığı söz konusu olmayıp dua hadisleri herhangi bir tasnife tabi tutulmamıştır. Eserdeki dua rivayetleri genellikle merfu hadis kabilinden olup Hz. Peygamber'den menkul, mesur dualardan oluşmaktadır. Rivayetlerin çoğu Hz. Peygamber'e izafe edilmekle birlikte çok az sayıda dua rivayeti de sahabe[240] ve tabiîne[241] izafe edilmektedir. Yani sahabe ve tabiine ait çok az sayıda dua rivayeti de eserde yer almaktadır.

---

[238] Kettânî, *Hadis Literatürü*, 71-74; Atmaca, *Kitâbü'd-Deavâti'l-Kebîr*, 9-20; Çağrıcı, "Dua", 9/537. Bu eserlerde özellikle Veli Atmaca'nın doktora tezinde dua ya da farklı isimler altında telif edilen ancak dua konusunu çeşitli boyutlarıyla muhtevi çok sayıda eser listelenmiştir.

[239] Şemsüddîn Ebû Abdullah ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 9/174.

[240] Ebû Abdurrahmân Muhammed ed-Dabbî, *Kitâbü'd-Duâ,* thk. Abdülaziz el-Büaymî (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1419/1999), 176, 209.

[241] Dabbî, *Duâ*, 178.

Eserde dua ile ilgili 160 haber/hadis yer almaktadır. Rızkı verenin Allah olduğunu, Allah'tan fazlını ve rahmetini istemenin gerekliliğine dair bir rivayet ile başlayan eser,[242] Allah'ın her daim kullarıyla beraber olduğunu, onları işittiğini, O'nun samut veya gaip olmadığını dolayısıyla bağırıp çağırarak dua etmemek gerektiğini bildiren rivayet ile bitmektedir.[243]

3.1.2. Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmâil el-Mehâmilî (öl. 330/941), Kitâbü'd-Duâ

Mehâmilî h. 235 yılı civarında doğmuştur. Buhârî, Ebû Hâtim, Bezzâr, Muhammed b. el-Müsennâ gibi hadis tarihinin şöhretli simalarının talebesi olmuştur. Talebeleri arasında meşhur hadisçi Dârekutnî bulunmaktadır. Hadis açısından sahih-i Buhârî'nin ravisi olması açısından ve Süfyân b. Uyeyne'nin çok sayıda öğrencisinin onun yanında yer alması itibariyle dikkat çekmiştir. Bunun yanında fıkıhçılığı ile de tanınmaktadır. Kûfe'de atmış yıl kadılık yapmıştır. İlim meclislerine on bin ilim adamının katıldığı nakledilir.[244]

Evinde fıkıh meclisleri düzenler ilim adamları ve düşünürler bu meclislere katılırlar ve fikir teatisinde bulunurlardı. Bu ilim meclisleri onun nezaretinde her hafta Çarşamba günü ölünceye kadar devam etmiştir. Rebiü'l-Ahir ayında 330 senesinde vefat etmiştir.[245]

Mehâmilî'nin, günümüze ulaşan iki eserinden birisi olan *Kitâbü'd-Dua* nispeten spesifik bir alandaki dualar için tasnif edilmiştir. Çünkü Allah Resulünün seferde iken tavsiye buyurduğu veya bizzat kendisinin dilinden dökülen duaları içermektedir. Sabri Akın bu hadis cüzü hakkında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yüksek lisans tezi yapmıştır. Eser on iki konu başlığından oluşmaktadır. Dabbî'nin eserinden en azından konulu olması ve konu başlıklarına sahip olması açısından ayrılır. Eserin konulu olması rivayetü'l-hadis ilminin gelişim seyriyle doğrudan alakalı görünmektedir. Eserde ilk konu başlığına kadar 13 hadis nakledilir. Eserdeki ilk hadis Hz. Osman'ın Hz. Peygamber'den naklettiği her Müslümanın

[242] Dabbî, *Duâ*, 157.
[243] Dabbî, *Duâ*, 364.
[244] Şemsüddîn Ebû Abdullah ez-Zehebî, *Târîḫu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, thk. Beşşar Avad Maruf (B.y: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2003), 7/589.
[245] Ebû Bekir Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* thk. Beşâr Avvâd (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1422/2002), 8/536.

evinden yolculuk ya da başka bir amaç için çıktığı zaman okuyacağı duadır. İlk konu başlığına kadar olan 13 rivayetin tamamı yolculuğa çıkacak insanların okuyacağı dualarla ilgilidir ve hepsi Hz. Peygamber'den nakledilmiştir.[246]

Eserdeki yolculukla ilgili on iki konu başlığından ilki "bineğe binerken yapılacak duadır." Bu bâb başlığı altında on hadise yer vermiştir. Bunlardan yedisini Hz. Ali, Hz. Peygamber'den nakletmektedir. Bunlarda aynı olay farklı kelimelerle anlatmıştır. Muhtemelen mana ile rivayet kaynaklı lafız farklılıkları söz konudur. Bu başlık altındaki rivayetlerden ikisi İbn Ömer'den nakledilmiştir.[247] O, sefere çıktığında bineğe binerken Hz. Peygamber'in kendisine öğrettiği duayı nakletmektedir. Konu başlığı altındaki son rivayet ise Alkame b. Kays'ın (öl. 62/682) bineğine binerken okuduğu duadır.[248]

Mehâmilî, bu başlık altında bir rivayetin sadece senedini vermiş metnini "nahvehu" diyerek vermemiştir. Bu uygulaması Müslim'in *Sahîh*'deki metodunu anımsatmaktadır.[249] Büyük ölçüde Hz. Peygamber'e izafe edilen merfu rivayetlere yer verirken nadir olarak sahabeye[250] veya tabiine izafe edilen rivayetlere de yer vermiştir.

Eserdeki dua rivayetleri senedleriyle birlikte zikredilmektedir. Hicri dördüncü asır hadis rivayetinin tüm unsurlarıyla teşekkül ettiği senetli rivayetlerin temel hadis kaynaklarında yer aldığı mütekâmil senetlerin oluştuğu bir dönemdir. Buna rağmen Mehâmilî'nin bazı isnatlarda "racül" diyerek meçhul ravilere yer vermesi dikkat çekmektedir.[251] İkinci asrın başları en fazla ortalarına kadarki süreçte görülen bu özelliğin dördüncü asır hadisçilerinden birinin eserinde görülmesi onun o hadisin mütekamil senedine ulaşamadığını göstermektedir. Ya da kendisi uzun süre idarede kadı olarak görev yaptığı için bu hususu tetkik edememiştir. Belki de konuya önem verecek kadar hadis bilgisine sahip bir hadisçi değildir.

---

[246] Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmâil el-Mehâmilî, *Kitâbü'd-Duâ*, thk. Amr Abdülmünim (Kahire: Mektebetü ibn Teymiye, 1414/1993), 37-52.
[247] Mehâmilî, *Duâ*, 62-63.
[248] Mehâmilî, *Duâ*, 64.
[249] Mehâmilî, *Duâ*, 57.
[250] Mehâmilî, *Duâ*, 75.
[251] Mehâmilî, *Duâ*, 75.

Bineğe binerken yapılacak dua ile başlayan konular "yolcunun evine girdiğinde yapacağı dua"[252] konusuyla sona ermektedir. Eserde yolculuğun farklı safhalarında yapılacak duaları içeren ve kahir ekseriyeti Hz. Peygamber'e izafe edilen 89 rivayete yer verilmiştir. Eser belli bir konudaki dua hadislerini cem eden, onları farklı başlıklar altında bir araya getiren dua edebiyatı türünün güzel örneklerindendir.

3.1.3. Süleyman b. Ahmed et-Taberânî (öl. 360/971), ed-Duâ

Zehebi onu hadis ilminde imam, hafız, hadis rivayetinde sika, hadis tespit ve takyidi için çok seyahat eden ve islam'ın muhaddisi şeklinde tanıtmaktadır. Hicrî dördüncü asrın önemli hadisçilerinden biridir. *Mucemü'l-Kebîr*, *Mucemü'l-Evsât*, *Mücemü's-Sağîr* adlı eserleriyle hadis tarihinde şöhret bulsa da hadis edebiyatının pek çok türüne dair azımsanmayacak sayıda eser telif etmiştir.[253]

Taberânî'nin önemli eserlerinden biri de *ed-Duâ*'dır. ed-Duâ'yı niçin yazdığını eserin hemen başında beyan etmektedir. Buna göre o, eserini öncelikle Resulullah'ın dualarını bir araya toplamak için yazmıştır. Ama o kendisini bu eseri telif etmeye götüren süreci şöyle dile getirmektedir: İnsanların çoğu secili, kafiyeli ve günlere göre ayarlanmış kitapçılar tarafından yazılmış dualara itimat etmekte o kitapları başucu kitabı edinmekteydiler. Oysa bu kitaplarda tabiînden, sahâbeden ve Hz. Peygamber'den doğru düzgün bir dua da nakledilmiyordu. Hatta Hz. Peygamber'in duada yapmacık sözleri, seci ve kafiyeli ifadeleri sevmediği de biliniyordu. Ben de bu kitabı Hz. Peygamber'den mesur duaları isnadları ile birlikte telif ettim. Kitaba duanın fazileti ve adabı konuları ile başladım. Sonra konularını Hz. Peygamber'in dua ettiği hallere göre tertip ettim. İşitenin kolayca faydalanabilmesi için her duayı kendi konusuna yerleştirdim.[254]

Eser dua türünde kendinden önce telif edilenlere göre çok kapsamlıdır. Eserde Hz. Peygamber'den dua ile ilgili konularda nakledilmiş 2255 haber yer almaktır. Eser 350 bâb/konu şeklinde tanzim edilmiş rivayetler ilgilerine göre bu konular altına yerleştirilmiştir. "*Bana dua edin, duanızı kabul edeyim. Bana kulluk etmeyi*

[252] Mehâmilî, *Duâ*, 124.
[253] Zehebî, *Siyer*, 16/119.
[254] Taberânî, *Duâ*, 22.

kibirlerine yediremeyenler, aşağılanmış olarak cehenneme gireceklerdir!"[255] ayetinin yorumu şeklinde bâb başlığı koymuştur. Sonra da Hz. peygamberden nakledilen "dua ibadettir" hadisini ve Hz. Peygamber'in bu sözü söyledikten sonra mezkur ayeti okumasını da bâb başlığının altına yerleştirmiştir.[256] Bu başlık altında dokuz rivayete yer vermiştir. Bunlardan sekizi Hz. Peygamber'e nisbet edilen merfu hadislerdir. Ancak metni birbirine çok yakın fakat tarikleri farklı rivayetleri naklederken isnadı verdikten sonra peşinden "nahvehu" ya da "mislehu" kelimelerini kullanmakta metnin benzerini uzun uzadıya vermeyi tercih etmemektedir.[257] Konu başlığı altında verdiği son rivayet merfu değil, maktudur. Tâbiînden Hasan-ı Basrî'ye (öl. 110/728) aittir.

Eserde duanın gerekliliği, duanın fazileti, bolluk anında dua etmeye teşvik, Hz. Peygamber'in duada sevdiği davranışlar, duada secili ve kafiyeli ifadelere yer verilmesinin hoş olmaması gibi duanın adabına dair hususular, duada samimiyet, duada ısrar, duada acele etmemek, esmâ-i hüsnayı zikrederek dua etmek, ism-i âzamı anarak dua etmek, geceleri dua etmenin fazileti, duada elleri kaldırmak, duadan sonra amin demek, duayı bitirince elleri yüze sürmek, yatarken, uyurken sabah ve akşam dua etmek, tuvalete girerken dua etmek, abdeste başlarken, elbise giyerken dua etmek, Müslüman kardeşinin üstünde yeni bir elbise gördüğünde dua etmek, bir kadına bakarken dua etmek, evden çıkarken, mescide yürürken, ezan okunurken dua etmek, çarşıya girerken, gemiye binerken, Mekke'ye girdiğinde, Kabe'yi gördüğünde yapılacak dua, rüzgar estiğinde, gök gürlediğinde yapılacak dua, yağmur yağdığında, yangın çıktığında, zorluk ve sıkıntı anlarında yapılacak dua, sultanın yanında girdiğinde, düşmanla karşılaştığında yapılacak dua, mazlumun duası, adil yöneticinin duası, anne babanın evladına duası, Müslüman kardeşinin gıyabında yapılacak dua vb. konu başlıkları vardır.

Eserde konular kitâb sistemi ile bölümlere ayrılmamış, her bir konu bâb ismi altında başlıklandırılmış akabinde o başlık altında ilgili rivayetlere yer verilmiştir. Bâb başlıklandırmalarında muhtevadaki rivayetlerin bütününü dikkate alan bir isim konulmasına dikkat edilmiştir.[258]

---

[255] Mümin 40/60.
[256] Taberânî, *Duâ*, 22.
[257] Taberânî, *Duâ*, 23.
[258] Taberânî, *Duâ*, 137.

Altında çok fazla konuyu ya da duayı barındıran "namaz sonrası okunacak dualar" gibi temel ya bir konu "جَامِعُ أَبْوَابِ الْقَوْلِ فِي أَدْبَارِ الصَّلَوَاتِ" şeklinde başlıklandırılmış bu ana başlık altında "بَابٌ مِنْهُ" şeklinde alt başlıklara isim koymadan yer vermiştir.[259]

Taberânî eserine aldığı hadislerin sıhhati hakkında herhangi bir açıklama yapmamaya özen göstermiştir. Ayetlerin yorumunda sahabe ve tabinin görüşlerini nakletse de kendisine ait bir torum da eserde görülmemektedir. Ancak bazı hadislerin akabinde o hadis başka bir tarikten de geliyorsa bu hadisi filanca filancadan da nakletmiştir şeklinde mevcut senedi kuvvetlendirici ikinci bir senedi naklettiği göze çarpmaktadır.[260]

Taberânî eserinde hayata dair neredeyse tüm konulara yer vermiş hayatta duasız boş bir alan bırakmak istememiştir. Eserinde azımsanmayacak kadar rivayet kullanmıştır. Ancak bir başlık altında kullandığı hadislerin çoğu aynı olayın ya da aynı duanın farklı kelimelerle anlatılmasıyla oluşan rivayetlerdir. Taberânî'nin dua ile ilişkili ayetleri bâb başlığında zikretmesi ve o başlığa ayetin yorumlanması ismini vererek muhtevada ayetin anlaşılmasına dair sahabe ve tabiîn sözlerini nakletmesi hadisin yanında tefsir ilmine vukufiyetini de göstermektedir.

3.1.4. Ebû Bekr el-Beyhakî (öl. 458/1066), ed-Deavâtü'l-Kebîr

Ebû Bekir el- Beyhakî, büyük hadis âlimi ve Şâfiî fakihidir.[261] Hadis ilmindeki en önemli hocası Hâkim en-Neysâbûrî'dir. Fıkıhtaki en önemli hocası Nâsır b. Muhammed el-Mervezî'dir. Fıkıh başta olmak üzere İslâmî ilimlerin birçoğunda önemli bir yeri olmasına rağmen hadisçiliğiyle şöhret bulmuştur. Beyhâkî müntesibi olduğu mezhebin imamı İmam-ı Şâfiî'nin kaleme aldığı veyahut yazdırdığı eserlerini toplayarak mezhebine bu anlamda önemli katkılar sunmuştur ki bu hizmeti ile mezhebi içerisinde bir ilktir. Bu sebeple Cüveynî (öl. 478/1085) "*Beyhakî dışındaki her Şâfiî'nin, Şâfiî'ye minnet borcu vardır. Ancak mezhebine yardımcı olan eserlerinden dolayı İmam Şâfiî'nin Beyhakî'ye minnettar olması gerekir.*" sözünü

[259] Taberânî, *Duâ*, 205.
[260] Taberânî, *Duâ*, 196.
[261] Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ed-Dımeşkî, *Ṭabaḳâtü 'ulemâi'l-hadîs*, thk. Ekrem el-Bûşî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1996), 3/329.

söylemektedir.[262] Beyhakî, Tirmizî, İbn Mâce ve Nesâî'nin S*ünen*'leri gibi önemli eserleri elde edememiştir. Beyhakî, güçlü hafızası, kavrama kabiliyeti ve mukayese yeteneğiyle dikkat çekmektedir. Özellikle hadislerin sıhhatini etkileyebilecek metin veya seneddeki gizli kusurları tespitte, birbiriyle çelişir gibi gözüken rivayetlerin arasını telif etmede, hadislerin fıkhını ortaya koymada devrinin en önemli ilim adamlarından birisi olarak görülmektedir.[263]

Tâcüddîn es-Sübkî (öl. 771/1369), Beyhakî'nin içlerinde *ed-Deavâtü'l-Kebîr*'in de olduğu bazı eserleri ile ilgili değerlendirmelerde bulunmaktadır. Ona göre es-*Sünenü'l-kebîr*, hadis ilminde içerik, tertip ve gereksiz bilgilerden arınmışlığıyla benzeri daha tasnif edilmemiş bir eserdir. *Ma'rifetü's-süneni ve'l-âs̲âr*, hiçbir Şâfiî fakîhin göz ardı edemeyeceği bir eserdir. *Mebsûṭ*, Şâfiî'nin metinleri ile ilgili alanında benzerinin tasnif edilmediği bir eserdir. *el-Esmâ ve'ṣ-ṣıfât*, eşini, benzerini görmediğim bir eserdir. *Kitabü'l-İ'tiḳâd*, *Delâilü'n-nübüvve*, *Şu'abü'l-îmân ve Deavâtü'l-Kebîr* benzeri olmayan, alanında tek olan eserlerdir. Sübkî bu eserlerin benzerinin olmadığını yeminle söylemektedir.[264] Eserlerinin bin cüze ulaştığı belirtilmektedir.[265]

ed-Deavâtü'l-Kebîr, Hz. Peygamber'in bazı vakitlerde yaptığı veya sahabeye öğrettiği mesur duaları bir arada toplamasını Müslümanların kendisinden istemesi üzerine Beyhakî tarafından telif edilmiştir. Beyhakî, eserinin tertibinde İbn Huzeyme'nin mesur duaları derlediği kitabını[266] örnek aldığını ve o kitapta yer almayan bazı hadisleri de kendi kitabına eklediğini beyan etmektedir.[267]

---

[262] Ebü'l-Abbâs Şemsüddin İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru sâdır, 1990), 1/75-76.

[263] Şemsüddîn Ebû Abdillah ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-ḥuffaẓ* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1998), 3/219-220.

[264] Tâcüddîn Abdülvehhâb es-Sübkî, *Tabaḳâtü'ş-Şâfi'ıyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî (B.y: Hicru li't-tıbâati ve'n-neşr, 1413/1992), 4/9. Benzer değerlendirmeler için bk. Ebû Abdillah ed-Dimeşkî'nin tabiriyle o, daha önce benzeri görülmemiş eserler ortaya koymuştur. "*es-Sünenü'l-kübrâ, Kitâbu'l-Ma'rifeti's-süneni ve'l-âs̲âr, Şu'abü'l-îmân, Delâilü'n-nübüvve, el-Esmâ ve'ṣ-ṣıfât, Kitâbü'l-i'tiḳâd, et-Terġîb ve't-terhîb, Kitâbü'z-zühd, Eḥâdîs̲ü'ş-Şâfiî, Kitâbü'l-Medḫal ilâ's-süneni'l-kübrâ, Kitâbu'l-Edeb, el- Erbe'ûn fi'l-ḥadîs̲, Kitâbü'l-Ḥilâfiyyât, Mebsûṭ, Menâḳıbü'l-imâm Ahmed*" onun eserlerinden bir kısmıdır. Dımeşkî, *Ṭabaḳât*, 3/330.

[265] Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts), 1/206.

[266] İbn Huzeyme'nin dua kitabı hakkında geniş bilgi için bk. "*Duanın mahiyeti ve tavsiye edilen dualar hakkındaki sorulara cevap vermek için kaleme alınmış olup asıl adının Kitâbü'd-Duâ veya Kitâbü'd-Deavât olduğu söylenmiş, Hattâbî tarafından Şe'nü'd-duâ diye şerhedilmesi sebebiyle bu adla anıldığı belirtilmiştir. Eserin Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (nr. 61) bir nüshasının bulunduğu söylenmekteyse de müellif adı yazılırken "Muhammed b. İshak b. Huzeyme rivâyetü'l-Hattâbî" ibaresine yer verilmesi, eldeki diğer nüshalardan eseri şerhettiği açıkça görülen*

Beyhakî eserinde konu başlıklarına gelmeden önce kitabı niçin telif ettiğine dair kısa bir açıklama yapmıştır. Ardından hamd ile başlamayan her işin eksik olacağına dair rivayet ile kelime-i şehadet veya kelime-i tevhidin zikredilmeyerek Allah'ın sena edilmediği her bir kelamın da kesik bir el gibi faydasız olacağını beyan eden rivayetlere yer vermiştir.[268]

Eserde 158 konu başlığı altında dua ile ilgili 665 rivayet yer almaktadır. Eser kendisinden yaklaşık bir asır önce telif edilen Taberânî'nin "Duâ" adlı eseriyle mukayese edildiğinde hem içerdiği konular hem de rivayet sayısı açısından oldukça muhtasardır. Bununla birlikte tasnifinin güzelliği, hadislerinin senedli oluşu, sened ve metinle ilgili olarak hadisin sıhhatine yönelik izahları, konusuyla uyumlu derin anlamlar içeren hadis lafızlarından oluşması hasebiyle tür edebiyatının en güzel örneklerinden biri olarak kabul edilmiştir.[269]

Eserdeki ilk konu başlığı dua ve zikrin fazileti hakkınadır. Bu başlık altında on dokuz rivayete yer verilmiştir. Sonra sabah akşam okunacak dualar konusu işlenmektedir. Eser "bâb" adı altında konulara ayrılmıştır. Eserdeki konu başlıklarından bazıları şöyledir: Sabah olduğunda ve güneş doğduğunda, ezan okunurken, tuvalete girerken ve çıkarken, abdest alırken ve abdest bitince, ezanla kamet arasında, evden çıkarken, mescide girerken, kamet anında, namaza başlarken, rüku ve secde anında, zorluk, keder ve korku anında, bir toplantıdan ayrılırken, çarşıya-pazara girerken, yağmur, şimşek fırtına gibi doğal afetler esnasında, uyurken, uykudan uyanınca, horoz öttüğünde ve eşek anırdığında, bir yerde konakladığında, banyoya girdiğinde, elbise giydiğinde, kadına baktığında, Cuma ve arefe gününde, kadir gecesinde, rüyada hoşlanmadığı bir şey gördüğünde, kabrin başında ölünün bağışlanmasını istediğinde, kabirde Kur'an okunduğunda, kabrin yanından geçtiğinde, yetimin başını okşadığında, evladın ölmüş anne ve babasına, mümin kardeşi için yapılacak dualar şeklinde hayatın her anını kuşatan çok sayıda konu başlığına yer vermiştir.

Hattâbî'nin Kitâbü'd-Duânın bir râvisi gibi düşünülmesine sebep olmuş, İbn Huzeyme'nin günümüze müstakil olarak intikal etmediği anlaşılan bu çalışması Hattâbî'nin şerhiyle birlikte yayımlanmıştır (nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk, Dımaşk 1404/1984)." Mustafa Işık, "İbn Huzeyme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/80.

[267] Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *ed-Deavâtü'l-Kebîr*, thk. Bedr b. Abdullah el-Bedr (Kuveyt: Gurâs li'n-neşr, 2009), 1/64.

[268] Beyhakî, *Deavât*, 1/64-66.

[269] Atmaca, *Kitâbü'd-Deavâti'l-Kebîr*, 47.

Eserdeki bablarda hadis sayıları birbirinden farklıdır. Altı bâbta yirmiden fazla hadis yer alırken, yirmi sekiz konu başlığı altında sadece tek merfu hadis bulunmaktadır. Yedi konu başlığı altında ise herhangi merfu hadis yer almamaktadır.

Konuların tertibindeki ahenk, siyak sibak uyumu dikkati çekmektedir. Konu başlıkları sade anlaşılır ve muhteva hakkında yeteri kadar bilgi verici mahiyettedir. Kullanılan hadislerin bâb başlığı ile uyumu, senedli bilgilerdeki ısrar, sened ve metne dair izahları onun hem hadisçi kimliğini ön plana çıkarmakta hem de eseri dikkatle hazırladığını ortaya koymaktadır.[270]

Beyhakî, konulu eserlerinde dua bölümlerine yer veren İbn Mâce, Tirmizî ve Nesâî'nin *Sünen*lerini elde edememiştir.[271] Bu açıdan onların mezkûr eserlerindeki dua bölümlerinden hem şekil hem de içerik açısından faydalandığı söylenemez. Elde edip etmediğine dair bir bilgi olmamakla birlikte kendisinden yaklaşık bir asır önce yaşamış Taberânî'nin duâ adlı eserinden faydalandığı söylenebilir. Zira her iki eserdeki bazı konu başlıklarının aynı olması bu yargıyı doğurmaktadır. Konu her iki eserin mukayesesi olmadığından dolayı burada detaya girilmeyecektir. Ancak Taberânî'de "بَابُ الْقَوْلِ عِنْدَ الصَّبَّاحِ وَالْمَسَاءِ" şeklindeki bâb başlığı Beyhakî'de " بَابُ الدُّعَاءِ بَابُ الْقَوْلِ عِنْدَ الصَّبَّاحِ وَالْمَسَاءِ" şeklindedir. Taberânî'de "بَابُ الْقَوْلِ عِنْدَ الْأَذَانِ" ve "بَابُ الْقَوْلِ عِنْدَ الْإِقَامَةِ" şeklinde iki bâbta ayrı ayrı konulan başlık Beyhakî'de "بَابُ الدُّعَاءِ بَيْنَ الْأَذَانِ وَالْإِقَامَةِ" aynı isimlerle tek bâbın başlığı olmuştur. Örneklerde görüldüğü gibi Beyhakî'nin *Deavâtü'l-Kebîr* adlı eserindeki çok sayıda başlığın Taberânî'nin *Duâ* ismimli eserindekilerle benzerlik gösterdiği aşikârdır.

3. 2. Konulu Hadis Eserlerinde Dua

Dua konusuna Kur'an'da ve hadislerde atfedilen değer ve yüklenen misyon, Allah Resulünün duaya dair hadisleri ile insanın duaya olan ihtiyacı konuyu Müslümanlar nezdinde daha dikkat çekici hale getirmiştir. Bu çerçevede İslam ilimler tarihinde teşekkül eden ve tasnif edilen ilk eserlerden itibaren konu eserlerin önemli bölümlerinden biri olmuştur. Günümüze ulaşan ilk hadis eserlerinden hadisin altın çağı olarak isimlendirilen üçüncü asrın meşhur eserlerine ya da rivayet asrının son

[270] Beyhakî, *Deavât*, 1/78.
[271] Zehebî, *Tezkiratü'l-huffaz*, 3/219.

asrı denilen hicri beşinci asra kadar tasnif edilen konulu hadis eserlerinin en önemli bölümlerinden biri duadır.

Bu çerçevede günümüze ulaşan ilk konulu eser kabul edilen Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi*'sinde mevzuya dua başlığı altında yirmi bir hadisten oluşan bir bölüm ayırmıştır. Bu eser üçüncü bölümde detaylı olarak ele alınmaktadır.

İmâm Mâlik (öl. 179/796), Muvattâ adlı meşhur eserinde dua konusuna müstakil bir bölüm ayırmamıştır. Ancak birçok konuda duaya dair alt başlıklar açmış ve o başlıkların altında dua ile ilgili hadislere yer vermiştir. Eserinin "Kur'ân" bölümünde "Dua ile ilgili rivayetler" başlığı altında duaya dair on habere yer vermiştir. Burada naklettiği ilk hadis "Her peygamberin kabul edilmiş bir duası vardır." rivayetidir.[272] Bu rivayet Buhârî'nin *Sahîh*'teki dua bölümünün ilk konu başlığıdır. İmam Mâlik "Dua ederken yapılacak işlemler" başlığı altında da sekiz rivayet nakletmekte, burada duanın adabına dair esasları dile getirmektedir.[273]

Daha sonra bu konu hakkında İbn Ebû Şeybe'nin hacimli bir bölüm ayırdığı görülmektedir ki bu bölüm müstakil olarak incelenmiştir. İbn Ebû Şeybe'den yirmi yıl sonra vefat eden ve *Sünen* isimli eseriyle hadis tarihinde şöhret bulan Dârimî (öl. 255/869), eserinde dua konusuna müstakil bir bölüm ayırmamıştır. Ancak bazı bölümlerde dua isimli alt başlıklara yer vererek konuyu ele almıştır. Mesela "Ezan okunurken yapılacak dua",[274] "Yemek yediğinde yemek sahibi için dua etmek ya da yemekten sonra dua etmek",[275] ve "Düşmanla savaş anında dua etmek"[276] bunlardandır.

Ondan sonra hadis tarihini en şöhretli ismi Buhârî de konuya özel bir bölüm ayırmış ve konuyu etraflıca ele almıştır. Buhârî'nin talebesi aynı zamanda Kur'an'dan sonra en sahih iki eserden birini kaleme alan Müslim'in eserinde de duaya dair bir bölüm mevcuttur. Bu bölümün adını eserin müellifi Müslim koymuştur. Eserin 48. Bölümün adı: "Zikir, Dua, Tövbe ve İstiğfâr" şeklindedir. Bu bölümde yirmi beş konu başlığı altında atmış hadise yer verilmiştir. Konu başlıklarını Nevevi'nin koyması itibariyle üçüncü asır eserlerinden çok etkilendiğinde şüphe olmamakla birlikte başlıklar hadis

[272] Mâlik b. Enes b. Mâlik, *el-Muvattâ* (Abu Dabi: Müessetü Zâyed b. Sultan, 2004), "Kur'ân", 8.
[273] Mâlik b. Enes,"Kur'ân", 9.
[274] Ebû Abdullah Muhammed ed-Dârimî, *es-Sünen* (Riyad: Dârü'l-Muğni, 2000), "Salât", 9.
[275] Dârimî, *Sünen*, "Etime", 2-3.
[276] Dârimî, *Sünen*, "Siyer", 7.

rivayet asrının sona ermesinden sonra yedinci asırda konulduğu için ilgili bölüm burada detaylı bir şekilde ele alınmamıştır. Ancak bölümdeki atmış rivayet incelendiğinde; rivayetlerin daha çok zikir ve dua konusunda olduğu görülmektedir. Öte yandan hem mesur dua metinleri hem de Hz. Peygamber'in uygulamaları Müslim'in koyduğu bâb başlığında yer alan dört başat kavramın birbiriyle ilintisini, iç ilçeliğini ve her birinin diğerini tamamladığını göstermektedir.

Hicri üçüncü asırda ehl-i hadisin önemli temsilcilerinden biri olan ve *Sünen* adlı eseriyle şöhret bulan Ebu Dâvûd, eserinde dua ile ilgili müstakil bir bölüm oluşturmamıştır. Ancak birden çok bölümde dua başlıklı konulara yer vermiştir. Namaz/salât bölümünde "Ezan ve kamet arasında dua etmek",[277] "Ezan okunurken yapılacak dua",[278] "Namaza başlayınca okunacak dua",[279] "İki secde arasında dua etmek",[280] "Rüku ve secdede yapılacak dua",[281] ""Vitirden sonra okunacak dua",[282] "Tavaf esnasında yapılacak dua",[283] "Düşmanla karşılaştığında dua etmek"[284] gibi başlıklar Ebû Davûd'un müstakil bir bölüm ayırmasa da dua konusuna dua başlığı altında pek çok bölümde yer verdiğini göstermektedir.

Tirmizî, Kütüb-i sitte müellifleri içerisinde dua konusuna en hacimli bölümü ayıran müelliftir. Onun eserindeki bölümle ilgili bilgi kendi başlığı altında verilmektedir.

Kütüb-i sittenin beşinci eseri kabul edilen Nesâî'nin (öl. 303/915) *es-Sünen*'inde dua veya deavât adı altında bir bölüm bulunmaktadır. Sünenler haddi zatında fıkhi nitelikli ahkâm hadisleri cem eden eserler olduğundan dua bölümlerine yer vermeleri eserin ruhu ile çok uyum sağlamamaktadır. Ancak bununla birlikte çok sayıda sünen türü eserde ahkama müteallik olmayan bölümler de yer alabilmektedir. Bundaki temel dinamiğin tartışmaları beraberinde götürmesi kaçınılmazdır. Bununla beraber sünenlerde dua bölümlerinin yer alması duanın ibadet kabul edilmesinden kaynaklı olabilir. Çünkü namaz gibi bir çok formel ibadetin mütemmim cüzünden de sayılan dualara yer vermeleri bu eserlerin misyonunun ve varlık sebebinin gereğidir. Bu çerçevede Nesâî'nin *Sünen*'inde farklı bölümler altında dua başlıklı konular elbette

[277] Ebû Dâvûd, "Salât", 35.
[278] Ebû Dâvûd, "Salât", 38.
[279] Ebû Dâvûd, "Salât", 121.
[280] Ebû Dâvûd, "Salât", 144.
[281] Ebû Dâvûd, "Salât", 151.
[282] Ebû Dâvûd, "Salât", 339.
[283] Ebû Dâvûd, "Menâsik", 51.
[284] Ebû Dâvûd, "Cihâd", 40.

mevcuttur. Mesela ezan bölümünde "Ezan okunurken yapılacak dua",[285] iftitah bölümünde "Tekbirle kıraat arasında yapılacak dua",[286] Tatbîk bölümündeki "Secdede dua etmek"[287] başlıkları bunun en güzel örneklerindedir.

Nesâî'nin *Sünen*'inde farklı bölümler altında dua başlıklarını taşıyan konular olmakla birlikte aslında dua ile çok iç içe olan "İstiâze" bölümü yer almaktadır. Nesâî bu bölümde atmış beş konu başlığı altında 111 rivayete yer vermiştir. Bu rivayetlerde şöyle geçmektedir:

> "*Hz. Peygamber bütün kötü sıfatlardan, fayda vermeyen işlerden, şeytanın vesvesesinden, dünya ve ahirette insana eziyet veren şeylerden Allah'a sığınmış, bu maksatla daha çok İhlâs, Felak ve Nâs sûrelerini okumuş, bunu ashabına da tavsiye etmiştir.*"[288]

Nesâî'nin vefatından çok kısa bir süre sonra vefat eden İbn Huzeyme'nin ve İbn Hibbân'ın (öl. 354/965) *Sahîh*'lerinde ve yine dördüncü asrın münekkit hadisçisi Dârekutnî'nin (öl. 385/995) Sünen adlı eserinde dua ile ilgili müstakil bir bölüm bulunmamaktadır. İsnadlı hadis rivayetinin son temsilcilerinden olan Beyhakî'nin *Sünen*'inde de dua bölümü yoktur. Ancak burada ismi zikredilen tüm eserlerde müstakil dua bölümü olmasa da ibadet vb. durumlarla alakalı olan alt konu başlıklarında dua konusuna yer verilmiştir.

3.2.1. Mamer b. Raşid el-Câmi

Dua bölümü özelinde *el-Câmi*'ye bakıldığında; üçüncü asrın meşhur hadis kaynaklarında olduğu gibi *el-Câmi*'de bölümler "kitâb" ismiyle değil de "bâb" ismiyle müsemmadır. Dua bölümü de "Bâbü'd-duâ" şeklinde isimlendirilmiştir. Musannif bu başlık altında 21 hadise yer vermiştir. Eserin genel karakteri bu bölüm özelinde de kendisini göstermektedir. Bölümde yer alan rivayetlerin çoğunluğu mevkûf, mürsel, maktu niteliktedir. Çalışmanın üçüncü bölümünde Ma'mer b. Râşid'in eserinde yer verdiği dua konusu detaylı bir şekilde incelenmektedir.

---

[285] Nesâî, "Ezân", 38.
[286] Nesâî, "İftitâh", 15.
[287] Nesâî, "Tatbîk", 64.
[288] Muhsin Demirci, "İstiâze", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/318.

3.2.2. İbn Ebû Şeybe el-Musannef

Hicri üçüncü asırda Ehl-i hadisin önde gelen mümessillerinden İbn Ebû Şeybe'nin[289] tasnif ettiği Musannef adlı eser hadis edebiyatı tarihi açısından önemli bir değere haizdir. 38 bölümden oluşan eserin 21. Bölümü "dua"dır. Dua bölümünde 180 konu başlığı altında 790 rivayete yer verilmiştir. Dua bölümü hadis rivayeti açısından oldukça zengin, konu başlıkları itibariyle son derece detaylıdır. Henüz erken denilebilecek bir zaman diliminde musannef/konulu bir eserdeki dua bölümünün kapsam açısından bu derece detaylı ve içerik açısından da bu kadar yoğun olması dua edebiyatının gelişim sürecini ve tarihini göstermesi açısından dikkat çekicidir. İbn Ebû Şeybe'nin eserindeki dua bölümü dua türü edebiyatın hadis tedvin faaliyetleriyle birlikte tasnifin başlamasıyla eş zamanlı doğmuş olabileceği izlenimini güçlü bir şekilde desteklemektedir. Bölüm bir eserin kısımlarının birinden ziyade hadislerden müteşekkil müstakil bir eser hüviyetini andırmaktadır.

İbn Ebû Şeybe'nin duaya dair çok sayıda konu ve rivayet barındıran bu eseri en azından konu başlıkları ve muhtevaları çerçevesinde incelendiğinde; gerek müstakil dua türü edebiyat gerekse temel hadis kaynakları içerindeki dua bölümlerinin gelişim seyrinde önemli bir rol üstlenmiş ve onlara ilham vermiş görünmektedir.

Dua bölümündeki bazı konu başlıkları şunlardır: Kişinin evinden çıktığında yapacağı dua, Hz. Peygamber'in beni kar suyuyla temizle duası, dua eden kişi önce kendinden başlamalı, duaya icabet edilen saatler zaman dilimleri, niyetsiz ve amelsiz dua etmek, kişinin uzandığında, yatağına girdiğinde okuyacağı dualar, Hz. Peygamber'in vefat anında yaptığı dua, Rasûlullah'ın kızı Fatıma'ya öğrettiği dua, Hz. Peygamber'in eşi. Aişe'ye öğrettiği dua, Dâvûd peygamberin duası, Meryem oğlu İsa'nın (as) duası, kişinin avuçlarını açarak dua etmesi, Rasûlullah'ın ümmeti için dua etmesi ve isteklerinin bazısının verilmesi, Hz. Ebubekir ve Ömer'in yaptığı dualar, kişinin hoşlanmayacağı bir şey gördüğünde yapacağı dua, şirkten Allah'a sığınmak ve şirkten korunduğunda yapılacak dua, yağmur şiddetlendiğinde Hz. Peygamber'in yaptığı dua, Muavvşzeteyn sureler ile Allah'a sığınmak, kişinin söylediğinde envaı

[289] "*İbn Ebû Şeybe yaşadığı dönem itibariyle İslâm dünyasının içinden geçtiği çalkantılı dönemin şahidi ve tarafı olmuş, mihne sürecinin akabinde Mu'tezilî ve Cehmî fikirleri izale etmek amacıyla halife Mütevekkil (öl. 247/861) tarafından oluşturulan ve kendilerine ciddi manada tahsisat bağlanan heyetin içerisinde yer almış, bu çerçevede yaptığı derslere Rusâfe mescidinde otuz bini aşkın kişi katılmıştır*." Zehebî, *Siyer*, 11/125.

çeşit belanın ortadan kalkacağı dualar, müşrik için dua yapmak, Mecusiler için dua etmek, duanın kaderi geri çevirmesi, Allah'a en sevimli gelen zikirler. Bu bâb başlıklarından anlaşıldığına göre İbn Ebû Şeybe'nin bâblara isim verme konusunda kendine özgü bir sitili vardır.

İlgili bölümde ağırlıklı olarak merfu dua rivayetlerine yer verilmekle birlikte sahabeye izafe edilen mevkuf,[290] tabiîne isnad edilen maktu haberler de eserde yer almaktadır.[291] İbn Ebû Şeybe tahric ettiği bir rivayetin varsa farklı tariklerini de vermeye özen göstermiş, tarikler arasındaki lafız farklılıklarını da belirtmiştir.[292]

İbn Ebû Şeybe'nin bâb başlıklarını "بَابُ" kelimesi ile başlatmaması ve bazı bâb başlıklarını soru sitilinde oluşturması da özgün bir tarz olarak görünmektedir. "Sultandan korkan kişi ne diye dua etmelidir" [293] ya da "geceleyin duada ne söylenir"[294] şeklindeki konu başlıkları İbn Şeybe'ye ayrıcalık kazandırmaktadır. Konulara "بَابُ" ifadesi ile başlamaması dönemin tasnif usulünü de yansıtmamaktadır. Zira kendisinden yaklaşık yirmi beş yıl kadar önce vefat etmiş ve Musannef adlı bir eser de telif eden Abdürrezzâk es-San'ânî (öl. 211/826) eserini kitâb/bölümlerin altına yerleştirdiği "بَابُ" ifadesi ile başlayan konu başlıkları şeklinde dizayn etmiştir.

İbn Ebû Şeybe, dua bölümüne "جَامِعِ الدُّعَاءِ" başlığını koymuş, böylece az kelime ile birçok mana ifade eden dualarla mevzuya giriş yapmıştır.[295] Daha sonra Hz. Peygamber'in zorluk anlarında ve sıkıntılı zamanlarda yaptığı dualara dair bir konuya yer vermiş, akabinde bir kişinin gıyabında başka bir kişi için yaptığı dua konusunu işlemiştir. Sonra duada ısrarcı olmak ve duanın fazileti ile ilgili hadisleri konu alan başlıklara yer vermiştir.[296]

Görüldüğü üzere *Musannef*'teki dua bölümünde konular arasında bir düzen ve insicam bulunmamaktadır. Adeta konudan konuya geçiş yapılmış, bir önceki konu ile sonrakinin bağlantılı olmasına ya da birbirini tamamlamasına dikkat edilmemiştir. Konuların gelişigüzel oluşturulduğu izlenimi vardır. Bölüm içi konuların birbirinden

---

[290] Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebû Şeybe, *Kitâbü'l-muṣannef fi'l-eḥâdîṯi ve'l-âṯâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 6/21.
[291] İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 6/22.
[292] İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 6/22.
[293] İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 6/22.
[294] İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 6/42.
[295] Ebû Muhammed Şerefüddîn et-Tîbî, *el-Kâşif an haka'iki's-sünen*, thk. Abdülhamîd Henedânî (Mekke: Mektebetü nizâr, 1417/1997), 6/1923.
[296] İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 6/17-21.

kopukluğu dua bölümü ile diğer bölümler arasında da kendisini göstermektedir. Bölümler arası uyumdan bahsedilebilmesi için birbiriyle doğudan ilintili ya da biri diğerini tamamlayan bölümlerin peş peşe gelmesi beklenir. Ancak *Musannef*'te dua bölümünden önce "Kitâbü'l-hudûd", sonra "Kitâbü fedâili'l-Kur'ân" yer almaktadır. Bu bölümler arasında doğrudan bağ kurmak oldukça zordur.

Konuların siyak ve sibakındaki ya da tertibindeki uyumsuzluk konuların muhtevasını oluşturan rivayetlerin hem nicelik hem de nitelik olarak dağılımında da söz konusudur. İlk bâb başlığı altında otuz iki merfu rivayete yer verirken bölümün son konu başlığı altında sadece tek bir mevkuf rivayete yer vermiştir. Bazı konu başlıklarında ise rivayetlerin tamamı mevkûf ve maktudur.[297] Bir merfu rivayetin dahi bulamadığı pek çok konuda başlık oluşturulup altında bir tek mevkuf ya da maktu haber nakledilmesi, İbn Ebû Şeybe'nin önce konuları zihninde planladığı sonra elindeki mevcut hadis malzemesini bu tasnife uygun başlıkların altına yerleştirdiği izlenimini doğurmaktadır.[298]

İlgili bölümde üçüncü asırdaki Müslim gibi bazı müelliflerin bir konuda önce en sağlam tarikleri verip daha sonra onları destekler mahiyetteki isnadları vermesi gibi; önce merfu hadisleri verip sonra mevkuf ve maktu hadisleri verme şeklinde bir sıralama da takip edilmemiştir. Önce merfu hadislerin verildiği ya da tamamen merfu hadislerden oluşan bâblar olduğu gibi hiç merfu hadisin olmadığı bâbların varlığı da görülmektedir.

Dua bölümünün zengin rivayet malzemesi, isnadlı hadis rivayetinde hadisin farklı tariklerine dair yapılan atıflar, tarikler arasındaki metin farklılıklarına işaret etmesi, sahabe ve tabiînden konu ile ilgili yapılan nakillerin bolluğu, çok sayıda alt başlığa sahip olması ve bu başlıklardan bazılarının hem kelime dizilişi hem de taşıdığı anlam açısından kendine özgü olması, Kütüb-i sitte öncesi dönemde dua edebiyatının geldiği yeri ve konumu göstermesi açısından önemlidir. Meslekten bir hadisçi olan İbn Ebû Şeybe'nin böyle bir bölümü eserine alması da tür edebiyatının gelişim seyrini göstermesi açısından değerlidir.

[297] İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 6/34.
[298] İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 6/115.

Dua bölümünde sadece Hz. Peygamber'den nakledilen ya da onun yaptığı bildirilen dualara yer verilmemiş, duanın adabı, kabul olma şartları, müstecab vakitler, hangi şart, durum ve vakitte hangi duaların yapılması gerektiğine dair bilgiler işlenmiştir.

3.2.3. Ebû Abdullah İsmail el-Buhârî (öl. 256/870) el-Câmiu's-Sahîh

Buhârî, *Sahîh* adlı eserini 97 bölümden oluşturmuştur. Eserin 80. bölümünü duaya ayırmış ve bu bölüme "Deavât" ismini koymuştur. Deavât bölümünde 69 konu başlığı (bâb) bulunmakta, bu başlıkların altında 107 rivayet yer almaktadır. Eserde Kitâbü'd-Deavâttan önce "istizân" sonra "rikâk" bölümleri yer almaktadır. İstizân bölümünün ilk konusu selamdır. Selamın alınıp verilmesini muhtevi başlıklar ile konu devam etmektedir. Selamlaşmada; "*İki kişiden biri diğerine es-selâmü aleyküm: Selâm sizin üzerinize olsun, Allah sizi her türlü kaza ve belâdan korusun demesi, diğerinin de buna aynı manada olmak üzere ve aleykümü's-selâm diye hayır duada bulunması*" aslında selamın dua olduğunu göstermektedir.[299] Hadis kaynaklarındaki rikâk bölümleri ise zühd hayatı ile ilgili rivayetleri mündemiçtir. Hadis edebiyatında duaya dair rivayetleri toplayan müstakil eserlerden bazılarının adı ise Kitabü'z-Zühd'dür.[300] Bu bilgiler ışığında Buhârî'nin deavât bölümünün konum olarak yerindeliği açıkça görülmektedir. O, bu bölümü müminlerin birbirine dua ettikleri selam konularının yoğun olarak işlendiği istizandan sonra getirerek duaya giriş mahiyetinde hazırlık yapmış, sonrasında da dua ile ilgili hadislerin toplandığı eserlere ad olan zühd hadislerinin bulunduğu rikâk bölümüne yer vermiştir. Böylece o, önce eserinde bölümler arası konu b ve muhteva bütünlüğünü dikkate aldığını göstermiştir.

Buhârî deavât bölümüne bâb başlığından önce şu ayeti yerleştirmiştir: "*Bana dua edin, sizin duanızı kabul edeyim. Kuşkusuz ki, bana ibadet etmeyi kibirlerine yediremeyenler, aşağılanmış olarak cehenneme gireceklerdir.*" [301] O böylece Allah'ın kullarına dua etmeyi emrettiğini ve kendisinin de onların yaptıkları duaya icabet

[299] Mehmet Efendioğlu, "Selâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/342.
[300] Atmaca, *Dua Edebiyatı*, 64.
[301] el-Mü'min 40/60.

ederek karşılığını vereceğine dair garanti verdiği vurgulamaktadır.[302] Bölümün ilk konu başlığı "*Her peygamber için kabul edilmiş bir dua vardır*" şeklinde iken bu konuyu "*İstiğfarın en faziletli olanı*", *"Peygamber'in (sav) gündüz ve gece istiğfar etmesi*" ve "*Tevbe*" başlıklı konular takip etmektedir. Başlıklara göz atıldığında dahi konular arasındaki bütünlük, uyum, tertipteki güzellik ön plana çıkmaktadır.

Dua türü edebiyatın tasnif sürecinin hemen başında ortaya çıktığı ve çok kısa sürede ciddi gelişim gösterdiği daha önce zikredilmişti. Bundan hareketle Buhârî'den önce telif edilen gerek müstakil dua edebiyatı örneklerinin gerekse bu mevzuya bölüm ayıran eserlerin *Sahîh*'teki etkileri başlıklar ve muhteva çerçevesinde elbette görünmektedir. Ancak Buhârî'nin bu konu çerçevesinde kendisinden sonraki hadisçileri etkilediği de yadsınamaz bir gerçektir. Dua bölümlerinin konu fihristleri çıkarılsa Buhârî'nin İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*'inden Taberânî'nin de *Dua* adlı eserinde Buhârî'nin *Sahîh*'inden ne kadar etkilendiği görülmektedir. İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*'inde "مَا يُقَالُ فِي دُبُرِ الصَّلَوَاتِ" şeklindeki bâb başlığı,[303] *Sahîh*'te "باب الدُّعَاءِ بَعْدَ الصَّلاَةِ" şeklinde[304] Sahîh'te "باب مَا يُكْرَهُ مِنَ السَّجْعِ فِى الدُّعَاءِ" yer alan bâb başlığı,[305] Buhârî'den yaklaşık bir asır sonra vefat etmiş ve çok hacimli müstakil bir dua kitabı yazmış olan Taberânî'nin dua adlı eserinde "بَابُ كَرَاهِيَةِ السَّجْعِ فِي الدُّعَاءِ" şeklinde yer almıştır.[306] Dolayısıyla hadis tarihi açısından nispeten erken denilebilecek bir dönemde tertibi ve muhtevası mükemmel bir eser telif eden Buhârî, kitabındaki dua bölümü özelinde de kendisinden önceki çalışmalardan etkilenmiş ancak kendisinden sonraki çalışmaları çok daha fazla etkilemiştir.

Buhârî ilgili bölümde insanın uyumak için yatması vb. farklı durumlarda hangi duayı yapması gerektiğinden,[307] namazda yapacağı duaya,[308] duada kafiyeli sözlerden kaçınmak[309] ve ısrarcı olmak[310] gibi duanın adaplarına, farklı psikolojik hallerde yapılacak duadan[311] fitnelerden Allah'a sığınmaya,[312] korkaklık, tembellik ve

[302] Ebü'l-Hasan İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 10/72.
[303] İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 6/31.
[304] Buhârî, "Deavât", 18.
[305] Buhârî, "Deavât", 20.
[306] Taberânî, *Duâ*, 37.
[307] Buhârî, "Deavât", 12.
[308] Buhârî, "Deavât", 17.
[309] Buhârî, "Deavât", 20.
[310] Buhârî, "Deavât", 21.
[311] Buhârî, "Deavât", 27.
[312] Buhârî, "Deavât", 35.

cimrilik gibi kötü hasletlerden Allah'a sığınmaktan[313] vebadan Allah'a sığınmaya,[314] zenginliğin ve fakirliğin musibetlerinden Allah'a sığınmaktan[315] duanın sonunda "amîn" demeye kadar çok sayıda konuya yer vermiştir.[316]

Buhârî bölümün 63. bâbına "Âmîn demek" ismini vermiştir. Bu konu başlığından sonraki başlıklar duadan daha ziyade zikir ile alakalıdır. Bu başlığın akabinde hemen "Lâ ilahe illallah demenin fazileti" başlığının gelmesi lâ ilâhe illallah sözünün faziletinin beyanı çerçevesinde konunun şekilleneceğini göstermektedir.[317] Zaten konu içerisindeki hadislerde buna delalet etmektedir. Daha sonraki konuların bâb başlıklarının sırasıyla "*Subhânallah demenin fazileti*", "*Aziz ve celil olan Allah'ı zikretmenin fazileti*", "*Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billahi sözünün fazileti*", *"Aziz ve celil olan Allah'ın yüzden bir hâriç ismi vardır.*" şeklinde olmasıyla;[318] Buhârî şunu kastetmiş olabilir: Bir mümin amin diyerek duayı bitirse de Allah'ı daima zikretmeli, O'nun yüceliğini, O'na kulluğunu, O'na şükrünü hiçbir zaman bitirmemelidir.

3.2.4. Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî (öl. 279/892) es-Sünen

Tirmizî, hicri üçüncü asrın önde gelen hadisçilerinden olup *Sünen* adlı eseri hadis tarihinde haklı bir şöhrete sahiptir. *Sünen*'in 45. bölümü dua konusuna tahsis edilmiş "Ebvâbü'd-Deavât" ismiyle müsemmadır. Bu bölümde 157 konu başlığı altında 267 hadis yer almaktadır. Kütüb-i sitte içinde dua konusunun en detaylı olarak ele alındığı ve bu konuda en çok rivayetin kullanıldığı eser Tirmizî'nin *es-Sünen*'idir.

O, ilgili bölüme "Duanın faziletine dair gelen rivayetler" şeklinde bir başlıkla giriş yapmış sonraki iki başlığı da "باب منه" şeklinde koyarak duanın faziletine dair rivayetleri nakletmeye devam etmiştir.[319] Duanın faziletinden sonra "Zikrin faziletine dair gelen rivayetler" şeklinde bir başlık koyarak dua ile zikrin korelasyonunu ortaya

[313] Buhârî, "Deavât", 40-41.
[314] Buhârî, "Deavât", 43.
[315] Buhârî, "Deavât", 45-46.
[316] Buhârî, "Deavât", 63.
[317] Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedrüddîn el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts), 23/22.
[318] Buhârî, "Deavât", 64-68.
[319] Tirmizî, "Deavât", 1-3.

koymuştur. Konuya Müslim gibi yaklaşmış dua ve zikrin ayrılmaz ikili olduğunu anlatmaya çalışmıştır.[320]

Tirmizî'nin dua ile ilgili eserine koyduğu bâb başlıklarından bazıları şu şekilde sıralanabilir: *"Müslümanın duası mutlaka kabul edilir",*[321] *"Dua eden önce kendisinden başlamalıdır",*[322] *"Sabah ve akşam yapılacak dualar", "Yatağa girildiğinde okunacak dua", "Evden çıkarken okunacak dua", "Çarşıya girerken okunacak dua", "Hastalık anında söylenecek dua", "Engelli bir kimse görüldüğünde okunacak dua", "Bir toplantıdan kalkıldığı zaman okunacak dua" "Sıkıntılı anlarda okunacak dua", "Bir yerde konaklayan kimsenin yapacağı dua", "Yolculuğa çıkıldığı zaman yapılacak dua", "Yolculuktan dönüldüğünde okunacak dua", "Rüzgar şiddetli estiğinde nasıl yapılacak dua", "Gök gürlemesi esnasında yapılacak dua", "Hilal görüldüğü zaman yapılacak dua", "Öfke anında yapılacak dua", "Hoşlanılmayan bir rüya görüldüğünde yapılacak dua*"[323]

Tirmizî'nin dua bölümündeki bâb başlıkları arasındaki uyum ve başlık altında hadislerle oluşturduğu kompozisyonun bir amaca yönelik olduğu ve başlıkla muhtevasının uyumlu olduğu görülmektedir. Bir başlık verip altında konu ile ilgili bikaç hadis naklettikten sonra yenib3ab başlığı açması ama o bâba isim vermesi genellikle konunun farklı boyutların ageçtiği ama konudan da kopmadığı izlenimini vermektedir. "Tövbe ve istiğfarın fazileti ve Allah'ın kullarına rahmeti hakkında zikredilen rivayetler" başlığının akabinde "باب" şeklinde başlıksız bir konuya yer vermiştir. Ancak burada rivayetlere bakıldığında tövbenin farklı bir boyutunun ele alındığı görülmekte; Allah'ın tövbeleri can boğaza gelmediği müddetçe kabul edeceği belirtilmektedir. Böylece tövbe konusuna bir yönüyle devam edilirken diğer yandan sahih tövbenin nasıl olması gerektiğine dair sınırlar başlıksız bir konu altında çizilmektedir.[324]

Tirmizî'nin *Sünen*'indeki dua başlıklarına bakıldığında; İbn Ebû Şeybe ya da hocası Buhârî'nin mezkûr eserlerindeki dua bölümlerindeki başlıklardan oldukça etkilendiği ve çok sayıda başlığın birbiriyle benzeş olduğu görülmektedir. Aynı şekilde

[320] Tirmizî, "Deavât", 4.
[321] Tirmizî, "Deavât", 9.
[322] Tirmizî, "Deavât", 10.
[323] Tirmizî, "Deavât", 13-54.
[324] Tirmizî, "Deavât", 105-106.

Tirmizî'den sonra yaşayan ve dua ilgili müstakil eserler telif eden Taberânî veya Beyhakî'nin eserlerinde de Tirmizî'nin *Sünen*'nindeki çok sayıda başlıkla karşılaşılabilmektedir. Dolayısıyla dua ile ilgili bölümleri eserlerine alan veya bu konuda müstakil eserler telif eden muhaddisler önceki çalışmalardan etkilenmişler kendilerinden sonraki çalışmalara da tesir etmişlerdir.

3.2.5. Ebû Abdullâh Muhammed b. Mâce el-Kazvînî (öl. 273/887) es-Sünen

Kütüb-i sittenin altıncı eseri İbn Mâce'nin *Sünen*'idir. Altı eserden oluşan bu koleksiyona en son giren eser İbn Mâce'nin *Sünen*'i olmuştur.[325] Sünen'in 34. bölümünün adı duadır. İbn Mâce dua bölümünde yirmi iki konu başlığı altında atmış altı hadise yer vermiştir.

O, dua bölümünü edeb bölümünden sonra, rüya tabirleri bölümünden önce yerleştirmiştir. Edeb bölümünden sonra duayı getirerek duanın kemali edeple yapılması gerektiği mesajını vermek istemiş olabilir. Dua bölümüne de önce duanın faziletine dair rivayetlere yer vererek başlamıştır.[326] Burada konuyu üç rivayetle özetleyen İbn Mâce akabinde Hz. Peygamber'in duaları başlığı altında sekiz hadise yer vermiştir.[327] Daha sonraki bâb başlığı "Hz. Peygamber'in Allah'a sığındığı hususlar" şeklindedir.[328]

---

[325] Kütübüb-i sitte oluşumu hakkında geniş bilgi için bk. *Kütüb-i Sitte* kavramının oluşumu ile ilgili şu bilgiler dikkate değerdir: "*Buna göre hadis tarihine göz atıldığında 5/11. asra kadar Kütüb-i Hamse veya Kütüb-i Sitte tabirlerinin kullanılmadığı görülmektedir. Kütüb-i Hamse, İbn Mâce'nin (öl. 273/886) Sünen'i dışındaki; Buhârî ve Müslim'in Sahîh'leri ile Nesâî (öl. 303/915), Ebû Dâvûd es-Sicistânî ve Tirmizî'nin (öl. 279/892) Sünen'leri olmak üzere beş kitaptan oluşmaktadır. Daha sonra ismi geçen bu beş kitaba Muvattâ eklenmiştir. Altıncı asırda Muvatta'ın yerine İbn Mâce'nin Sünen'i altı kitap içerisine dâhil edilmiş, böylece Kütüb-i Sitte kavramı teşekkül etmiş ve bu kullanım günümüze kadar gelmiştir. Bu isim altındaki kitaplardan Buhârî ve Müslim'in eserlerinin ikisini birden ifade etmek için Sahîhayn tabiri kullanılmakta, diğer dört kitaba ise tamamının sünen olması hasebiyle Sünen-i Erbaa denilmektedir. Bu eserlerin tamamı hicrî 3. asırda tasnif edilmiştir. Henüz daha hicrî 4. asırda Saîd b. es-Seken (öl. 353/964), etrafında toplanarak en iyi hadis kitabını tavsiye etmesini isteyen halka, evine gidip dört kitap çıkarmış ve "İşte bunlar, Buhârî'nin, Müslim'in, Ebû Dâvûd'un ve Nesâî'nin kitapları, İslâm'ın esaslarıdır." demiştir. Kütüb-i Sitte'nin oluşum sürecine bakıldığında da bu dört esere Tirmizî'nin Sünen'inin de eklenerek Kütüb-i Hamse kullanımın oluştuğu görülmektedir. Yani önce Sahîhayn, daha sonra Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin Sünen'leri, akabinde Tirmizî'nin Sünen'i ve son olarak da İbn Mace'nin Sünen'i Kütüb-i Sitte'ye dâhil olmuştur.*" Mehmet Dilek, "Kitapların Rivayet Dönemi (VI-XII.) Asır", *Hadis*, ed. Zişan Türcan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 156.

[326] İbn Mâce, "Dua", 1.

[327] İbn Mâce, "Dua", 2.

[328] İbn Mâce, "Dua", 3.

İbn Mâce bu bölümde; af ve afiyet için dua etmek, dua etmeye önce kendinden başlamak, duanın kabul olması için acele etmedikçe duanın kabul edileceği, Allah'ın ismi azamı ve Allah'ın isimleri, mazlumun ve anne-babanın duası, duada aşırı gitmenin keraheti, duada elleri kaldırmak, sabah ve akşam olduğunda, yatağa uzandığında kişinin yapması gereken dualar, evinden çıkarken, eve girerken, sefere çıkarken yapılacak dualar gibi başlıklara yer vermiştir.

İbn Mâce dua konusunu fazla dağıtmadan, aynı zamanda dua konularını kapsayıcı ve kuşatıcı başlıklar ve içerikle ele almayı başarmıştır. Bu bağlamda duanın faziletinden, duanın zamanına, duanın adabından zorluklarla karşılaşıldığında nasıl dua edileceğine, Hz. Peygamber'in dualarından genel nitelikli dualara kadar duaya dair birçok konuyu müminlerin dikkatine sunmuştur. Dua bölümünde konular arasında uyum gözetilmekte, konu başlıkları ile muhtevadaki rivayetlerin uyumu görülmektedir. Bölüm sade ve anlaşılır bir düzenle tertip edilmiş, okuyucuyu yormadan dua konusunda yeteri kadar bilgilenebileceği bir mahiyette hazırlanmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. MA'MER B. RÂŞİD'İN *CÂMİ*'İNDEKİ DUA BÖLÜMÜNÜN KÜTÜB-İ SİTTEYE İNTİKÂLİ

Rical kitaplarında şeyhülislam, hafız, imam olarak tavsif edilen Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Ezdî, hicretin doksan beşinci yılında Basra'da doğdu. Bundan dolayı Basrî nisbesiyle de anılır. Hasan Basrî'nin (öl. 110/729) cenaze namazına katıldı. Çocukken hadis öğrenmeye başladı. Hadis tarihinin şöhretli isimlerinden hadis öğrendi ve günümüzde dahi hadis ilmine katkıları takdirle ifade edilen çok sayıda talebe yetiştirdi. Katâde (öl. 118/736), İbn Şihâb ez-Zührî (öl. 124/742), Amr b. Dînâr (öl.126/744), Hemmâm b. Münebbih (öl.132/750) gibi birçok meşhur muhaddis onun hocaları arasında yer almaktadır. Dikkat çeken talebelerinden bazıları ise Süfyân es-Sevrî, (öl. 161/778) Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/798), Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814), Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî (öl. 207/823) ve Abdurrezzâk b. Hemmâm'dır (öl. 211/827). Ma'mer, takva ve doğruluğunun yanında araştırmacı kişiliği, bilgi birikimi ve eser tasnifindeki maharetiyle de dikkat çekmektedir.[329]

O, rical kitaplarında önde gelen sika âlimlerden biri kabul edilmiş, Zührî'nin talebeleri içerisinde en güvenilir olduğu vurgulanmıştır. Abdüerrezzâk'ın ondan on bin hadis yazdığı nakledilerek Mamer'in vâkıf olduğu hadis bilgisi ortaya konulmuştur. Yahyâ b. Maîn, onun sika olduğunu ifade etmiş hocası Sâbit b. Eslem'den yaptığı nakillerin zayıflığını belirtmiş böylece eleştirilerini hocasına yöneltmiştir. Ebû Hâtim re-Râzî (öl. 277/890) onu "salihu'l-hadis" diyerek ta'dil ederken Basra'daki rivayetlerinde hatalar olduğunu belirtmiştir.[330] Annesini ziyaret için geldiği Basra'da kitaplarının yanında bulunmaması ve ezberden hadis nakletmesinden dolayı rivayetlerinin hatalı olduğu söylenmektedir.[331] Ali b. el-Medînî (öl. 234/849), Mekke, Medine, Basra, Kûfe gibi ilim merkezlerindeki otorite

[329] Şemsüddîn Ebû Abdullah ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 7/5-18.

[330] Şemsüddîn Ebû Abdullah ez-Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî naḳdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dârü'l-mârife, 1382/1963), 4/154.

[331] Ebü'l-Kâsım Ali İbn Asâkir, *Târîḫu Dımaşḳ*, thk. Amr b. Ğurâme el-Umerî (Şam: Dârü'l-fikr, 1415/1995), 59/392; Zehebî, *Siyer*, 7/12.

sayılan hadis âlimlerinden hadis aldığından dolayı onu övmüştür.[332] Ma‘mer b. Râşid hadislerin erken sayılabilecek bir tarihten itibaren yazılı olarak nakledildiği ve hadis eserlerinin yaygın olarak görüldüğü döneme kadar değişime uğramadan geldiğine dair kanaatin güçlenmesinde önemli bir rol üstlenmektedir. Zira o, bugün elimizdeki en erken yazılı hadis kaynaklarından olan Hemmâm b. Münebbih'in *Sahîfe*'sinin naklinde küçümsenemeyecek derecede pay sahibi olmuş ve hadislerin önceki nesillerden sonrakilere değişmeden yazılı olarak nakledildiği fikrini realize etmiştir. O, yazılı hadise olan ilgisi nedeniyle iyice ihtiyarlamış olan Hemmâm b. Münebbih ile görüşmüş, onun sahifesindeki hadislerin ekseriyetini ona arz etmiş, otuz kadar hadisi de ondan dinleyerek kaydetmiştir. [333] Hocası Ebû Hüreyre'den kendisinin dinleyerek yazıya geçirdiği hadisleri ihtiva eden Hemmâm'ın *es-Sahife*'sinin hadis tarihi ve hadis eserlerinin kaynakları açısından önemi izahtan varestedir.

Yemen'e ilk rihle yapan ve Yemen'de hadisleri ilk tasnif eden kişi olarak tanıtılan Ma'mer b. Râşid Yemen'de evlenmiş orada yirmi yıl kalmış ve hicri 153 yılının Ramazan ayında 58 yaşında orada vefat etmiştir.[334]

Ma'mer'in hadis ilmine en büyük katkısı şüphesiz günümüze kadar gelen eseri *el-Câmi*'dir. Câmi, sadece günümüze ulaşan en kadim hadis eserlerinden biri değil hadis edebiyatının gelişim seyrini göstermesi açısından da büyük öneme sahiptir. O, hadis musannefatının başlangıcı sayılan ve günümüze ulaşan eserler içerisinde Câmi türünün ilk örneğidir. *Câmi*'in nüshaları gerek müstakil olarak gerekse Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inin son ciltlerinde günümüze ulaşmıştır. *el-Câmi',* Kütüb-i Sitte olarak şöhret bulan hadis koleksiyonlarından yaklaşık olarak bir asır önce telif edilmiş olması ve kaynağa çok daha yakın bulunması hasebiyle de değerlidir. Söz konusu hadis koleksiyonunun başat kaynaklarından birisi de el-Câmi'dir. Camii bu eserlere sadece rivayet merkezli kaynaklık etmekle kalmamış aynı zamanda onların tasnifinde etkili olmuştur.[335] Nitekim Fuat Sezgin, Buhârî'nin bâb başlıklarının tanziminde ve isimlendirmesinde ondan ne kadar istifade ettiğini

[332] Şemsüddîn Ebû Abdullah ez-Zehebî, *Târîḫu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, thk. Beşşar Avad Maru (B.y: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2003), 4/223.
[333] Zehebî, *Târîḫu'l-İslâm*, 4/223.
[334] İbn Asâkir, *Târîḫ*, 59/390-422; Hayruddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (B.y: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 2002), 7/272.
[335] Bünyamin Erul, *Hadis Tetkikleri Eleştirel Bir Yaklaşım* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 141.

örneklerle ortaya koymuştur.[336] Temel hadis kaynaklarında Ma'mer'den gelen rivayetlerin sayısının on binden fazla olduğu nakledilmektir. Bu rivayetlerin eserlere göre dağılımı şöyledir: "*Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde 1169, Müslim'in Sahîh'inde 300, Buhârî'nin Sahîh'inde 263, Ebû Dâvûd'un Sünen'inde 170, Nesâî'nin Sünen'inde 163, Tirmizî'nin Sünen'inde 146, İbn Mâce'nin Sünen'inde 71, Dârimî'nin Sünen'inde 36'dır.*"[337]

el-Câmi'de, 282 konu/bâb başlığı bulanmakta bu başlıklar altında 1614 haber yer almaktadır. Bu rivayetlerin ekseriyeti dönemin rivayet anlayışını da yansıtacak şekilde mürsel ve munkatıdır. Muttasıl senedli rivayetlerin sayısı bunlara göre azdır. Senedlerde müphem ve meçhul raviler de yer almaktadır. Kitapta konular üçüncü asrın temel hadis kaynaklarında olduğu gibi kitap adı altında bölümlere ayrılmamış bölümler bâb ismiyle tanzim edilmiştir.[338]

Ma'mer'in *el-Câmi* adlı eserindeki müstakil bâblardan biri de "dua"dır. Dua bölümü *el-Câmi*'in altmışıncı babıdır. Bu bâb başlığı altında 21 rivayete yer verilmiştir.

4.1. el-Câmi'deki Dua Rivayetleri

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، قَالَ: أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ،" أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَتَعَوَّذُ مِنَ الْمَأْثَمِ وَالْمَغْرَمِ، قَالَ: فَقَالَتْ عَائِشَةُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، مَا أَكْثَرَ مَا تَعَوَّذُ مِنَ الْمَغْرَمِ، قَالَ: إِنَّهُ مَنْ غَرِمَ وَعَدَ فَأَخْلَفَ، وَحَدَّثَ فَكَذَبَ"

Hz. Aişe'den nakledildiğine göre;

> "*Hz. Peygamber (sav) günahtan ve borçtan Allah'a sığınırdı. Bir gün kendisine 'Ey Allah'ın Rasulü! Borçtan Allah'a ne kadar da çok sığınıyorsun' deyince Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurdu: Şüphesiz bir adam borçlandığı zaman, konuşur yalan söyler, söz verir tutmaz.*"[339]

[336] Fuat Sezgin, "Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmii", *Türkiyat Mecmuası* 12 (1955), 125-126.
[337] Ali Akyüz, *Abdürrezzâk-Buharî İlişkisi Üzerine Bir Mukayese* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1977), 16.
[338] Erul, *Hadis Tetkikleri*, 142.
[339] Ebû Amr Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, thk. Habîbürrahmân el-A'zamî (Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1403/1987), 10/438 Had. no: 19630.

Bu rivayet özelinde Ma'mer'in içerisinde yer aldığı bir sened Kütüb-i sitte kaynaklarında yer almamaktadır. Ancak bu rivayet, metindeki bazı değişikliklerle ve yine Hz. Aişe'den nakledilerek Kütüb-i sitte kaynaklarında yer almaktadır.[340]

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ،" أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ فِتْنَةِ النَّارِ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ فِتْنَةِ الْقَبْرِ، وَعَذَابِ الْقَبْرِ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ فِتْنَةِ الْفَقْرِ، وَشَرِّ فِتْنَةِ الْغِنَى، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ فِتْنَةِ الْمَسِيحِ الدَّجَّالِ، اللَّهُمَّ نَقِّ قَلْبِي مِنْ خَطِيئَتِي كَمَا نَقَّيْتَ الثَّوْبَ الْأَبْيَضَ مِنَ الدَّنَسِ، وَبَاعِدْ بَيْنِي وَبَيْنَ خَطِيئَتِي كَمَا بَاعَدْتَ بَيْنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ، اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْكَسَلِ وَالْهَرَمِ، وَالْمَأْثَمِ وَالْمَغْرَمِ"

Hz. Aişe'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle dua ederdi:

> "*Allah'ım! Cehennem ateşinin fitnesinden, cehennem ateşinin azabından, kabir fitnesinden, kabir azabından, zenginlik fitnesinin şerrinden, fakirlik fitnesinin şerrinden ve Deccâl-i Mesih'in fitnesinin şerrinden sana sığınırım. Allah'ım! Günahlarımı beyaz elbiseyi kirden temizler gibi temizle. Benimle hatalarımın arasını doğu ile batının arasını uzaklaştırdığın gibi uzaklaştır. Allah'ım! Tembellikten, bunaklık derecesinde yaşlılıktan, günahtan ve borçluluktan sana sığınırım.*"[341]

Ma'mer'in İsnad zincirinde olduğu başka bir rivayet *Kütüb-i sitte* kaynaklarında bulunmamaktadır. Ancak Hz. Aişe'den nakledilen ve Ma'mer'in hocası Hişam b. Urve'den itibaren aynı tarikle gelen bazı kelime farklılıkları dışında hemen hemen aynı olan rivayetler Kütüb-i sittede yer almaktadır.[342] Bunun dışında Ebû Hüreyre kanalıyla gelen ve Ma'mer'in *Camii*'ndeki rivayetle benzer metinleri muhtevi hadisler de ilgili kaynaklarda bulunmaktadır.[343]

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ: "اللَّهُمَّ أَعِنِّي عَلَى شُكْرِكَ، وَذِكْرِكَ، وَحُسْنِ عِبَادَتِكَ، اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ يَغْلِبَنِي دَيْنٌ، أَوْ عَدُوٌّ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ غَلَبَةِ الرِّجَالِ"

---

[340] Rivayetin Kütüb-i sitte kaynaklarındaki benzer versiyonları için bk. Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u'ş-şaḥîḥ*, thk. Muhammed Zühyr b. Nâsır (Beyrut: Dâru Tavkı'n-Necât, 1422/2001), "İstikrâz", 10; "Ezân", 149; Ebü'l-Hasan İbnü'l-Haccâc el-Müslim, *el-Câmi'u'ş-şaḥîḥ*, thk. M. Fuat Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts), "Mesâcid ve mevziü's-salât", 129; Süleyman b. Eş'as İshak es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kâmil Karabelâ (Beyrut: Dârü'r-risâle, 1430/2009), "Salât", 148, 149; Ebû Abdurrahman Ahmed en-Nesâî, *es-Sünen (el-Müctebâ)*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1406/1986), "Sehiv", 64; "İstiâze", 8.

[341] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/438 Had. no: 19631.

[342] Buhârî, "Deavât", 43, 44, 45; Müslim, "Zikr ve'd-Dua", 49; Ebû Îsâ Muhammed b. îsâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Matbaatü Mustafâ, 1375/1975), "Deavât", 79; Nesâî, "İtiâze", 16; Ebû Abdullah Muhammed İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. M. Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts), "Dua", 3.

[343] Buhârî, "Ezân", 89; Ebû Dâvûd, "Salât", 123.

Urve b. Zübeyr'in Rasulullah'tan mürsel olarak naklettiği bir rivayette şöyle buyrulur:

> "*Allah'ım! Sana şükretmek, seni zikretmek ve sana güzelce ibadet etmekte bana yardımcı ol. Allah'ım! Borcun altında ezilmekten veya düşmana mağlup olmaktan ve düşmanlarımın galip gelmesinden sana sığınırım.*"[344]

Bu rivayet bu senedle ve bu metinle Kütüb-i sittede bulunmamaktadır. Ancak metnin içinde yer alan bazı dua kelimelerinin bulunduğu hadisler Kütüb-i sittede mevcuttur.[345]

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ عَمْرِو بْنِ مُسْلِمٍ، عَنْ طَاوُسٍ، كَانَ يَقُولُ: "اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ غِنًى مُبْطِرٍ، وَفَقْرٍ مُلِتٍّ، أَوْ مُرِتٍّ"

Tâvus şöyle dua ederdi: "*Allah'ım şımartan zenginlikten ve süründüren fakirlikten sana sığınırım.*"

Hadis temel hadis kaynaklarında bulunmamaktadır. Ancak senedsiz olarak Hz. Peygamber'den naklen yer aldığı ikincil kaynaklar mevcuttur.[346]

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ قَتَادَةَ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ: "اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْجُنُونِ، وَالْبَرَصِ، وَالْجُذَامِ، وَسَيِّئِ الْأَسْقَامِ"

Katâde'nin Hz. Peygamber'den naklettiğine göre Rasulullah (sav): "*Allah'ım! Delilikten, cüzzamdan, alaca hastalığından ve her türlü kötü hastalıktan sana sığınırım*."[347] Diyerek Rabbine niyaz ederdi.

Rivayet metin olarak aynı şekilde Katâde tarikiyle muttasıl olarak Nesâî'nin *Sünen*'inde geçmektedir.[348] Bunun dışında hadis kaynaklarından Bezzâr'ın *Müsned*'inde de yer almaktadır.[349]

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ أَبَانَ، عَنْ أَنَسٍ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ: " اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ قَلْبٍ لَا يَخْشَعُ، وَمَنْ نَفْسٍ لَا تَشْبَعُ، وَمَنْ عِلْمٍ لَا يَنْفَعُ، وَمَنْ قَوْلٍ لَا يُسْمَعُ، اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ هَؤُلَاءِ الْأَرْبَعِ"

---

[344] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/439 Had. no: 19632.
[345] Buhârî, "Deavât", 35; Nesâî, "İstiâze", 44.
[346] Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah İbn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve faḍlih*, thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyrî (Suudi Arabistan: Dâru ibni'l-Cevzî, 1994), 1/727.
[347] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/439 Had. no: 19634.
[348] Nesâî, "İstiâze", 35.
[349] Ebûbekir Ahmed el-Bezzâr, *el-Müsned*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009), 13/451 Had. no: 7222.

Enes'in naklettiğine göre Rasulullah dua ederken şunları söylerdi: "*Allah'ım şu dört şeyden sana sığınırım: Korkmayan kalpten, doymayan nefisten, faydasız ilimden ve işitilmeyen (kabul olmayan) sözden/duadan sana sığınırım.*"[350]

Rivayet hemen hemen aynı ifadelerle veya daha uzun dua metinleriyle *Kütüb-i sitte* kaynaklarından bazılarında da bulunmaktadır.[351] Ancak söz konusu eserlerde yer alan rivayetlerin tarikleri Ma'mer'in tarikinden tamamen farklıdır.

Rivayetin senedinde yer alan Ebân b. Ebû Ayyâş ağır cerh lafızlarıyla tenkit edilmiş, metrûkü'l hadis olarak vasıflandırılmıştır.[352]

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ لَيْثٍ، عَنْ رَجُلٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ: "اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْجُوعِ، فَإِنَّهُ بِئْسَ الضَّجِيعُ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنَ الْخِيَانَةِ، فَإِنَّهَا بِئْسَتِ الْبِطَانَةُ"

Ebû Hüreyre'nin naklettiğine göre Rasulullah (sav) şöyle buyurmuştur: "*Allah'ım, açlıktan sana sığınırım. Zira o pek fena bir dosttur. Hıyanetten de sana sığınırım, çünkü o pek fena bir sırdaştır.*"[353]

Rivayet *Sünen-i Ebî Dâvûd, İbn Mâce* ve *Nesâî*'de aynı lafızlarla ve Ebû Hüreyre tarikiyle yer almaktadır.[354] Bu eserlerdeki sened zincirlerine bakıldığında Ebû Hüreyre dışında Mamer'in tarikinde yer alan ravilerden sadece hocası Leys, İbn Mace'deki tarikte de yer almaktadır.

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ، كَانَ يَقُولُ: "اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ شَهَادَةً فِي سَبِيلِكَ فِي مَدِينَةِ رَسُولِكَ"

Ömer b. Hattâb şöyle dua ederdi: "*Allah'ım! Bana yolunda şehitlik ve Rasülünün şehrinde ölümü nasip et.*"[355]

Rivayet hemen hemen aynı metinle Hz. Ömer'den mevkuf olarak Kütüb-i sitte müelliflerinden sadece Buhârî tarafından tahric edilmiştir.[356]

---

[350] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi',* 10/439 Had. no: 19635.
[351] Müslim, "Zikr ve'd-dua", 73; Ebû Dâvûd, "Fezâilü'l-Kur'ân", 19; Tirmizî, "Deavât", 70; Nesâî, "İstiâze", 1, 12, 17, 63, 64; İbn Mâce, "Mukaddime", 23; "Dua", 2.
[352] Zehebî, *Târîḫu'l-İslâm,* 3/807.
[353] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi',* 10/440 Had. no: 19636.
[354] Ebû Dâvûd, "Fezâilü'l-Kur'an", 19; Nesâî, "İstiâze", 18, 19; İbn Mâce, "Etime", 53.
[355] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi',* 10/440 Had. no: 19637.
[356] Buhârî, "Fezâilü Medine", 11.

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ وَرَّادٍ كَاتِبِ الْمُغِيرَةِ بْنِ شُعْبَةَ، قَالَ: "كَتَبَ مُعَاوِيَةُ إِلَى الْمُغِيرَةِ أَنِ اكْتُبْ إِلَيَّ بِشَيْءٍ مِنْ حَدِيثِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَكَتَبَ إِلَيْهِ: إِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَعَوَّذُ مِنْ ثَلَاثٍ: مِنْ عُقُوقِ الْأُمَّهَاتِ، وَمِنْ وَأْدِ الْبَنَاتِ، وَمِنْ مَنْعٍ وَهَاتِ. وَسَمِعْتُهُ يَنْهَى عَنْ ثَلَاثٍ: عَنْ قِيلَ وَقَالَ، وَإِضَاعَةِ الْمَالِ، وَكَثْرَةِ السُّؤَالِ. وَسَمِعْتُهُ يَقُولُ: اللَّهُمَّ لَا مَانِعَ لِمَا أَعْطَيْتَ، وَلَا رَادَّ لِمَا قَضَيْتَ، وَلَا يَنْفَعُ ذَا الْجَدِّ مِنْكَ الْجَدُّ"

> Muğîre b. Şu'be'nin katibi olan Revvâd'ın haber verdiğine göre; Halife Muâviye, Muğîre'ye, "*Bana Hz. Peygamber'den (sav) duyduğun bir hadisi yazıp gönder" diyerek mektup yazdı. Muğîre de ona şöyle yazdı: "Hz. Peygamber üç şeyden Allah'a sığınırdı: Annelere itaatsizlik etmek, kız çocuklarını diri diri toprağa gömmek ve haksız yere bir şeyi alıp vermek. Üç şeyi de yasaklardı: Dedikodu etmeyi, malı zayi etmeyi savurganlığı ve çok soru sormayı." Ayrıca Rasulullah şöyle söylerdi: Allah'ım! Senin verdiğine engel olabilecek, senin engel olduğunu da verebilecek hiç bir güç yoktur. Zengin kişinin zenginliğinin de senin katında kendisine hiçbir faydası olmayacaktır.*"[357]

Rivayet *Kütüb- sitte* kaynaklarından Buhârî'de dört Müslim'de iki yerde tahric edilmiştir.[358] Bu kaynaklardaki tüm tariklerin sahabi ravisi Muğire b. Şube'dir (öl. 50/670). Hadisin metinleri, bazı tariklerin başında kelime-i tevhid ve namazların ardından 'şöyle söylerdi' şeklinde bir bölüm olsa da bütün tariklerde hemen hemen aynıdır.

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ: "اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الشِّقَاقِ وَالنِّفَاقِ، وَمِنْ سَيِّئِ الْأَخْلَاقِ"

Zeyd b. Eslem'den nakledilen mürsel rivayette Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "*Allah'ım, ihtilaf ve ayrılıktan münafıklıktan ve kötü ahlaktan sana sığınırım.*"[359]

Tabiînden Zeyd b. Eslem'in Hz. Peygamber'den mürsel olarak naklettiği rivayet Ebû Dâvûd ve Nesâî'de Ebû Hüreyre'den muttasıl merfu olarak nakledilmiştir.[360]

Her ne kadar Ma'mer'in bu rivayetteki hocası Zeyd b. Eslem'in (öl. 136/754) mürsel hadislerinin zayıf sayıldığı ifade edilse de;[361] Zeyd b. Eslem Ahmed b. Hanbel, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim gibi meşhur hadisçiler, münekkitler ve çok sayıda hadisçi

[357] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi',* 10/440 Had. no: 19638.
[358] Buhârî, "İstikrâz", 19; "Edeb", 6; "Rikâk", 22; "İtisâm" 3.; Müslim, "Akdiye", 12, 14.
[359] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi',* 10/440 Had. no: 19639.
[360] Ebû Dâvûd, "Fezâilü'l-Kur'an", 19; Nesâî, "İstiâze", 20.
[361] M. Fatih Kesler, "Zeyd b. Eslem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/319.

tarafından sika olarak tavsif edilmiştir.[362] Zehebi ise onu imam, hüccet, önder ve fakih olarak tanıtmıştır.[363]

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ: "اللَّهُمَّ مَتِّعْنِي بِسَمْعِي وَبَصَرِي، وَاجْعَلْهُمَا الْوَارِثَ مِنِّي، اللَّهُمَّ لَا تُسَلِّطْ عَلَيَّ عَدُوِّي، وَأَرِنِي مِنْهُ ثَأْرِي"

Urve b. Zübeyr'in Hz. Peygamber'den (sav) naklettiğine göre onun duası şöyleydi: "*Allah'ım kulağımla ve gözümle ömrüm boyu yolunda olma nimetini ihsan eyle. Düşmanımı bana musallat etme ve ondan intikamımı bana göster.*"[364]

el-Câmi'de Urve b. Zübeyr tarikiyle Hz. Peygamberden mürsel olarak nakledilen rivayet Kütüb-i sitte kaynaklarından sadece Tirmizî'nin *Sünen*'inde Ebû Hüreyre tarikiyle muttasıl olarak yer almaktadır.[365] Metinde yer alan kelimeler de birbirine çok yakındır.

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ هَمَّامِ بْنِ مُنَبِّهٍ، أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ، يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لَا يَقُولُ أَحَدُكُمْ: اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي إِنْ شِئْتَ، اللَّهُمَّ ارْحَمْنِي إِنْ شِئْتَ، اللَّهُمَّ ارْزُقْنِي إِنْ شِئْتَ، وَلَكِنْ لِيَعْزِمْ مَسْأَلَتَهُ، إِنَّهُ يَفْعَلُ مَا شَاءَ لَا مُكْرِهَ لَه"

Ebû Hüreyre'den nakledilen bir diğer rivayete göre Rasûlullah'ın dua ederken: "*Biriniz Allah'ım dilersen beni bağışla, dilersen bana merhamet et, dilersen bana rızık ver diye dua etmesin. İstediğini kararlı ve ısrarlı bir şekilde istesin. Zira Allah için zorlayıcı yoktur.*"[366] buyurmuştur.

Rivayet, Ebû Hüreyre tarikiyle hemen hemen aynı lafızlarla Kütüb-i sitte kaynaklarının çoğunda yer almaktadır.[367] Buhârî'nin, dua bölümündeki yirminci konu başlığı "بَابُ لِيَعْزِمِ المَسْأَلَةَ، فَإِنَّهُ لاَ مُكْرِهَ لَهُ" şeklinde olup, tevhid bölümünde yer verdiği rivayet sened ve metin açısından *el-Câmi*'deki ile aynıdır.[368]

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنْ أَبِي عُبَيْدَةَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ، قَالَ: "إِذَا أَرَادَ أَحَدُكُمْ أَنْ يَسْأَلَ فَلْيَبْدَأْ بِالْمِدْحَةِ وَالثَّنَاءِ عَلَى اللَّهِ بِمَا هُوَ أَهْلُهُ، ثُمَّ لِيُصَلِّ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ لِيَدْعُ بَعْدُ، فَإِنَّهُ أَجْدَرُ أَنْ يَنْجَحَ"

[362] İbn Asâkir, *Târîḫ*, 19/282.
[363] Zehebî, *Siyer*, 5/316.
[364] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/441 Had. no: 19640.
[365] Tirmizî, "Deavât", 127.
[366] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/441 Had. no: 19641.
[367] Buhârî, "Deavât", 20; "Tevhîd", 31; Müslim, "Zikr", 9; Ebû Dâvûd, "Fezâilü'l-Kur'an", 10; Tirmizî, "Deavât", 80; İbn Mâce, "Dua", 8.
[368] Buhârî, "Tevhîd", 31.

Abdullah b. Mesud şöyle söylemiştir:

> "*Herhangi biriniz Allah'tan bir şey isteyeceği zaman ona hamd ve sena ile söze başlasın ki O, buna zaten layıktır. Sonra Rasulullah'a salavat getirsin. Sonra duasını yapsın ki emeline ulaşması daha kolay olur.*"[369]

Rivayet Abdulalh b. Mesud'dan nakledilmiş mevkuf bir hadis olup Sahihayn, Ebû Dâvûd, Tirmîzî ve Nesâî'de bulunmamaktadır. Yalnızca Tirmizî'de namaza hamd ve sena ile başlamayı telkin eden benzer bir rivayet mevcuttur.[370]

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ رَجُلٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يُسْتَجَابُ لِأَحَدِكُمْ مَا لَمْ يَعْجَلْ، فَيَقُولُ: إِنِّي قَدْ دَعَوْتُ فَلَمْ يُسْتَجَبْ لِي"

Ebu Hüreyre'den nakedilen bir rivayette Hz. Peygamber "*Sizden biri dua ettim de kabul olmadı, diyerek acele etmediği müddetçe duası kabul olur.*"[371] buyurmuştur.

Rivayet, Nesâî'de bulunmayıp onun dışındaki diğer *Kütüb-i sitte* kaynaklarının tamamında bulunmaktadır. Bu kaynakların tümünde Ebû Hüreyre tarikiyle tahric edilmiş ve hemen hemen aynı metinlerle yer almıştır.[372]

Hatta Buhârî'nin *Sahîh*'i başta olmak üzere bazı kaynaklarda " بَابُ يُسْتَجَابُ لِلْعَبْدِ مَا لَمْ يَعْجَلْ" şeklinde rivayeti özetleyen bir konu başlığı dahi mevcuttur.[373]

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، قَالَ: أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، قَالَ: عَمَّنْ سَمِعَ الْحَسَنَ، يَقُولُ: "*دَعْوَةٌ فِي السِّرِّ تَعْدِلُ سَبْعِينَ دَعْوَةً فِي الْعَلَانِيَةِ*"

Hasan Basrî'den (öl.110/728) nakledildiğine göre o şöyle söylemiştir: "*Gizli yapılan dua aleni yapılan yetmiş duaya bedeldir.*"[374]

Hasan-ı Basrî'den maktu olarak nakledilen rivayet temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır. Rivayete eserinde Ebû Nuaym el-İsfahânî (öl. 430/1038) yer vermektedir.[375]

---

[369] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi',* 10/441 Had. no: 19642.
[370] Tirmizî, "Deavât", 56.
[371] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi',* 10/441 Had. no: 19643.
[372] Buhârî, "Deavât", 21; Müslim, "Zikr" 90, 91; Ebû Dâvûd, "Fezâilü'l-Kur'an", 10; Tirmizî, "Deavât", 12; İbn Mâce, "Duâ", 7.
[373] Buhârî, "Deavât", 21.
[374] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi',* 10/442 Had. no: 19645.
[375] Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsbehânî, *Ḥilyetü'l-evliyâ ve ṭabaḳâtü'l-aṣfiyâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1409), 2/261.

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ: "يَا مُثَبِّتَ الْقُلُوبِ ثَبِّتْ قُلُوبَنَا عَلَى دِينِكَ» ، فَقَالَتْ لَهُ أُمُّ سَلَمَةَ مَا أَكْثَرَ مَا تَقُولُ: يَا مُقَلِّبَ الْقُلُوبِ؟ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ الْقُلُوبَ بَيْنَ أُصْبُعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِ اللَّهِ يُقَلِّبُهَا"

Urve b. Zübeyr'in Rasulullah'tan (sav) naklettiğine göre Hz. Peygamber;

> "*Ey kalpleri sabit tutan Allah'ım! Kalbimi dinin üzere sabit tut. Ümmü Seleme validemiz Ya Rasulallah! Niçin 'Ey Kalpleri evirip çeviren Allah'ım!' şeklindeki duayı çokça zikrediyorsun dediğinde, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurdu: Şüphesiz ki kalpler Allah'ın parmaklarında iki parmağı arasındadır. Onu dilediği gibi evirip çevirir.*"[376] diye dua ederdi.

Bu rivayet İbn Mâce'de benzer lafızlarla yer almaktadır.[377] Ayrıca "*Ey kalpleri evirip çeviren Allah'ım*" şeklinde başlayan ve Enes tarikiyle nakledilen meşhur rivayette Tirmizî'nin *Sünen*'inde yer almaktadır. Tirmizî'nin rivayet sonrası verdiği bilgiden de bu rivayetlerin sahâbî ravilerinden birisi Ümmü Seleme'dir.[378] Mamer'in el-*Câmi*'de naklettiği rivayete metin olarak en benzeyeni İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef'*in*de* yer almaktadır.[379]

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، قَالَ: سَمِعْتُ رَجُلًا يُحَدِّثُ: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ: "اللَّهُمَّ زَيِّنَّا بِزِينَةِ الْإِيمَانِ، وَاجْعَلْنَا هُدَاةً مُهْتَدِينَ، اللَّهُمَّ اهْدِنَا وَاهْدِ بِنَا، وَانْصُرْنَا وَانْصُرْ بِنَا، اللَّهُمَّ يَا مُقَلِّبَ الْقُلُوبِ ثَبِّتْ قُلُوبَنَا عَلَى دِينِكَ، اللَّهُمَّ وَأَسْأَلُكَ نَعِيمًا لَا يَنْفَدُ، وَقُرَّةَ عَيْنٍ لَا تَنْقَطِعُ، وَأَسْأَلُكَ لَذَّةَ النَّظَرِ إِلَى وَجْهِكَ، وَشَوْقًا إِلَى لِقَائِكَ فِي غَيْرِ ضَرَّاءَ مُضِرَّةٍ، وَلَا فِتْنَةٍ مُضِلَّةٍ، اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ الرِّضَا بَعْدَ الْقَضَاءِ، وَبَرْدَ الْعَيْشِ بَعْدَ الْمَوْتِ"

Bir kişinin bildirdiğine göre Rasulullah (sav) şöyle dua ederdi:

> "*Allah'ım! Bizi imanın ziyneti ile süsle. Hidayete erenlere rehber eyle. Bizi hidayete erdir ve bizimle hidayete ulaştır. Bize yardım et ve bizimle yardım ulaştır. Ey kalpleri evirip çeviren Allah'ım! Kalplerimizi dininde sabit kıl. Allah'ım! Seneden bitmek tükenmek bitmeyen nimet, kesintisiz göz aydınlığı, cemaline bakma lezzeti, hiçbir zorluk ve yoldan çıkaran bir imtihan olmaksızın sana kavuşmayı isterim. Allah'ım! Senin hükmüne razı olmayı ve öldükten sonra rahat bir yaşam isterim.*"[380]

Rivayetin metin bakımından benzeri yalnızca Nesâî'de Ammâr b. Yâsir tarikiyle yer almaktadır.[381]

---

[376] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi',* 10/442 Had. no: 19646.
[377] İbn Mâce, "Mukaddime", 13.
[378] Tirmizî, "Kader", 7.
[379] Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebû Şeybe, *Kitâbü'l-muṣannef fi'l-eḥâdîs̱i ve'l-â̱sâr,* thk. Kemal Yusuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 6/25.
[380] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi',* 10/442 Had. no: 19642.
[381] Nesâî, "Sehiv", 63.

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ أَبَانَ، عَنْ أَنَسٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:"إِنَّ رَبَّكُمْ حَيِيٌّ كَرِيمٌ، يَسْتَحْيِي إِذَا رَفَعَ الْعَبْدُ إِلَيْهِ يَدَهُ أَنْ يَرُدَّهَا صِفْرًا حَتَّى يَجْعَلَ فِيهَا خَيْرًا"

Enes b. Mâlik'ten nakledildiğine göre Rasûlullah "*Rabbiniz diri ve cömerttir. Kulu, ellerini kaldırıp dua ettiğinde onu elinde avucunda bir şey olmadan veya boş olarak göndermekten utanır*."[382] buyurmuştur.

Rivayet, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce'nin *Sünen*'lerinde Selman-ı Fârisî tarikiyle yer almaktadır.[383] Üç kaynakta da aynı isnad zincirini görmek mümkündür.

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ أَبَانَ، عَنْ أَنَسٍ، قَالَ مَعْمَرٌ: لَا أَعْلَمُهُ إِلَّا رَفَعَهُ، قَالَ: «دُعَاءُ الْمُؤْمِنِ عَلَى ثَلَاثٍ: خَيْرٍ يُعَجَّلُ، أَوْ ذَنْبٍ يُغْفَرُ، أَوْ خَيْرٍ يُدَّخَرُ»

Enes b. Malik'ten nakledilen bir rivayette Hz. Peygamber "*Müminin duası üç şekilde karşılık bulur. Hemen istediği hayra/iyiliğe kavuşur veya günahı affedilir ya da ahirette kendisi için hayırlı bir karşılık bulur.*"[384] demektedir.

Ma'mer'in Enes b. Mâlik'ten mevkuf olarak naklettiği rivayet hadis kaynakları içerisinde sadece *el-Câmi*'de geçmektedir. Ma'mer burada rivayetin merfu olduğunu vurgulasa da rivayetin farklı tarikleri herhangi bir hadis kaynağında mevcut değildir. Sadece Gazzâli (öl. 505/1111) rivayeti Hz. Peygamber'den merfu olarak nakletmektedir.[385]*el-Câmi* ile ilgili yapılan bir çalışmada Ma'mer'in bir hadisin merfu olup olmadığına dair tereddütleri başlığı altında (لَا أَعْلَمُهُ إِلَّا رَفَعَهُ) bu gibi ifadelere yer verdiği hadislerin diğer kaynaklardan araştırıldığında merfu olduklarının görüldüğü belirtilmektedir.[386]

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ أَبَانَ، عَنْ أَنَسٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ:"مَا مِنْ دَاعٍ يَدْعُو إِلَّا اسْتَجَابَ اللَّهُ لَهُ دَعْوَتَهُ، أَوْ صَرَفَ عَنْهُ مِثْلَهَا سُوءًا، أَوْ حَطَّ مِنْ ذُنُوبِهِ بِقَدْرِهَا، مَا لَمْ يَدَعْ بِإِثْمٍ أَوْ قَطْعِ رَحِمٍ"

Enes'in bir rivayetinde Hz. Peygamber "*Bir günah veya akraba ile ilişkiyi kesmek için dua etmedikçe dua edenin duasına Allah (cc) icabet eder veya ondan benzeri bir kötülüğü giderir veya onun o ölçüde günahlarını siler.*"[387] buyurmuştur

[382] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/443 Had. no: 19648.
[383] Ebû Dâvûd, "Fezâilü'l-Kur'an", 10; Tirmizî, "Deavât", 122; İbn Mâce, "Duâ", 13.
[384] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/443 Had. no: 19649.
[385] Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İḥyâu 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dârü'l-marife, ts), 1/304.
[386] Erul, *Hadis Tetkikleri*, 157.
[387] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/443 Had. no: 19650.

Benzer rivayetler Müslim'de Ebû Hüreyre tarikiyle[388] Timizî'de Câbir, Ubâde b. Sâmit ve Ebû Hüreyre tarikleriyle tahric edilmiştir.[389]

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ أَبَانَ، عَنِ الْحَكَمِ بْنِ عُتَيْبَةَ، أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ: "ثَلَاثٌ مَنْ يُرِدِ اللَّهُ بِهِ الْخَيْرَ يُحَفِّظْهُنَّ، ثُمَّ لَا يُنَسِّيهُنَّ: اللَّهُمَّ إِنِّي ضَعِيفٌ فَقَوِّ فِي رِضَاكَ ضَعْفِي، وَخُذْ إِلَى الْخَيْرِ بِنَاصِيَتِي، وَاجْعَلِ الْإِسْلَامَ مُنْتَهَى رِضَائِي"

Hakem b. Uteybe'den nakledildiğine göre o şöyle dua ederdi: "*Üç şey vardır ki Allah (cc) kimin hakkında hayır murat ederse ona onları ezberletir ve unutturmaz. Allah'ım! Ben zayıfım, razı olduğun konularda benim zayıflığımı güçlendir. Perçemimden tutarak beni iyiliğe sevk et. İslam'ı en çok/nihai razı olduğum şey eyle.*"[390]

Hakem b. Uteybe tarafından nakledilen rivayet Kütüb-i sitte'de yer almamakla birlikte erken dönem hadis kaynakları da dâhil diğer hadis eserlerinde Ebû Büreyde el-Eslemî'den naklen merfu müsned olarak yer almaktadır.[391]

Hicrî 115 tarihinde vefat eden Hakem b. Uteybe'nin[392] İbrahim en-Nehâî ile aynı senede doğmuş olduğu belirtilmektedir.[393] Hakem, kaynaklarda Kûfelilerin imamı, fakih, önde gelen âlimlerden biri olarak tanıtılmış, hadis rivayeti açısından da sika olarak nitelendirilmiştir.[394]

4. 2. Rivayetlerin Sened Bakımından Değerlendirilmesi

4. 2. 1. Sened Formları

1. Abdürrezzâk→Ma'mer→Zührî→Urve→Hz. Aişe→Hz. Peygamber

2. Abdürrezzâk→Ma'mer→Hişâm b. Urve→Urve b. Zübeyr→Hz. Aişe→Hz. Peygamber

[388] Müslim, "Zikr", 92.
[389] Tirmizî, "Deavât", 9, 133, 151.
[390] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/444 Had. no: 19651.
[391] İbn Ebû Şeybe, *el-Muṣannef*, 6/45; Ebu Abdullah Muhammed en-Neysâbûrî Hâkim, *el-Müstedrek ale'ṣ-ṣaḥîḥayn* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1990), 1/708.
[392] Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Târîḫu'l-kebîr* (Haydarâbad: Dâiretü'l-meârif, ts), 2/232.
[393] Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990), 6/331.
[394] Zehebî, *Siyer*, 5/208, 209.

3. Abdürrezzâk→Ma'mer→Hişâm b. Urve→Urve b. Zübeyr→ Hz. Peygamber (Mürsel)

4. Abdürrezzâk→Ma'mer→Amr b. Müslim→Tâvus (Maktu)

5. Abdürrezzâk→Ma'mer→Katâde→Hz. Peygamber (Mürsel)

6. Abdürrezzâk→Ma'mer→Ebân→Enes→Hz. Peygamber

7. Abdürrezzâk→Ma'mer→Leys→Racül→Ebû Hüreyre→Hz. Peygamber

8. Abdürrezzâk→Ma'mer→Hişâm b. Urve→Urve b. Zübeyr→Hz. Ömer (Mevkuf)

9.Abdürrezzâk→Ma'mer→Abdülmelik b. Umeyr→Verrâd→Mugire b. Şu'be→Hz. Peygamber

10. Abdürrezzâk→Ma'mer→Zeyd b. Eslem→Hz. Peygamber (Mürsel)

11. Abdürrezzâk→Ma'mer→Hişâm b. Urve→Urve b. Zübeyr→Hz. Peygamber (Mürsel)

12. Abdürrezzâk→ Ma'mer→ Hemmâm b. Münebbih→ Ebû Hüreyre→ Hz. Peygamber

13. Abdürrezzâk→ Ma'mer→ Ebû İshâk→ Ebû Ubeyde b. Abdullah→ Abdullah b. Mesud (Mevkuf)

14. Abdürrezzâk→Ma'mer→ Racül→Ebû Hüreyre→Hz. Peygamber

15. Abdürrezzâk→Ma'mer→Mechul kişi→ Hasan-ı Basrî (Maktu)

16. Abdürrezzâk→Ma'mer→Hişâm b. Urve→Urve b. Zübeyr→Ümmü Seleme→Hz. Peygamber

17. Abdürrezzâk→Ma'mer→ Racül→Hz. Peygamber (Mürsel)

18. Abdürrezzâk→Ma'mer→Ebân→Enes→Hz. Peygamber

19. Abdürrezzâk→Ma'mer→Ebân→Enes (Mevkûf)

20. Abdürrezzâk→Ma'mer→Ebân→Enes→Hz. Peygamber

21. Abdürrezzâk→Ma'mer→Ebân→Hakem b. Uteybe (Maktu)

4. 2. 2. Sened Tahlili

el-Câmi'deki dua rivayetleri incelendiğinde yirmi bir rivayetten dokuzu merfu,[395] altısı mürsel,[396] üçü mevkûf[397] ve üçü de maktu'dur.[398] Mürsel ve munkatı[399] rivayetlerin çokluğu muttasıl senedle nakledilen rivayetlerin nispeten azlığı dikkat çekmektedir. Ayrıca isnatlarda meçhul ravilerin varlığı da görülmektedir. Bu hicri ikinci asrın rivayet üslubunun vasatıdır. Zira bu dönemde isnad sistemi tam olarak oturmamış, sonraki asırlarda özellikle hicri üçüncü asırda olduğu gibi sıhhat şartları uygulamaya tam olarak geçirilememiştir. Bunun yanında Ma'mer b. Râşid'in Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinde ya da üçüncü asrın meşhur eserlerinde olduğu şekliyle sadece sahih hadisleri bir araya getirme gibi bir düşüncesinin olup olmadığı da bilinmemektedir. Görüldüğü kadarıyla o, daha ziyade elde ettiği farklı rivayetleri kusurlarıyla birlikte nakletme eğiliminde olmuştur.[400]

Dua bölümündeki rivayetlerin isnatlardaki ravi sayısı bakımından genellikle sülasi olduğu görülmektedir. Dua bölümündeki rivayetleri çoğunlukla Hişam b. Urve ve Ebân b. Ebû Ayyâş'tan almıştır.

4. 2. 3. Dua Bölümündeki Hocaları

El-Câmi'in dua bölümünde Ma'mer on hocasından hadis nakletmiştir. *Câmi*'in bütününde onun hadis naklettiği birçok isim bulunmaktadır. Bunların başında İbn Şihâb ez-Zührî, Katâde b. Diâme ve Eyyûb es-Sahtiyânî iken dua bölümünde en çok hadis naklettiği hocaları Hişâm b. Urve ve Ebân b. Ebû Ayyâş'tır. O, bu bölümde her iki hocasından da beşer hadis nakletmiştir. Bunun dışında Zührî, Amr b. Müslim, Katâde, Abdülmelik b. Umeyr, Zeyd b. Eslem, Hemmâm b. Münebbih, Ebû İshâk es-

---

[395] Merfu: Özellikle Hz. Peygamber'e izafe edilen hadistir. Osman b. Abdurrahman İbn Salâh, *Ma'rifetü envâ'i 'ulûmi'l-ḥadîs*, thk. Nureddin Itr (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1406/1986), 45.

[396] Mürsel: "*Büyük ya da küçük fark etmeksizin tâbiînin Rasulullah şöyle buyurdu diyerek naklettiği hadistir.*" Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Nüzhetü'n-naẓar fî tavżihi nuḫbeti'l-fiker*, thk. Nureddin Itr (Dımeşk: Matbaatü's-Sabâh, 2000), 82.

[397] Mevkûf: "*Söz fiil ve benzeri uygulama olarak Sahabe'den nakledilen şeylerdir*." İbn Salâh, *Muḳaddime*, 46.

[398] Maktu: "*Tâbiîne izafe edilen söz ve fillerdir.*" İbn Salâh, *Muḳaddime*, 47.

[399] Munkatı: "*Senedin herhangi bir yerinden bir ravinin düşmesi veya senedin farklı yerlerinden peş peşe olmamak şartıyla bir den fazla düşürülmesi hainde hadise munkatı denir.*" İbn Hacer, *Nüzhe*, 84; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1998), 134.

[400] Erul, *Hadis Tetkikleri*, 174.

Sebîi ve Hasan-ı Basrî'den birer hadis nakletmiştir. Üç hadisi de kimliği belli olmayan (meçhul) ravilerden almıştır.

Onun dua bölümündeki rivayetlerinin sened kritiğini sağlıklı yapabilmek için hocaları hakkındaki tenkitleri bilmek gereklidir.

4.2.3.1. Ebû Bekr Muhammed b. Müslim İbn Şihâb ez-Zührî (öl. 124/742)

Hadis tarihinde kendisinden en çok söz edilen şahsiyetlerden birisidir. Bunda ilmi açıdan üstlendiği rol kadar hoca ve talebelerinin kimliği de etkilidir.[401] Zührî hadisleri ilk tedvin eden kişi olarak meşhur olmakla birlikte hadis ilmindeki şöhreti sadece bununla mukayyet değildir. Râvi olarak değerlendirildiğinde Hicaz ve Şam bölgesinde hadisleri en iyi bilen kiş ve sika olmakla birlikte aynı zamanda çok hadis rivayet eden bir muhaddis; hadis elde etmek için bölgeler arası ilmi seyahatleri dillere destan bir âlim olarak tanınmaktadır. Ayrıca isnadlı hadis rivayetine dair katkısı, Şam bölgesinde isnadlı rivayeti başlatması, tebe-i tâbiîn dönemindeki ilmi etkisi, tasnif döneminde eser veren âlimlere hocalık yapması ile meşhur olmuş bir alimdir.[402]

4.2.3.2. Hişâm b. Urve b. Zübeyr b. Avvâm el-Kureşî (öl. 146/763)

Hişâm b. Urve kaynaklarda genellikle sika, hüccet, sağlam bir ravi ve çok hadis rivayet eden bir hadisçi olarak tanıtılır.[403] Onun yaşlılığında hafızasının zayıflığından bahsedilse de bazılarının iddia ettiği gibi hiçbir zaman ihtilat yapmadığı vurgulanmaktadır.[404] O, ilmi yetkinlik bakımından, hadis ve diğer ilimler alanında mümtaz bir yer edinen Muhammed b. Sîrîn ve Hasan-ı Basrî''ye benzetilmiştir.

---

[401] "*Meşhur hoca ve talebelerinden bazıları şunlardır: O, Sahâbîlerden Abdullah b. Sa'lebe b. Suayr, Enes b. Mâlik, Mahmûd b. Rebî, Sehl b. Sa'd, Ebü't-Tufeyl, Sâib b. Yezîd ve Abdurrahman b. Ezher gibi şahsiyetlerden; Saîd b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Ubeydullah b. Abdullah ve Ebû Bekir b. Abdurrahman gibi meşhur muhaddis ve fakihlerden; Ubeydullah b. Abdullah b. Ebû Sevr, Atâ b. Ebû Rebâh ve Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec gibi meşhur hadisçilerden; Abdullah b. Ömer'in çocukları Sâlim, Hamza ve Ubeydullah'tan; Amre bint Abdurrahman gibi hadis otoritesi hanım efendiden hadis almıştır. Kendisinden hadis rivayet edenler: Atâ b. Ebû Rebâh, Ömer b. Abdülazîz, Amr. b. Dinar, Katâde b. Diâme, Amr b. Şuayb, Yezid b. Eslem, Ma'mer b. Râşid, Süfyân b. Uyeyne, Salih b. Keysân, Eyyub es-Sahtiyânî, Şuayb b. Ebû Hamza, Ukayl b. Hâlid el-Eylî, İbn Cüreyc, Evzâî, Leys b. Sa'd, İbn İshâk, Yûnus b. Yezîd ve Mâlik b. Enes'tir.*" Zehebî, *Siyer*, 5/326-328.

[402] Yusuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehẕîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1400/1980), 26/419-444; Zehebî, *Siyer*, 5/326-350.

[403] İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, 7/233.

[404] Zehebî, *Mîzân*, 4/301.

Hadis münekkitlerinin tamamı onu sika, hüccet, imam, hafız sebt vb. lafızlarla tadil etmişlerdir. Hatta onun ihtilat yaptığı şeklindeki iddialar da yine meşhur hadis münekkitleri tarafından sert bir şekilde red edilmiştir. [405]

4.2.3.3. Amr b. Müslim el-Cenedî el-Yemenî (öl. 120-130/)

Tâbiînden olan Amr, Tâvus b. Keysân, Atâ b. Ebî Rebâh ve İkrime gibi âlimlerden hadis öğrenmiş, İbn Cüreyc, Süfyân b. Uyeyne ve Mamer b. Râşid gibi muahddisler de kendisinden hadis öğrenmiştir.[406] "Lâ be'se bihî"[407] gibi tadil lafızlarıyla veya "Leyse bi kaviyyin" ya da "Za'îf" gibi cerh lafızlarıyla değerlendirilmektedir.[408] Ancak tadil veya cerh bu lafızların hepsinin ortak özelliği böyle bir ravinin rivayetlerinin itibar için yazılabileceğini ifade etmeleridir.[409] Bununla birlikte İbn Hibbân onu sika raviler içerisinde zikretmiştir. Onun rivayetlerini Buhârî *Halku efâli'l-ibâd* adlı eserinde tahric etmiş, İbn Mace dışındaki Kütüb-i sitte müellifleri de eserlerinde onun rivayetlerini tahric etmişlerdir.[410] İbn Adî (öl. 365/976) onun kesinlikle münker hadisinin bulunmadığını nakletmiştir.[411]

4.2.3.4. Katâde b. Diâme el-Basrî (öl. 117/735)

Zehebî onu asrının hafızı, müfessir ve muhaddislerin önderi diyerek tanıtır. Said b. el Müseyyeb, Hasan-ı Basrî, Malik. B. Enes, Atâ b. Ebî Rebâh ve Muhammed b. Sîrîn gibi meşhur hadisçilerden hadis öğrendi. Kendisinden de Ma'mer b. Râşid, Evzâî, Eyyûb es-Sahtiyânî, Said b. Ebû Arûbe, Şube b. Haccâc, Hammâd b. Seleme gibi hadis tarihindeki önemli isimler hadis öğrenmiştir.[412] İbn Hibbân onun zamanın hadis, Kur'an ve fıkıh âlimi olduğunu vurgularken müdellis olduğunu da

[405] Zehebî, *Siyer*, 6/35. Hişâm b. Urve'nin hayatı ve hadisçiliğine dair geniş bilgi için bkz. Muhammet Ali Asar, "Hişâm b. Urve'nin Hayatı ve Hadisçiliği", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/23 (2009), 121-137.
[406] Zehebî, *Târîḫu'l-İslâm*, 3/477; Mizzî, *Tehẕîbü'l-kemâl*, 22/243.
[407] Lâ be'se bihî: Genellikle tadilin üçüncü veya beşinci mertebesindeki ravi için kullanılır. Rivayeti itibar için yazılır. Ancak Yahyâ b. Maîn ve Ebû Zür'a bu sigayı sika manasında kullanmaktadır. Böyle bir raavinin rivayet ettiği hadis itibar için alınır. Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 159.
[408] Mizzî, *Tehẕîbü'l-kemâl*, 22/244.
[409] Aydınlı, *Istılahlar*, 159, 163, 336.
[410] Mizzî, *Tehẕîbü'l-kemâl*, 22/245.
[411] Ebû Ahmed Abdullah İbn Adî, *el- Kâmil fî ḍu'afâi'r-ricâl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud (Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997), 6/211.
[412] Zehebî, *Siyer*, 5/270.

belirtmiştir.[413] Semaı bilindiğinde onun hüccet olduğu konusunda icma vardır. Rical kitaplarında onun ilmi derinliğinden ve İslami ilimlerin pek çoğundaki vukufiyetinden özellikle de hadis ilmindeki maharetinden çokça bahsedilmektedir.[414] Hakkındaki bazı tenkitlere rağmen meşhur hadisçilerin onun rivayetlerine eserlerinde eyer vermesi de onunla alakalı bir problem olmadığını göstermektedir.

4.2.3.5. Ebû İsmail Ebân b. Ebû Ayyâş el-Basrî (öl. 140/758)

Ma'mer'in *el-Câmi*'de kendisinden yirmi altı hadis aldığı Ebân hadis tarihinin önde gelen isimlerinden hadis öğrenmiş ve meşhur âlimlere de hadis nakletmiştir. İbrahim en-Nehâî, Hasan-ı Basrî ve Atâ b. Ebî Rebâh onun hadis öğrendiği hocalarıdır. Kendisinden de Hammâd b. Seleme, Süfyân es-Sevrî, Ebû Hnaife, Ma'mer b. Râşid gibi önde gelen âlimler hadis nakletmiştir. Kendisinin hadis tahammül ve eda ilişkisi içerisinde olduğu ve bir kaçını zikrettiğimiz önemli zevata rağmen o ciddi manada tenkit edilmiştir. Yahya b. Maîn, Buhârî, Ebû Hâtim er-Râzî ve Nesâî gibi önde gelen hadis münekkitleri onu zayıf, metrûkü'l-hadis, sûi'l-hıfz, leyse bi sika ve lâ yüktebü hadisuhu gibi ifadelerle cerh etmişlerdir. Bununla birlikte hemen hemen bütün münekkitler onun aslında yalan söylemediği ancak hadisi aldığı kişileri karıştırdığı konusunda müttefiktir.[415]

4.2.3.6. Leys b. Ebû Süleym el-Kûfî (öl. 143/761)

Kûfe'nin muhaddisi ve dönemin önde gelen âlimlerinden biri olarak tanımlanır. Mücâhid, Tâvus, Atâ ve Nâfi'den hadis nakletmiştir. Kendisinden de Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. Haccâc, Züher b. Harb gibi hadisçiler hadis almıştır. Leys, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim, Ebû Zür'a gibi hadis münekkitleri tarafından leyyinü'l-hadis, muzdaribü'l-hadis, zaîf, gibi sigalarla cerh edilmiş, ihtilat yaptığına vurgu yapılmıştır. Bununla birlikte onu sika kabul eden hadisçiler de vardır. Bazı hadis imamları onun rivayetlerini hasen hadis mertebesinde görürken bazıları da onun hadislerinin hasen mertebesine yükselemeyeceğini belirtmektedir. Âlimler

[413] Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân, *Meşâhiri 'ulemâi'l-emṣâr*, thk. Merzûk Ali İbrahim (Mensure: Dârü'l-vefâ, 1411/1991), 154.
[414] Zehebî, *Siyer*, 5/270-283.
[415] Mizzî, *Tehẕîbü'l-kemâl*, 2/19-23.

arasında onun hadislerinin terğıb-terhib veya amellerin faziletleri gibi konularda itibar[416] ve şahid olarak yazılabileceği; itikâdî ve ameli konularda kabul edilmemesinin daha uygun olacağı görüşü hâkimdir.[417]

4.2.3.7. Ebû Ömer Abdülmelik b. Umeyr el-Kıbtî (öl. 136/754)

Hz. Ali'yi gördüğü rivayet edilir. Bununla birlikte çok sayıda sahâbî ve büyük tabiînden hadis almıştır. Kendisinden hadis alan çok sayıda isimden aralarında meşhur olan isimlerden bazıları şunlardır: Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne ve Hammâd b. Seleme. Hadis rivayetinde çok hata yaptığı için Ahmed b. Hanbel'in onu zayıf kabul ettiği, Yahya b. Maîn'in onun ihtilat yapmasına dikkat çektiği bilinmektedir. Nesâî ve bir grup hadisçi onu "Leyse bihi be'sün" şeklindeki cılız ta'dil lafzıyla tadil ederken diğer rical âlimleri onu genellikle sika/güvenilir kabul etmektedir.[418] Kütüb-i sitte'de kendisinin hadisleri tahric edilmiştir.

4.2.3.8. Ebû Abdullah Zeyd b. Eslem el-Adevî el-Ömerî (öl. 136/754)

Babası Eslem Hz. Ömer'in azatlısıdır. Fıkıhçılığı ile tanınan dönemin önde gelen âlimlerindendir. Abdullah b. Ömer, Cabir b. Abdullah ve Enes b. Malik gibi sahâbîlerden hadis nakletmiştir. Kendisinden de Said b. el-Müseyyeb ve Atâ b. Yesâr gibi âlimler hadis almıştır. İki yüz hadisten daha fazla rivayeti cem ettiği *Müsned* adlı bir eserinin olduğundan bahsedilir.[419] Zeyd b. Eslem genel olarak güvenilir bir âlim olarak kabul edilmekle birlikte tedlis yaptığına dair bilgiler de mevcuttur.[420]

4.2.3.9. Hemmâm b. Münebbih b. Kâmil es-San'ânî (öl. 132/750)

Ebû Hüreyre'den yazdığı 140 hadisten oluşan *es-Sahîfe es-Sahîha* günümüze kadar ulaşmıştır. Onu sonraki nesle aktaran öğrencisi Ma'mer'dir. İbn Âbbâs'tan ve

[416] İtibar: Hadisin aynısının ya da benzerinin başka yollardan rivayet edilip edilmediğini ortaya çıkarmak için araştırma yapmaktır. Bu iş zayıf bir hadisi benzerini bularak kuvvetlendirmek için yapılır. Ancak bu da kuvvetlendirmeye müsait olup fazla zayıf olmayan hadisler için mümkündür. Aydınlı, *Istılahlar*, 144.
[417] Zehebî, *Siyer*, 6/179-184.
[418] Zehebî, *Târîḫu'l-İslâm*, 3/688.
[419] Zehebî, *Siyer*, 5/316.
[420] Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Ta'rîfü ehli't-taḳdîs*, thk. Âsım b. Abdullah el-Karyûtî (Amman: Mektebetü'l-menâr, 1403/1983), 21.

Muaviye'den de hadis nakletmiştir. Kendisinden de Vehb b. Münebbih ve Ma'mer hadis aldı. Hakkında ciddi tenkitler bulunmayan Hemmâm güvenilir bir hadisçi olarak bilinmektedir.[421]

4.2.3.10. Ebû İshâk Ebû İshâk Amr b. Abdillâh es-Sebîî (öl. 127/745)

Kufe'nni şeyhi, âlimi ve muhaddisi olarak bilinir.[422] Tâbiîn neslinin önde gelen ilim adamlarındandır. Hz. Ali, İbn Abbâs, İbn Ömer ve çok sayıda sahabiyle mülaki olup onlardan ilim öğrendi. Kendisinden A'meş, Süfyân es-Sevrî ve Şube gibi önemli hadisçiler hadis nakletti. Çok hadis rivayet etmesiyle tanınmaktadır.[423] Bu konuda Zührî'ye benzetilmiş, hadis münekkitleri tarafından sika kabul edilmiştir. Günde bir hatim yapması, çok namaz kılması ve oruç tutmasıyla da bilinir. Bazı ilim adamları onun ihtilat[424] yaptığını iddia etmiştir.[425]

Ma'mer b. Râşid'in dua bölümünde hadis aldığı hocalar değerlendirildiğinde hocalarının büyük çoğunluğunun devrin önemli hadis âlimlerinden ve güvenilir hadis ravilerinden olduğu görülmektedir. Bununla birlikte hocalarından bazıları ciddi şekilde tenkit edilmiştir. Özellikle Ebân b. Ebû Ayyâş en ciddi şekilde tenkit edilen hocasıdır. Amr b. Müslim ve Leys b. Ebû Süleym de tenkide uğrayan hocalarındandır. Ancak bu hocaların hiçbiri hakkında yalancılıkla itham gibi büyük bir cerh sebebi söz konusu değildir. En azından hadis münekkitleri bu ravilerin hadislerinin itibar için yazılabileceğini ifade etmişlerdir. Tenkide uğrayan söz konusu ravilerin rivayetleri meşhur hadis kaynaklarında da yer almaktadır.

Ma'mer'in dua bölümündeki merfu rivayetlerinin senedlerine bakıldığında; meçhul ravilerin yer almadığı senedlerdeki ravilerin adalet ve zabt sahibi, hadis ilminde mümeyyiz, sika kişiler olduğu ve senedlerin de muttasıl olduğu görülmektedir. Bunun istisnası Ebân b. Ebû Ayyâş'ın yer aldığı merfu-müsned rivayettir. [426] Ebân

---

[421] Zehebî, *Siyer*, 5/313.
[422] Zehebî, *Siyer*, 5/392.
[423] Ebü'l-Abbâs Şemsüddin İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru sâdır, 1990), 3/459.
[424] İhtilat: Yaşlanma, aniden bir felakatle karşılaşma gibi nedenlerle hafıza bozukluğuna uğramak.Aydınlı, *Istılahlar*, 130.
[425] Zehebî, *Mîzân*, 3/270.
[426] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/439 Had. no: 19635. Rivayet için bk. أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ أَبَانَ، عَنْ أَنَسٍ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ قَلْبٍ لَا يَخْشَعُ، وَمِنْ نَفْسٍ لَا تَشْبَعُ، وَمِنْ عِلْمٍ لَا يَنْفَعُ، وَمِنْ قَوْلٍ لَا يُسْمَعُ، اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ هَؤُلَاءِ الْأَرْبَعِ» Enes'in naklettiğine göre Rasulullah (sav) şöyle

hakkındaki ağır eleştirilerden[427] dolayı bu rivayetle ilgili aynı yargıda bulunmak güçtür.

4.2.4. Meçhul Ravileri

Ma'mer'in dua bölümündeki rivayetlerin senedinde dikkat çeken hususlardan birisi de eserin tamamında yaygın olduğu veçhile meçhul ravilerin varlığıdır. Dua bölümündeki yirmi bir rivayetten dördünün senedinde meçhul raviler yer almaktadır. Bunlar üç yerde "racül/kişi" şeklinde kullanılırken bir yerde de "men/kişi" olarak geçmektedir. Bu rivayetlerden ikisi müsned-merfu biri mürsel biri de maktudur. Her ne kadar sonraki dönemlerde senedlerde tanınmayan ravilerin geçmesi senedin zayıflığının alameti olarak kabul edilse de, bu durum Ma'mer dönemi rivayet usulünün belirgin özelliklerindendir.[428] Rivayetin senedinde tanınmayan bir ravinin yer alması "cehalet" metâin-i aşere denilen ve ravilerin tenkidinde göz önünde bulundurulan on esastan biridir. Ravinin adaletiyle ilgili bir kusurdur. Bu ya ravinin kim olduğunun bilinmemesi (cehaletü'l-ayn) ya da ravi hakkında verilen cerh ve tadil hükmünün bilinmemesidir (cehâletü'l-adâle). Ravisi bilinmeyen hadisler, hadisçiler tarafından makbul sayılmamıştır.[429] Açık veya gizli adaleti bilinmeyen ravinin rivayeti de cumhura göre kabul edilmez.[430]

Ma'mer'in *Câmi* adlı eserindeki meçhul ravilerin vasfından ziyade kimlikleri mesturdur. Bu durumun dönemin rivayet üslubunun göstergesi olduğu ifade edilmişti. Nitekim aynı durum Ma'mer'le hemen hemen aynı dönemde yaşayan ve ilk siyer ve megazi yazarlarından biri olan İbn İshâk'ın (öl. 151/768) eserinde açıkça görülmektedir. İbn İshâk meşhur eseri *Siyer ve'l-megâzî*'de senedleri sevk ederken Müslüman olmuş bir adam,[431] Mekkeli biri,[432] Esed oğullarından bir adam[433] gibi

---

dua ederdi: "Allah'ım şu dört şeyden sana sığınırım: Korkmayan kalpten, doymayan nefisten, faydasız ilimden ve işitilmeyen (kabul olmayan) sözden/duadan sana sığınırım."

[427] Zehebî, *Târîḫu'l-İslâm*, 3/807.

[428] Erul, *Hadis Tetkikleri*, 161.

[429] Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 43.

[430] Abdurrahmân Celâleddîn es-Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî fî şerḥi taḳrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Muhammed el-Feryâbî (Riyad: Dâru Taybe, ts), 1/372.

[431] Muhammed İbn İshâk, *Kitâbü's-siyer ve'l-meġâzî*, thk. Süheyl Zükkâr (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1398/1978), 171.

[432] İbn İshâk, *Siyer*, 201.

[433] İbn İshâk, *Siyer*, 205.

senedlerde kimliği belli olmayan ravilere yer vermiştir. İbn İshak'ın çok sayıda meçhul raviden hadis naklettiğini gören müsteşrik James Robson (öl. 1890/1981) bu konuda araştırmalar yapmış ve şu değerlendirmede bulunmuştur: "İbn İshâk'ın rivayetteki metodu göz önünde bulundurulduğunda müphem olarak zikrettiği ravilerin isimlerini hatırlayamadığı için senedi bu şekilde sevk ettiği söylenebilir. Çünkü o gün henüz isnad sistemi tam olarak inkişaf etmemiş mükemmel bir forma bürünmemişti. O, haberi aldığı kişiden aldığı şekilde vermiştir. Bu aslında onun güvenilirliğini de göstermektedir. Onun bir haberi Peygamber'e ulaştırma gibi bir derdi de yoktur. O haberi Zührî'den almışsa onu zikretmiş, Zührî'den ikinci elden aldığı bir hadisi Zührî'den almış gibi uydurmamıştır. Onun muttasıl bir isnad vermesi makbul olsa idi Aişe'nin ismini her zaman isnada eklemekten daha kolay bir şey olmazdı. Fakat o doğruluğu ve dürüstlüğünden dolayı böyle bir şey yapmamıştır."[434]

Ma'mer'in isnad metodu da birçok açıdan İbn İshâk'la benzerlik göstermektedir. Onun hatırlayamadığı bir kişinin yerine çok iyi bilinen bir raviyi koymadan hadisi sevk etmesi samimiyetini ve sorumluluk bilinci ile hareket ettiğini göstermektedir. O arzu etseydi senedlerdeki bu kabil nakisaları kolaylıkla itmam edebilir, kusursuz bir senedi inşa edebilirdi. Çünkü henüz mükemmel muttasıl-müsned senedler ve bunu oluşturma bilinci teşekkül etmemişti. Bu tutum onun güvenilirliğini göstermesi açısından da dikkati caliptir. Diğer yandan senedi tashih etme gibi bir derdinin olması da söz konusu değildi. Çünkü onun döneminde senedlerde meçhul ravi kullanımı yaygın olduğundan bu hadis rivayeti için bir eksiklik olarak kabul edilmiyordu.[435]

Diğer taraftan Ma'mer'in *Câmi*'indeki meçhul ravilere dair tetkikler yapan Bünyamin Erul onun bir senedde meçhul olarak yer verdiği bir raviyi başka bir yerde açık kimliği ile zikrettiğini belirtmektedir. Ayrıca Ma'mer'in *el-Câmi*'indeki meçhul ravilerden birçoğunun sonraki dönemlerde tasnif edilen rivayetü'l-hadis eserlerinde açık kimlikleri ile görüldüğünü de ifade etmektedir.[436]

---

[434] James Robson, "İbn İshâk'ın İsnad Kullanışı", çev. Talat Koçyiğit, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1962), 121-124.
[435] Erul, *Hadis Tetkikleri*, 163.
[436] Konu hakkında örneklerle zenginleştirilmiş geniş bilgi için bk. Erul, *Hadis Tetkikleri*, 164.

4.2.5. Rivayet Lafızları

Ma'mer *el-Câmi*'in genelinde olduğu gibi dua bölümünde de senedsiz hadis nakletmemiştir. Ancak onun kitabındaki senedler mürsel, mevkuf, maktu, munkatı muallak olabilmekte meçhul raviler barındırmaktadır. Ma'mer'in yaşadığı dönemde rivayet üslübuna bakıldığında hadislerin daha çok "an fülan an fülan" şeklinde anane lafzıyla rivayet edildiği görülmektedir. Ma'mer'in dua bölümündeki 21 rivayetten yirmisi "an" sigasıyla bir rivayet ise "semi'tü" sigasıyla nakledilmiştir. Ma'mer'in *el-Câmii* hakkında yapılan bir yüksek lisans çalışmasında el-*Câmi*'deki 9 rivayetin "beleganî", 18 rivayetin "ahberani-ahberenâ" siyasıyla, 6 rivayetin "haddesenâ-haddesenî" siygasıyla, 5 rivayetin "semi'tü" siygasıyla, 1615 rivayetten 1502 rivayetin ise "an" siygasıyla nakledildiği belirtilmektedir. Anane dışındaki rivayet lafızlarıyla nakledilen hadislerin de kahir ekseriyetinin munkatı ve mürsel rivayetlerden oluştuğu ya da bu sigalarla nakledilen rivayetlerde çok sayıda meçhul ravinin yer aldığı ifade edilmektedir.[437]

el-Câmi'deki rivayetlerin %93'nün "an" siygasıyla nakledilmesi dönemin genel rivayet usulüdür. Mamer'in hocası Zührî'nin "Bir hadis ravi tarafından hocaya arz edilir o da onun rivayetini onaylarsa bu ravinin hadisi "haddesenî filan" ya da "an filan" diyerek nakletmesinde her hangi bir sorun yoktur." demesi dönemin rivayet rengini açıklaması açısından mühimdir.[438] Iraklı muhaddislerin hadisi daha kolay bir şekilde nakletmek amacıyla haddesenâ ya da ahberenâ yerine an filan lafzını kullandıkları bilgisi de an lafzının kullanılma gerekçelerine dair ipuçları vermektedir.[439] İmam Şâfiî'nin (öl. 204) müdellis olmayan kişinin an filan diyerek naklettiği hadisi kabul ettiğini beyan etmesi de Ma'mer'den yaklaşık elli yıl sonra vefat etmesi ve dönemdeki hadis rivayeti hakkındaki verdiği bilgi açısından değerlidir.[440] Ayrıca Şâfiî, ravinin hocasından işittiği hadis için "semi'tü fülan" lafzıyla "an fülan" siygasını kullanmasının eşit olduğunu ve bu rivayeti kabul ettiğini

[437] Abdullah Sadıker, *Ma'mer b. Râşid ve el-Câmii* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 67-71.
[438] Ebû Bekr Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'ılmi'r-rivâye*, thk. Ebû Abdullah es-Sürakî (Medine: Mektebetü'l-İlmiyye, ts), 305.
[439] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 289.
[440] Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetü'l-Halebî, 1358/1940), 373.

belirtmektedir.[441] Şâfiî'den iki yüz elli yıl sonra vefat eden Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) ise muhaddislerin hadisin ravisi kendisinden hadis aldığı hocasıyla görüşmüşse, hadisi ondan işitmişse ve müdellis değilse "an fülan" şeklindeki naklin sahih ve mamulün bih olduğunu söylemektedir.[442]

Kısaca ilk üç asırdaki hadis âlimlerinin kahir ekseriyeti tedlis olmamak kaydıyla "an filan" sığası ile rivayetin sema olarak kabul edilmesi için hocayla talebenin görüşmesini veya aynı asırda yaşamış olmalarını yeterli görmüşlerdir.[443]

4.3. Metin-İçerik Analizi

Ma'mer dua bölümündeki rivayetlere günahtan ve borçluluktan Allah'a sığınarak başlamıştır. İstiâze Hz. Peygamber'in dualarında geniş yer tutan konu başlıklarındandır. Lügat olarak "sığınmak, korunmak" anlamına gelen istiâze ıstılah olarak; "*Her türlü kötülükten korunabilmek için sözle Allah'ın yardım ve himayesini istemek*" demektir. Kur'an'da on yedi yerde geçen istiâze kelimesiyle;

> "*Hz. Nûh bilmediği şeyi istemekten (Hûd 11/47), Yûsuf kendisine şehvetle yaklaşan kadından ve kardeşleriyle arasında cereyan eden olaylarda hata yapmaktan (Yûsuf 12/23, 79), Hz. Mûsâ kavmine karşı alaycı tavır takınmaktan (el-Bakara 2/67) ve âhirete inanmayan kibirlilerle (el-Mü'min 40/27) onların düşmanlıklarından (ed-Duhân 44/20) Allah'a sığınmışlar ve onun yardımını istemişlerdir. Hz. Peygamber'e de başta şeytanların vesveseleriyle kalpleri kin dolu olanların ve hiçbir delile dayanmadan Allah'ın âyetleri hakkında tartışanların kötü niyet ve davranışları olmak üzere çeşitli şerlerden istiâzede bulunması emredilmiştir.*"[444]

Hadislerde de geniş yer bulan istiâze ile ilgili *Kütüb-i sitte* müelliflerinden Nesâî *Sünen'*inde "İstiâze" adı altında bir bölüm oluşturmuş bu bölümde yüz on bir hadisle konuyu detaylı bir şekilde ortaya koymuştur. Bu minvaldeki hadislerde Hz. Peygamber bütün kötülüklerden, faydasız her şeyden, şeytandan ve onun vesveselerinden, dünyada ve ahiret yurdunda kula eziyet verici durumlardan yine

[441] Şâfiî, *er-Risâle,* 378.
[442] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye,* 291.
[443] Ahmet Yücel, *Hadis Usulü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2019), 92.
[444] Muhsin Demirci, "İstiâze", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/318.

Rabbine sığınmış, bunun için İhlâs, Felak ve Nâs sûrelerini çokça okumuş ve sahabeye de bu surelerin okunmasını öğütlemiştir.[445]

Ma'mer'deki istiâze konularına bakıldığında Hz. Peygamber'in Allah'a sığındığı ilk husus günah ve borçluluktur. Allah Resulü burada borçluluğun psikolojik ve sosyolojik etkilerini de göz önüne sererek onun yol açabileceği diğer kötülüklere de işaret etmiştir.[446] Diğer taraftan o, cehennem ateşinin azabından, kabir imtihanından, kabir azabından, zenginlik ve fakirlikle imtihanın zorluğu ve kötülüğü ile Deccâlin fitnesinin şerrinden Allah'a sığınmıştı. Tembellik, bunaklık derecesine varan yaşlılık,[447] delilik, cüzzam, alaca hastalığı ve her türlü kötü hastalık onun yüce yaratıcıya sığındığı durumlardandır.[448] Ma'mer'in tasnif ettiği hadislerde Hz. Peygamber ayrıca düşmana mağlup olmaktan ve düşmanlarının galip gelmesinden,[449] korkmayan kalpten, doymayan nefisten, faydasız ilimden ve kabul olmayan duadan,[450]ihanete uğramaktan,[451] valideye itaatsizlikten, küçük kız çocuklarını diri diri toprağa gömmekten ve haksız yere alıp vermekten,[452] ihtilaf ve ayrılıktan, münafıklıktan ve kötü ahlaktan[453] Allah'a sığınmaktadır.

> "*Bugün modern çağın insanının en büyük açmazı, Allah'ı hayatından çıkararak kendini sığınaksız bırakmasıdır. Her türlü maddî imkâna ve en yüksek yaşam kalitesine sahip olmalarına rağmen bazıları için hayatın anlamını yitirmesi, buna paralel olarak zihinlerin intihara sürüklenmesi, bu açmazın en bariz göstergesidir. Üzüntü verici olan ise, Allah'a inananların da kimi zaman böyle bir açmazın içine düşmesidir. Oysa sığınma, yüce yaratıcının gönüllere yerleştirdiği güven içerisinde var kalabilme duygusudur. İstiâze, endişelerden, korkulardan, her türlü kötülükten Allah'ın kudretine ve himayesine sığınmadır. O'ndan yardım talep etmedir. Ahlâklı olma, ahlâklı kalma çabasıdır. Sadece dil ile Allah'ı anma ve O'na sığınma cümlelerini peş peşe sıralama değil, yalnız olunmadığını kalplerin derin yerinde hissetmedir. İstiâze, insanın kendini, kulluğunu keşfetmesinin aracıdır. Hayatlar ancak Allah'a yönelmekle, O'na iltica etmekle anlam kazanabilir. Şu halde Müslüman kendisine en yakın olan Yüce Dost'a sığınmalıdır. Bu sığınış, kulluğun en temel göstergesidir. Zira insan bununla hem kendi acizliğini, güçsüzlüğünü hem de Allah'ın yüceliğini, kuvvet ve kudretini dile getirir.*

[445] Demirci, "İstiâze", 23/319.
[446] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/438.
[447] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/438 Had. no: 19631.
[448] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/439 Had. no: 19634.
[449] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/439 Had. no: 19632.
[450] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/439 Had. no: 19635.
[451] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/440 Had. no: 19636.
[452] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/440 Had. no: 19638.
[453] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/440 Had. no: 19639.

Dolayısıyla başta şeytan olmak üzere, onun karakterini taşıyan her tür varlığın kötülüğünden, Allah'a sığınmak, kulluk vazifesinin bir parçasıdır."[454]

Ma'mer b. Râşid eserinin dua bölümünde istiâze dışında şu konulardaki dualara da yer vermiştir: Hz. Peygamber tüm benliğiyle hayat boyu Allah yolunda olmak için dua etmiş bunu Allah'ın büyük bir ihsanı olarak görmüştür. Bu çerçevede o, kendisini Allah yolundan alıkoymaya çalışan düşmanlarına fırsat vermemesini de Allah'tan hususen niyaz etmiştir.[455] O, sadece insanlara Allah'tan neyi istemleri gerektiğini öğretmekle kalmamış, nasıl istemeleri gerektiğini de öğretmiştir. Bu bağlamda "versen de olur vermesen de olur" kabilinden dualardan sakınılmasını, duada kararlı ve ısrarlı olunmasını ümmetine öğütlemiştir.[456] Duada aceleci olunmamasını, insanların dualarım kabul olmadı diyerek acelecilikle ümitsizliğe kapılmamasını Allah'ın huzurunda taleplerini ısrarla, ecele etmeden ve devamlı suretle dile getirmelerini böyle davrandıkları zaman dualarının mutlaka kabul edileceğini belirtmektedir.[457]

Diğer taraftan Hz. Peygamber her şeye olduğu gibi kalplere hükmeden yegâne varlığın da Allah olduğu bilinciyle hareket etmiş, sıkça kalbini İslam dininde sabit tutması için Allah'a yakarışta bulunmuştur.[458] İstikametten ayrılıp yoldan çıkmadan dünya emanetini teslim edebilmeyi istemiş, dünyada ve ahirette Allah'ın nimetlerini kesintisiz ikram etmesini dilemiş, yüce yaratıcının cemaliyle müşerref olabilme iştiyakını dile getirmiştir.[459]

Hz. Peygamber Allah'ın fazlı keremine hep vurgu yapmış, onun eşsiz cömertliğini dile getirmiş huzurunda elini açıp isteyerek duran bir kulunu asla boş çevirmeyeceğini beyan etmiştir.[460] Ancak dua eden kişinin Allah'tan gayr-i meşru konularda talepte bulunmaması, kötülüğü ve kötü olan şeyleri istememesi onun duasına icabet edilmesi için gerekli şartlardandır.[461]

---

[454] Mehmet Emin Özafşar vd. (ed.), *Hadislerle İslam* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 1/143.
[455] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/441 Had. no: 19640.
[456] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/441 Had. no: 19641.
[457] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/441 Had. no: 19643.
[458] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/442 Had. no: 19646.
[459] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/442 Had. no: 19642.
[460] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/443 Had. no: 19648.
[461] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/443 Had. no: 19650.

4.4. Câmi'deki Rivayetlerin Kütüb-i Sitte'ye İntikali ve Mukayese

Bu başlık altında Ma'merin *el-Câmi* adı eserinde bulunan müsned, merfu hadislerin Kütüb-i sitteye intikali ile yetinilmeyecek, maktu, mürsel ve mevkuf rivayetlerin de Kütüb-i sittede muttasıl-müsned-merfu formlarının izi sürülecektir. Böylece *el-Câmi*'deki maktu veya kusurlu senede sahip bir hadisin daha sonraki kaynaklarda muntazam bir forma girip girmediği de görülmeye çalışılacaktır.

4.4.1. el-Câmi'in Dua Bölümünün Birinci Hadisi

"أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، قَالَ: أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَتَعَوَّذُ مِنَ الْمَأْثَمِ وَالْمَغْرَمِ، قَالَ: فَقَالَتْ عَائِشَةُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، مَا أَكْثَرَ مَا تَعَوَّذُ مِنَ الْمَغْرَمِ، قَالَ: «إِنَّهُ مَنْ غَرِمَ وَعَدَ فَأَخْلَفَ، وَحَدَّثَ فَكَذَبَ"

el-Câmi'deki dua bölümünün birinci hadisinin senedi Ma'mer→Zührî→Urve→Hz. Aişe→Hz. Peygamber şeklindedir. Rivayetin Kütüb-i sitte'deki kaynakların hangilerinde aynen ya da benzer şekilde yer aldığı daha önce zikredilerek kaynakları gösterilmişti. Öncelikle Ma'mer'in senedinde zikredildiği bir rivayet Kütüb-i sitte'de sadece Nesâî'nin Sünen'inde yer almaktadır.[462] Bu rivayetin metni de el-Câmideki metinle aynıdır. Bunun dışında Kütüb-i sitte deki rivayetlerin tümünde ilgili rivayetin senedi Şuayb→Zührî→Urve→Hz. Aişe→Hz. Peygamber şeklindedir ve rivayetin metninde de küçük değişiklikler mevcuttur. Rivayetin Buhârî de geçen versiyonlarından birinde "أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم كَانَ يَدْعُو فِى الصَّلاَةِ وَيَقُولُ" Mamer'in *Câmii*nde yer almayan namazda dua ederdi[463] ziyadesi varken diğerinde " اللَّهُمَّ إِنِّى أَعُوذُ بِكَ مِنْ عَذَابِ الْقَبْرِ وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ فِتْنَةِ الْمَسِيحِ الدَّجَّالِ ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ فِتْنَةِ الْمَحْيَا وَفِتْنَةِ الْمَمَاتِ" diğerinde Hz. Peygamber'in Allah'a sığındığı diğer hususlar yer almaktadır.[464]

Rivayetin *Sahîh-i Müslim,*[465] *Sünen-i Ebî Dâvûd*[466] ve *Nesâî*'de[467] bulunan versiyonu da Buhârî'deki ezan bölümünde yer alan rivayetle hemen hemen aynı metne sahiptir.

[462] Nesâî, "İstiâze", 8.
[463] Buhârî, "İstkrâz", 10.
[464] Buhârî, "Ezân", 149.
[465] Müslim, "Mesâcid", 129.
[466] Ebû Dâvûd, "Salât", 152.
[467] Nesâî, "Sehiv", 64.

Görüldüğü üzere Ma'mer'in dua bölümündeki ilk hadis sened ve metin bakımından aynı şekilde Nesâî'nin *Sünen*'inde yer almaktadır. Bunun dışında rivayet gerek sened gerekse metin açısından Buharî ve Müslim'in *Sahîh*'leri başta olmak üzere Kütüb-i sitte kaynaklarında hemen hemen aynen yer almaktadır. Ancak bu kaynaklardaki senedlerde Ma'mer yer almamaktadır. Bu müelliflerin Ma'mer'in yer aldığı tarikleri tercih etmedikleri onun yerine Şuayb'ın yer aldığı tarikleri kullandıkları görülmektedir. Bunun sebebi olarak Ma'mer'in zabt kusurları ve hıfzından hadis nakletmekte bir beis görmemesi zikredilebilir. Nitekim Kütüb-i sitte müelliflerinin Mâlik, Süfyân, A'rec, A'meş gibi hadisçileri Ma'mer'e tercih ettikleri bilinmektedir. Mesela Müslim'in rivayetleri kuvvetli isnaddan zayıfa doğru sıraladığı bilinmektedir. Bu çerçevede o Ma'mer'in yer aldığı isnadları ya babın/konu ortasında ya da sonunda vermekte, isnadı verip metni zikretmeyerek şahid ve mütabi olarak kullanmaktadır. Söz konusu tavır Müslim'in Ma'mer rivayetlerindense diğer rivayetleri daha fazla dikkate değer gördüğümüm göstergesidir. Buhârî ise Ma'mer rivayetlerine çok nadir yer vermektedir. Buna mukabil Buhârî'nin hocası Ahmed b. Hanbel'in Müsned'ine bakıldığında çok sayıda Ma'mer rivayeti görülebilmektedir. Bu tutum farkı bahsi geçen muhaddislerin rivayetleri kabul ederken ortaya koydukları şartların sonucudur.[468]

Rivayetlerin metinlerindeki farklılıklar ise Ma'mer'in hıfzından manen rivayet etmesi sebebiyle lafız farklılıklarının ortaya çıkması şeklinde izah edilebilir. Zira Ma'mer hıfzından hadis nakletmekle eleştirilmektedir.[469]

4.4.2. el-Câmi'in Dua Bölümünün İkinci Hadisi

"أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ فِتْنَةِ النَّارِ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ فِتْنَةِ الْقَبْرِ، وَعَذَابِ الْقَبْرِ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ فِتْنَةِ الْفَقْرِ، وَشَرِّ فِتْنَةِ الْغِنَى، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ فِتْنَةِ الْمَسِيحِ الدَّجَّالِ، اللَّهُمَّ نَقِّ قَلْبِي مِنْ خَطِيئَتِي كَمَا نَقَّيْتَ الثَّوْبَ الْأَبْيَضَ مِنَ الدَّنَسِ، وَبَاعِدْ بَيْنِي وَبَيْنَ خَطِيئَتِي كَمَا بَاعَدْتَ بَيْنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ، اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْكَسَلِ وَالْهَرَمِ، وَالْمَأْثَمِ وَالْمَغْرَمِ"

Bu rivayetin senedi Ma'mer→Hişâm b. Urve→ Urve b. Zübeyr→Hz. Aişe→Hz. Peygamber şeklindedir. Senedi itibariyle hadis muttasıl, müsned ve merfudur.[470]

[468] Erul, *Hadis Tetkikleri*, 201-202.
[469] İbn Asâkir, *Târîḫ*, 59/392.

Seneddeki raviler açısından değerlendirildiğinde de sahihtir. Buhârî'de Ebû Muaviye→Hişâm b. Urve→ Urve b. Zübeyr→Hz. Aişe→Hz. Peygamber isnadıyla gelen rivayetin metninde "اللَّهُمَّ اغْسِلْ قَلْبِي بِمَاءِ الثَّلْجِ وَالبَرَدِ" ibaresi farklılık olarak göze çarpmaktadır.[471] Bunun dışında rivayetin Buhârî de, Ma'mer'in yerinde Vüheyb ve Vekî'in yer aldığı iki tariki daha yer almakta bunlarda da *el-Câmi*'deki rivayetin sonunda yer alan "*اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْكَسَلِ وَالْهَرَمِ، وَالْمَأْثَمِ وَالْمَغْرَمِ*" ifadesi bulunmamaktadır.[472]

Rivayet Müslim'de Ma'mer yerine İbn Nümeyr; Tirmizî'de Abde b. Süleyman; Nesâî'de Ebû Üsâme; İbn Mâce'de de Vekî' tarikiyle yer almakta, bu kaynaklarda da Buhârî'nin kitabında yer alan "*اللَّهُمَّ اغْسِلْ قَلْبِي بِمَاءِ الثَّلْجِ وَالبَرَدِ*" şekliyle bulunmaktadır.[473]

Görüldüğü üzere Kütüb-i sitte kaynaklarında aynı rivayet aynı sened ve birbirine çok yakın metinlerle yer almasına rağmen Kütüb-i sitte müellifleri Ma'mer'in yer aldığı senedi tercih etmemişlerdir. Metindeki küçük farklılıkların ise ravi tasarrufları, hafızadan rivayet ve mana ile rivayetin sonucu ortaya çıktığı var sayılmaktadır.

4.4.3. el-Câmi'in Dua Bölümünün Beşinci Hadisi

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ قَتَادَةَ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ: "اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْجُنُونِ، وَالْبَرَصِ، وَالْجُذَامِ، وَسَيِّئِ الْأَسْقَامِ"

el-Câmi'de Ma'mer→Katâde→Hz. Peygamber tarikiyle nakledilen rivayet[474] Nesâî'nin *Sünen*'inde Muhammed b. Müsennâ→Ebû Dâvûd→Hemmâm→Katâde→Enes b. Mâlik→Hz. Peygamber tarikiyle müsned, merfu ve muttasıl olarak yer almaktadır.[475] Bu durum Ma'mer'in Katâde'den ya da Hemmân'dan işittiği bir hadisi muttasıl bir senedle nakletme titizliği sergilemeden rivayet ettiğini göstermektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi bu onun döneminin

[470] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi',* 10/438 Had. no: 19631.
[471] Buhârî, "Deavât", 45.
[472] Buhârî, "Deavât", 43, 44.
[473] Buhârî, "Deavât", 43, 44; Müslim, "Zikr ve'd-Dua", 49; Tirmizî, "Deavât", 79; Nesâî, "İstiâze", 16; İbn Mâce, "Dua", 3.
[474] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi',* 10/439 Had. no: 19634.
[475] Nesâî, "İstiâze", 35.

genel rivayet üslubunu yansıtmaktadır. Her iki kaynakta yer alan rivayette metin farkı bulunmamaktadır.

Rivayetin müsned formunun izi sürüldüğünde sadace Kütüb-i sitte kaynakları bile Ma'mer'in mürsel olarak naklettiği rivayetin müsned formunu bulmakta yeterli olmaktadır. Ma'mer tarikinde atlanan sahabi ravinin Nesâî'nin *Sünen*'inde tahric edildiği şekliyle Enes b. Mâlik olduğu görülmektedir.

4.4.4. el-Câmi'in Dua Bölümünün Altıncı Hadisi

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ أَبَانَ، عَنْ أَنَسٍ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ: "اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ قَلْبٍ لَا يَخْشَعُ، وَمَنْ نَفْسٍ لَا تَشْبَعُ، وَمَنْ عِلْمٍ لَا يَنْفَعُ، وَمَنْ قَوْلٍ لَا يُسْمَعُ، اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ هَؤُلَاءِ الْأَرْبَعِ"

Rivayet *el-Câmi*'de Ma'mer→Ebân→Enes→Hz. Peygamber tarikiyle yer almaktadır. Ancak Ma'mer'in içinde yer aldığı bir tarik ya da Enes'ten nakledilen bir rivayet Kütüb-i sittede bulunmamaktadır.[476] *el-Câmi*'deki rivayetin metnine en yakını Tirmizî'nin *Sünen*'inde yer almakta, Ebû Dâvûd ve İbn Mace'nin *Sünen*lerinde bulunan rivayetler de duada Rasûlullah'ın Hak Teâlâ'ya sığındığı dört hususla mukayyettir. Diğer kaynaklardaki hadisler daha kapsamlıdır. Tirmizî rivayetinin senedi şu şekildedir: Ebû Küreyb→Yahyâ b. Adem →Ebû Bekir b. Ayyâş→A'meş→Amr b. Mürre→Abdullah b. Hâris→Züheyr b. Akmer→Abdullah b. Amr→Hz. Peygamber. Tirmizî'ye göre hadis söz konusu tariki ile hasen-sahih-garib hükmündedir. Bununla birlikte o, rivayetin Câbir, Ebû Hüreyre ve İbn Mes'ud tarikiyle nakledildiğini de ifade etmektedir.[477] Burada onun Enes tarikiyle gelen bir rivayetten söz etmemesi de ilginçtir.

Kütüb-i sitte kaynaklarında bu rivayetin *el-Câmi*'deki tarikle yer almamasının sebeplerinden birisi de Ebân b. Ebû Ayyâş olabilir. Zira ağır cerh lafızlarıyla tenkit edilen[478] Ebân'ın rivayetlerine Kütüb-i sitte müellifleri yer vermemiş, onun rivayetleri mütabi ve şahid olarak ancak kabul görmüştür. İmam Müslim'in *Sahîh*'in mukaddimesinde yer verdiği bir haber o dönem muhaddislerinin Ebân'a bakışını da

[476] Müslim, "Zikr ve'd-dua", 73; Ebû Dâvûd, "Fezâilü'l-Kur'ân", 19; Tirmizî, "Deavât", 70; Nesâî, "İstiâze", 1, 12, 17, 63, 64; İbn Mâce, "Mukaddime", 23; "Dua", 2.
[477] Tirmizî, "Deavât", 70.
[478] Zehebî, *Târîḫu'l-İslâm*, 3/807.

yansıtmaktadır. Burada nakledildiğine göre Ali b. Müshir ve Hamza b. Zeyyâd Ebân'dan bin civarında hadis dinlemişlerdir. Bir gün Hamza Hz. Peygamber'i rüyasında görmüş ona Ebân'dan dinlediği hadisleri arz etmiş ancak Hz. Peygamber bunlardan sadece beş-altısı kadarını hatırlamıştır.[479]

4.4.5. el-Câmi'in Dua Bölümünün Yedinci Hadisi

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ لَيْثٍ، عَنْ رَجُلٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ: "اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْجُوعِ، فَإِنَّهُ بِئْسَ الضَّجِيعُ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنَ الْخِيَانَةِ، فَإِنَّهَا بِئْسَتِ الْبِطَانَةُ"

Rivayet *el-Câmi*'de Ma'mer→Leys→Racül→Ebû Hüreyre→Hz. Peygamber tarikiyle yer almaktadır.[480] Ma'mer rivayetinde yer alan meçhul ravi dikkat çekse de daha önce *el-Câmi*'de meçhul ravilerin varlığına dair bilgi verildiğinden bu konuya girilmeyecek ancak Kütüb-i sitte kaynaklarında yer alan rivayetlerden hareketle buradaki meçhul ravinin kimliği bulunmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede konuya bakıldığında söz konusu hadis Ebû Dâvûd, İbn Mâce ve Nesâî'de de aynı lafızlarla ve Ebû Hüreyre tarikiyle yer almaktadır.[481] Bu eserlerdeki sened zincirlerine bakıldığında Ebû Hüreyre dışında Ma'mer'in tarikinde yer alan ravilerden sadece hocası Leys, İbn Mace tarikinde de yer almaktadır. Ma'mer tarikinin diğer kaynaklarda yer almamasının sebeplerinden biri olarak hocası Leys'in genellikle zayıf kabul edilmesi ve rivayetlerinin sadece itibar için yazılabilecek olması zikredilebilir.[482]

Diğer taraftan rivayetin İbn Mâce tariki incelendiğinde Ma'mer'deki meçhul ravinin kimliğini tespit imkânı da doğmaktadır. Buna göre İbn Mace tarikinin Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe→İshak b. Mansur→Hüreym→Leys→Büşeyr b. Ka'b→Ebû Hüreyre'den oluştuğu görülmektedir. Ma'mer ve İbn Mace tariklerinin ortak ravisi Leys b. Ebû Süleym hem Ma'mer'in hem de İbn Mâce tarikinde yer alan Hüreym b. Süfyân el-Becelî'nin hocasıdır.[483] Dolayısıyla hem Ma'mer hem de Hüreym söz konusu hadisi hocaları Leys'ten almış Leys ise hocası Büşeyr b. Ka'b'tan almıştır. Ortak ravi

[479] Müslim, "Mukaddime", 1/25.
[480] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/440 Had. no: 19636.
[481] Ebû Dâvûd, "Fezâilü'l-Kur'an", 19; Nesâî, "İstiâze", 18, 19; İbn Mâce, "Etime", 53.
[482] Zehebî, *Siyer*, 6/179-184.
[483] Mizzî, *Tehẕîbü'l-kemâl*, 30/168.

dikkate alındığında Ma'mer tarikindeki meçhul ravinin tâbiînin büyüklerinden Büşeyr b. Ka'b olduğu görülmektedir.

4.4.6. el-Câmi'in Dua Bölümünün Dokuzuncu Hadisi

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ وَرَّادٍ كَاتِبِ الْمُغِيرَةِ بْنِ شُعْبَةَ، قَالَ: "كَتَبَ مُعَاوِيَةُ إِلَى الْمُغِيرَةِ أَنِ اكْتُبْ إِلَيَّ بِشَيْءٍ مِنْ حَدِيثِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَكَتَبَ إِلَيْهِ: إِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «يَتَعَوَّذُ مِنْ ثَلَاثٍ: مِنْ عُقُوقِ الْأُمَّهَاتِ، وَمِنْ وَأْدِ الْبَنَاتِ، وَمِنْ مَنْعٍ وَهَاتِ. وَسَمِعْتُهُ يَنْهَى عَنْ ثَلَاثٍ: عَنْ قِيلَ وَقَالَ، وَإِضَاعَةِ الْمَالِ، وَكَثْرَةِ السُّؤَالِ. وَسَمِعْتُهُ يَقُولُ: اللَّهُمَّ لَا مَانِعَ لِمَا أَعْطَيْتَ، وَلَا رَادَّ لِمَا قَضَيْتَ، وَلَا يَنْفَعُ ذَا الْجَدِّ مِنْكَ الْجَدُّ"

Rivayeti *el-Câmi*'deki isnadı Ma'mer→Abdülmelik b. Umeyr→Verrâd→Muğîre b. Şu'be→Hz. Peygamber şeklindedir.[484] Rivayet Buhârî'nin *Sahih*'inde dört Müslim'in *Sahih*'inde iki yerde tahric edilmiştir.[485] Bu kaynaklardaki tüm tariklerin sahâbî ravisi Muğire b. Şube'dir (öl. 50/670). Bu iki kaynaktaki tariklerin hiç birinde Ma'mer yer almamaktadır. Ancak Buhârî'nin i'tisâm bölümündeki rivayet de Ma'mer'in hocası Abdülmelik b. Umeyr'den gelmektedir. Rivayetin isnadı Musa→Ebû Avâne→Abdülmelik→Verrâd→Muğîre→Hz. Peygamber şeklindedir.[486] Dolayısıyla Buhârî'nin burada Ma'mer yerine Ebû Avâne'yi tercih ettiği görülmektedir. Bu durum üçüncü asır meşhur hadis musanniflerinin İbn Uyeyne, A'rec, A'meş gibi hadisçileri Ma'mer'e tercih ettikleri veya başka güvenilir ravilerden gelen bir haber yoksa o zaman Ma'mer'in rivayetlerine yer verdikleri iddiasını güçlendirmektedir.[487]

Hadisin metnine gelince, bazı tariklerin başında kelime-i tevhid ve namazların ardından 'şöyle söylerdi' şeklinde bir ifade olsa da bütün tariklerdeki metinler hemen hemen aynıdır. Ma'mer'in hocası Abdülmelik b. Umeyr'den gelen metinde yer alan "يَتَعَوَّذُ مِنْ ثَلَاثٍ" ifadesi Buhârî metninde "وَكَانَ يَنْهَى" şeklinde yer almakta; Buhârî metnindeki " إِنَّ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ فِي دُبُرِ كُلِّ صَلاَةٍ: "*لاَ إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لاَ شَرِيكَ لَهُ، لَهُ المُلْكُ، وَلَهُ الحَمْدُ، وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ*" ibaresi de Ma'mer tarikinde yer almamaktadır. Bunun dışında metinde takdim ve tehirler olmakla birlikte içerik ve ibare tamamen aynıdır.

---

[484] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/440 Had. no: 19638.
[485] Buhârî, "İstikrâz", 19; "Edeb", 6; "Rikâk", 22; "İtisâm" 3.; Müslim, "Akdiye", 12, 14.
[486] Buhârî, "İ'tisâm", 3.
[487] Erul, *Hadis Tetkikleri*, 201.

4.4.7. el-Câmi'in Dua Bölümünün Onuncu Hadisi

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ: "اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الشِّقَاقِ وَالنِّفَاقِ، وَمِنْ سَيِّئِ الْأَخْلَاقِ"

el-Câmi'de Ma'mer→Zeyd b. Eslem→Hz. Peygamber tarikiyle mürsel olarak tahric edilen rivayet,[488] aralarında ortak hiçbir ravi bulunmaksızın Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin *Sünen*'inde Ebû Hüreyre'den nakledilmiştir. Söz konusu rivayet Ebû Dâvûd ve Nesâî'deki senedleri açısından muttasıl merfudur.[489]

Rivayetin metinlerine bakıldığında hemen hemen aynıdır. Ma'mer tarikinde " وَمِنْ سَيِّئِ الْأَخْلَاقِ" ifadesi geçerken her iki *Sünen*'de de "وَسُوءِ الْأَخْلَاقِ" ibaresi bulunmaktadır. Bu durum metni aynı olan rivayetin farklı tariklerinin olduğunu göstermektedir.

4.4.8. el-Câmi'in Dua Bölümünün On Birinci Hadisi

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ: "اللَّهُمَّ مَتِّعْنِي بِسَمْعِي وَبَصَرِي، وَاجْعَلْهُمَا الْوَارِثَ مِنِّي، اللَّهُمَّ لَا تُسَلِّطْ عَلَيَّ عَدُوِّي، وَأَرِنِي مِنْهُ ثَأْرِي"

Ma'mer→Hişâm b. Urve →Urve b. Zübeyr→ Hz. Peygamber tarikiyle *el-Câmi*'de tahric edilen rivayet[490] bu isnaddaki hiçbir ravinin içinde yer almadığı farklı bir senedle ve kelime farklılıklarının olduğu bir metinle Tirmizî'nin *Sünen*'inde Ebû Hüreyre tarikiyle müsned-merfu olarak tahric edilmiştir. [491] Ma'mer tarikinde yer alan "اللَّهُمَّ لَا تُسَلِّطْ عَلَيَّ عَدُوِّي، وَأَرِنِي مِنْهُ ثَأْرِي" ibaresi Tirmizî'de " وانصرني على من يظلمني، وخذ منه بثأري" şeklinde yer almaktadır.

4.4.9. el-Câmi'in Dua Bölümünün On İkinci Hadisi

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ هَمَّامِ بْنِ مُنَبِّهٍ، أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ، يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لَا يَقُولُ أَحَدُكُمْ: اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي إِنْ شِئْتَ، اللَّهُمَّ ارْحَمْنِي إِنْ شِئْتَ، اللَّهُمَّ ارْزُقْنِي إِنْ شِئْتَ، وَلَكِنْ لِيَعْزِمْ مَسْأَلَتَهُ، إِنَّهُ يَفْعَلُ مَا شَاءَ لَا مُكْرِهَ لَهُ"

---

[488] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/440 Had. no: 19639.
[489] Ebû Dâvûd, "Fezâilü'l-Kur'an", 19; Nesâî, "İstiâze", 20.
[490] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/441 Had. no: 19640.
[491] Tirmizî, "Deavât", 127.

Ma'mer→Hemmâm b. Münebbih→Ebû Hüreyre→Hz. Peygamber tarikiyle *el-Câmi*'de müsned-merfu olarak tahric edilen hadis[492] aynı sened ve tamamen aynı metinle ve aynı rivayet lafızlarıyla Buhârî'nin Sahîh'inde de yer almaktadır.[493] Bu durum Fuat Sezgin'in şu görüşünü desteklemektedir:

> "*Buhârî'den önce zengin bir yazılı edebiyat vardı ve bunların büyük çoğunluğu bablara göre tasnif edilmişti. Hadisler gibi bu kitapları da ravilerinden veya musanniflerinden okumuş olmak veya onlara arz etmek ya da rivayet hakkını almış olmak gerekiyordu. Ancak bu şekilde elde edilen kitaplardan haddesenâ veya ahberenâ diyerek hadis nakledilirdi. Buhârî zengin bir edebiyatın hülasasına kalkışmıştı ve sema veya kıraat yoluyla rivayetini almamış olduğu kitaplar vardı. Bunlardan da faydalanmıştı. Rivayeti kendisine kadar ulaşan kitaplardan haddesenâ ve ahberenâ lafızları ile rivayetine sahip olmadığı kitaplardan ise kâle tabiriyle alıyordu.*"[494]

Fuat Sezgin'in bu tespiti Buhârî'nin Ma'mer b. Râşid'in el-*Câmi*'inin rivayetine ulaştığını ve ondan istifade ettiğini göstermektedir. Buhârî'nin *Sahîh*'inin yazılı kaynaklara istinad ettiğinin de göstergesidir. Ma'mer-Buharî ilişkisi ve etkileşimi Sezgin tarafından başka bir çalışmada bâb başlıkları çerçevesinde de ortaya konmaktadır.[495]

*el-Câmi*deki bu rivayet Ebû Hüreyre tarikiyle ve hemen hemen aynı lafızlarla Kütüb-i sitte kaynaklarının çoğunda da yer almaktadır.[496]

4.4.10. el-Câmi'in Dua Bölümünün On Dördüncü Hadis

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ رَجُلٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يُسْتَجَابُ لِأَحَدِكُمْ مَا لَمْ يَعْجَلْ، فَيَقُولُ: إِنِّي قَدْ دَعَوْتُ فَلَمْ يُسْتَجَبْ لِي"

Rivayet *el-Câmi*'de Ma'mer→Meçhul ravi→Ebû Hüreyre→Hz. Peygamber tarikiyle tahric edilmiştir.[497] Rivayet bu haliyle munkatıdır. Nesâî'nin *Sünen*'i hariç Kütüb-i sitte kaynaklarının tamamında Ebû Hüreyre tarikiyle tahric edilmiş aynı metinlerle

[492] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/441 Had. no: 19641.
[493] Buhârî, "Tevhîd", 31.
[494] Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2000), 127.
[495] Sezgin, "Hadis Musannefatının Mebdei", 125-127.
[496] Buhârî, "Deavât", 20; Müslim, "Zikr", 9; Ebû Dâvûd, "Fezâilü'l-Kur'an", 10; Tirmizî, "Deavât", 80; İbn Mâce, "Dua", 8.
[497] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/441 Had. no: 19643.

yer almıştır.[498] Ancak Ma'mer'in içinde yer aldığı bir isnad bu kaynaklarda bulunmamaktadır. Bu kaynaklardaki tariklerin ortak isnadı müntehadan ibtidaya Hz. Peygamber→Ebû Hüreyre→Ebû Ubeyd mevlâ Abdurrahman b. Avf→ İbn Şihâb ez-Zühri→Mâlik şeklindedir.

Bu isnad şemasından hareketle Ma'mer'in isnadındaki meçhul ravinin hocasının Zührî olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Zührî'nin hadisi aldığı Abdurrahman b. Ezher veya Abdurrahman b. Avf'ın mevlâsı olan Ebû Ubeyd'in hicri 98 yılında Medine'de vefat ettiği[499] Ma'mer'in doğumunun da hicri 95 yılında olduğu düşünüldüğünde Ma'mer'in Ebû Ubeyd'den doğrudan hadis alma imkânı mümkün görülmemektedir. Bu durumda Ma'mer'in hadisi hocası Zührî'den aldığı, oradaki meçhul ravinin Zührî olduğu varsayıldığında Zührî'nin doğrudan Ebû Hüreyre'den hadisi aldığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Zührî'nin Ebû Hüreyre rivayetleri ise munkatıdır.

Rivayetin metnine gelince; Kütüb-i sitte kaynaklarında yukarıda formu verilen isnaddaki şekliyle gelen rivayetlerle Ma'mer tariki aynıdır.

4.4.11. el-Câmi'in Dua Bölümünün On Altıncı Hadisi

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ: "يَا مُثَبِّتَ الْقُلُوبِ ثَبِّتْ قُلُوبَنَا عَلَى دِينِكَ» ، فَقَالَتْ لَهُ أُمُّ سَلَمَةَ مَا أَكْثَرَ مَا تَقُولُ: يَا مُقَلِّبَ الْقُلُوبِ؟ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ الْقُلُوبَ بَيْنَ أُصْبُعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِ اللَّهِ يُقَلِّبُهَا"

*el-Câmi'*de Ma'mer→Hişâm b. Urve→Urve b. Zübeyr→Ümmü Seleme→Hz. Peygamber formunda müsned olarak tahric edilen rivayet,[500] Tirmizî ve İbn Mâce'nin *Sünen*'lerinde benzer metinlerle ve Enes b. Mâlik tarikiyle müsned-merfu olarak yer almaktadır.[501] Tirmizî hadisin sonunda yaptığı açıklamada bu rivayetin Ümmü Seleme, Abdullah b. Amr, Hz. Aişe, Ebû Zer tarikiyle de tahric edildiğini belirtmektedir.

[498] Buhârî, "Deavât", 21; Müslim, "Zikr" 90, 91; Ebû Dâvûd, "Fezâilü'l-Kur'an", 10; Tirmizî, "Deavât", 12; İbn Mâce, "Duâ", 7.
[499] İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, 5 & 63.
[500] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/442 Had. no: 19646.
[501] Tirmizî, "Kader", 7; İbn Mâce, "Mukaddime", 13.

Ma’mer’in metniyle diğer eserlerdeki metinler mukayese edildiğine “ يَا مُثَبِّتَ الْقُلُوبِ ثَبِّتْ قُلُوبَنَا عَلَى دِينِكَ” bu duayı niçin çokça yaptığını soran kişiler farklıdır. Ma’mer rivayetinde bu soruyu Ümmü Seleme, Tirmizî rivayetinde Enes, İbn Mâce rivayetinde de meçhul bir sahabî sormaktadır. Ma’mer tarikinde “ *مَا أَكْثَرَ مَا تَقُولُ: يَا مُقَلِّبَ الْقُلُوبِ*” ibaresi varken diğer iki tarikte “ *يا رسول الله، تخاف علينا وقد آمنا بك، وصدقناك بما جئت به*” hemen hemen aynı

4.4.12. el-Câmi’in Dua Bölümünün On Yedinci Hadisi

19647 - أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، قَالَ: سَمِعْتُ رَجُلًا يُحَدِّثُ: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ: "اللَّهُمَّ زَيِّنَّا بِزِينَةِ الْإِيمَانِ، وَاجْعَلْنَا هُدَاةً مُهْتَدِينَ، اللَّهُمَّ اهْدِنَا وَاهْدِ بِنَا، وَانْصُرْنَا وَانْصُرْ بِنَا، اللَّهُمَّ يَا مُقَلِّبَ الْقُلُوبِ ثَبِّتْ قُلُوبَنَا عَلَى دِينِكَ، اللَّهُمَّ وَأَسْأَلُكَ نَعِيمًا لَا يَنْفَدُ، وَقُرَّةَ عَيْنٍ لَا تَنْقَطِعُ، وَأَسْأَلُكَ لَذَّةَ النَّظَرِ إِلَى وَجْهِكَ، وَشَوْقًا إِلَى لِقَائِكَ فِي غَيْرِ ضَرَّاءَ مُضِرَّةٍ، وَلَا فِتْنَةٍ مُضِلَّةٍ، اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ الرِّضَا بَعْدَ الْقَضَاءِ، وَبَرْدَ الْعَيْشِ بَعْدَ الْمَوْتِ"

el-Câmi’de rivayet Ma’mer→Racül→Hz. Peygamber formundaki bir isnadla tahric edilmiştir.[502] İsnatta pek çok sorun görünmektedir. Ma’mer’in meçhul hocasının kimliğini mevcut rivayetler ve kaynak mukayesesi ile bulmak oldukça güçtür. Diğer taraftan Ma’mer’in meçhul hocası hadisi doğrudan Hz. Peygamber’den nakletmektedir. Ma’mer’in herhangi bir hocasının Hz. Peygamber’den doğrudan hadis nakletmesi de imkânsızdır. Yani rivayetin sahâbî ravisi de atlanmıştır. Bu açıdan rivayet mürsel ve munkatıdır. Ma’mer rivayetinin metin bakımından benzeri Nesâî’nin *Sünen*’inde Ammâr b. Yâsir tarikiyle yer almaktadır.[503]

4.4.13. el-Câmi’in Dua Bölümünün On Sekizinci Hadisi

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ أَبَانَ، عَنْ أَنَسٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِنَّ رَبَّكُمْ حَيِيٌّ كَرِيمٌ، يَسْتَحْيِي إِذَا رَفَعَ الْعَبْدُ إِلَيْهِ يَدَهُ أَنْ يَرُدَّهَا صِفْرًا حَتَّى يَجْعَلَ فِيهَا خَيْرًا"

Rivayet, *el-Câmi*’de Ma’mer→Ebân→Enes→Hz. Peygamber tarikiyle merfu, müsned, muttasıl olarak tahric edilmiştir. [504] Ancak senedinde yer alan Ebân’dan dolayı rivayet zayıftır. Metin açısından aynı manayı gelen bir rivayet birbirine çok yakın ifadelerle ve ortak ravilerle Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî’nin *Sünen*’lerinde

[502] Ma‘mer b. Râşid, *el-Câmi‘*, 10/442 Had. no: 19642.
[503] Nesâî, “Sehiv”, 63.
[504] Ma‘mer b. Râşid, *el-Câmi‘*, 10/443 Had. no: 19648.

Selman-ı Fârisî tarikiyle yer almaktadır.[505] Bu üç rivayetin sened formu müntehadan ibtidaya Hz. Peygamber→Selmân-ı Fârisî→Ebû Osman el-Hindî→Cafer b. Meymûn şeklinde üç eserde de aynıdır. El-Câmi'de "*يَسْتَحْيِي إِذَا رَفَعَ الْعَبْدُ إِلَيْهِ يَدَهُ*" şeklinde geçen ibare Ebû Dâvûd'da "*يستحيي مِنْ عبدِه إذا رَفعَ يَدَيهِ إليه*", Tirmizî'de " *يستحيي إذا رفع الرجل إليه يديه*" ve İbn Mâce'de "*يستحيي من عبده أن يرفع إليه يديه*" şeklinde geçmektedir. Bir de el-Câmi'deki rivayetin sonunda yer alan "*حَتَّى يَجْعَلَ فِيهَا خَيْرًا*" ifadesi sünenlerdeki rivayette bulunmamaktadır. Görüldüğü üzere çok küçük farklarla rivayet serdedilmiştir. Bu durum manen rivayetle kolaylıkla izah edilebilmektedir.

Rivayetin *el-Câmi*'deki metni ile zikri geçen Sünenlerdeki metinlerin bu denli benzer hatta aynı olmasına rağmen el-Câmi ve *Sünen*'lerdeki isnadın tamamen farklı olmasının nedeni muhtemelen Ma'mer tarikinde yer alan Ebân b. Ebû Ayyâş'tan dolayıdır.[506] Onun hadis münekkitleri tarafından metrûkü'l-hadis kabul edilmesi içinde yer aldığı isnadın da makbul olmaması sonucunu doğurmaktadır.

4.4.14. el-Câmi'in Dua Bölümünün Yirminci Hadisi

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ أَبَانَ، عَنْ أَنَسٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "مَا مِنْ دَاعٍ يَدْعُو إِلَّا اسْتَجَابَ اللَّهُ لَهُ دَعْوَتَهُ، أَوْ صَرَفَ عَنْهُ مِثْلَهَا سُوءًا، أَوْ حَطَّ مِنْ ذُنُوبِهِ بِقَدْرِهَا، مَا لَمْ يَدَعُ بِإِثْمٍ أَوْ قَطْعِ رَحِمٍ"

Rivayet *el-Câmi*'de Ma'mer→Ebân→Enes→Hz. Peygamber tarikiyle müsned merfu muttasıl bir isnadla yer almaktadır.[507] Kütüb-i sitte kaynaklarında da Enes tarikiyle nakledilen bir rivayet yer almamaktadır.

Müslim'in *Sahîh*'inde Ebû Hüreyre tarikiyle[508] Timizî'nin *Sünen*'inde Câbir, Ubâde b. Sâmit ve Ebû Hüreyre tarikleriyle metin bakımından benzer rivayetler tahric edilmiştir.[509] Bu rivayetlerden Tirmizî'nin Sünen'inde Câbir tarikiyle yer alan rivayet şu rivayet " *ما من أحد يدعو بدعاء إلا آتاه الله ما سأل أو كف عنه من السوء مثله، ما لم يدع بإثم أو قطيعة رحم*" küçük kelime farklılıkları da olsa çok benzerdir.[510] Tirmizî hadisin sonunda bahsi geçen mevzu hakkında Ebû Saîd ve Ubâde b. Sâmit tarikiyle gelen başka rivayetler olduğunu da belirtmektedir. Enes tarikiyle gelen bir rivayetten

[505] Ebû Dâvûd, "Fezâilü'l-Kur'an", 10; Tirmizî, "Deavât", 122; İbn Mâce, "Duâ", 13.
[506] Ebû Ayyaş hakkındak, tenkitlere dair daha önce bilgi verilmiştir.
[507] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/443 Had. no: 19650.
[508] Müslim, "Zikr", 92.
[509] Tirmizî, "Deavât", 9, 133, 151.
[510] Tirmizî, "Deavât", 9.

bahsetmemesi ya bu rivayete muttali olmadığını gösterir ki bu pek mümkün görülmemektedir. Ya da Enes'ten hadisi nakleden Ebân'ın üçüncü asır muhaddislerince makbul bir arvi görülmediğinden dolayı Tirmizî rivayeti zayıf kabul etmekte ve bundan dolayı Enes tarikinin zikretmeye değer bulmamaktadır.

4.5. Değerlendirme

Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi* adlı eseri hadis ilminin gelişim seyrini göstermesi bakımından değerli bir vesikadır. Bununla birlikte eser henüz çok erken kabul edilebilecek bir dönemde tasnif edildiği için dönemin rivayet özelliklerini taşımakta, bundan dolayı daha sonra gelişen ve belli forma bürünen hadis rivayeti sahasındaki başat kriterleri taşımamaktadır. Eserin tasnif edildiği dönemde henüz bazı ilim çevrelerinde isnad kullanımının muntazaman yaygınlaşmaması ve yerleşmemesi gibi faktörlerin etkisi *el-Câmi*'de görülebilmektedir. Mesela çok sayıda mürsel, munkatı senede yer verilmesi; mevkuf maktu hadislerin çokluğu; senetlerdeki kimliği bilinmeyen meçhul ravilerin varlığı; rivayet lafızlarından daha çok an sığasının kullanılması gibi hususlar bunlardandır. Daha sonraları teşekkül etmiş şartlar perspektifinden bakıldığına noksanlık gibi görünen bu özellikler aslında eser adına olumsuz bir durum değil aksine dönemdeki hadis rivayetinin keyfiyetini aktarması açısından değerlidir.

Dua bölümü özelinde *el-Câmi*'ye bakıldığında; Üçüncü asrın meşhur hadis kaynaklarında olduğu gibi *el-Câmi*'de bölümler "kitâb" ismiyle değil de "bâb" ismiyle müsemmadır. Dua bölümü de "Bâbü'd-duâ" şeklinde isimlendirilmiştir. Musannif bu başlık altında 21 hadise yer vermiştir. Eserin genel karakteri bu bölüm özelinde de kendisini göstermektedir. Bölümde yer alan rivayetlerin çoğunluğu mevkûf, mürsel, maktu niteliktedir.

el-Câmi'deki rivayetlerin özellikle metin açısından bazı kelime farklılıkları, metinlerde takdim-tehir veya ziyade gibi küçük değişikliklerle birlikte büyük ölçüde Kütüb-i sitte kaynaklarına intikal ettiği görülmektedir. Dua bölümündeki hadislerin metinlerinin intikalinde durum böyle iken senedleri için aynı çıkarımda bulunulamamaktadır. Çünkü *el-Câmi*'deki senedlerin aynen Kütüb-i sitteye intikali büyük ölçüde söz konusu değildir. Senedinde Ma'mer'in yer aldığı sadece bir rivayet

aynı senedle Buhâri'nin *Sahîh*'inde bir rivayet de tıpkı senedle Nesâî'nin *Sünen*'inde yer almaktadır. Bunda Kütüb-i sitte müelliflerinin Ma'mer'e bakışlarının etkisi büyüktür. Buna ilaveten Ma'mer'in bazı senedlerinde ağır cerh lafızlarıyla tenkit edilen ravilerin varlığı da söz konusu olgunun sebeplerinden birisidir. Kütüb-i sitte müellifleri Mâlik, Süfyân, A'rec, A'meş gibi hadisçileri Ma'mer'e tercih etmektedirler. Aynı veya benzer metinle bir hadis bu gibi muhaddislerin tarikiyle geldiğinde Ma'mer tarikini değil bu âlimlerin tarikini tahriç etmeyi tercih etmektedirler. Bu bağlamda hadislerin tariklerini bir arada veren ve bu tarikler arasında kuvvetliden zayıfa doğru bir seyir takip eden Müslim, Ma'mer tariklerine en başta değil ortalarda yer vermektedir. Buhârî ise, Ma'mer rivayetlerine nadir olarak yer vermektedir. Bunun sebebi Ma'mer'in özellikle Basra'da ezberinden hadis nakletmesi ve bundan kaynaklı zabt kusurları olabilir. Kütüb-i sitte müelliflerinin Ma'mer tarikine yaklaşımı böyle iken onlardan bazılarının hocası olan Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'*inde çok sayıda Ma'mer rivayeti görülebilmektedir. Bu tutum farkı muhaddislerin rivayetleri kabul şartlarından kaynaklanmaktadır.

Ayrıca Ma'mer tariklerinde yer alan özellikle Ebân b. Ebû Ayyâş gibi bazı ravilerin ciddi şekilde tenkit edilmesi de onun tariklerinin Kütüb-i sitte kaynaklarına aynen intikal etmesinin engellerindendir.

Dua bölümünde yer alan rivayetlerin senedinde yer alan bazı meçhul ravilerin kimlikleri Kütüb-i sitte kaynaklarındaki aynı hadisin farklı tarikleriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirildiğinde tespit edilebilmiştir. Aynı durum mürsel rivayetler için de geçerlidir. Ma'mer'in tarikinde mürsel olarak yer alan bazı rivayetlerin sahabi ravileri de karşılaştırmalı yöntemle tespit edilebilmiştir.

Farklı tariklerle de olsa *el-Câmi*'deki rivayetlerin metin açısından büyük ölçüde Kütüb-i sitteye intikal ettiği görülmektedir. bu metinlerdeki kelime farklılıkları, takdim tehir ve ziyadelerin ravi tasarrufundan kaynaklandığı düşünülmektedir. Bununla birlikte Ebû Hüreyre-Hemmâm b. Münebbih-Ma'mer b. Râşid-Abdürrezzâk tarikinin yazılı hadis vesikalarının sonraki nesle yazılı oalrak naklindeki ehemmiyeti bilinmektedir. Bu zaviyeden bakıldığında dua bölümündeki rivayetlerin de üçüncü asrın meşhur rivayetü'l-hadis eserlerine çok benzer metinlerle nadiren de olsa aynı sened ve aynı metinle intikal etmesi üçüncü asır meşhur eserlerindeki Ma'mer

etkisini ve bu eserlerin yazılı kaynaklara istinad ettiğini göstermesi açısından çok değerlidir.

5. SONUÇ

Hadislerde dua, ibadet olarak kabul edilmiş kulluğun özü şeklinde tanımlanmıştır. Bu misyonundan mütevellit dua kavramı ve konusu hadis rivayetlerinde tüm detaylarıyla işlenmiş; duanın fazileti, adabı, şartları etraflıca tadat edilmiştir. Bu bağlamda; duanın gerekliliği, bolluk anında dua etme, Hz. Peygamber'in duada sevdiği davranışlar, duada secili ve kafiyeli ifadelere yer verilmesinin hoş olmaması, duada samimiyet, duada ısrar, duada acele etmemek, esmâ-i hüsna ile dua etmek, ism-i âzam ile dua etmek, geceleri dua etmek, duada elleri kaldırmak, duadan sonra amin demek, duayı bitirince elleri yüze sürmek, yatarken, sabah ve akşam dua etmek, tuvalete girerken dua etmek, abdeste başlarken, elbise giyerken dua etmek, Müslüman kardeşinin üstünde yeni bir elbise gördüğünde dua etmek, bir kadına bakarken dua etmek, evden çıkarken, mescide yürürken, ezan okunurken dua etmek, çarşıya girerken, gemiye binerken, Mekke'ye girdiğinde, Kabe'yi gördüğünde dua etmek, rüzgar estiğinde, gök gürlediğinde yapılacak dua, yağmur yağdığında, yangın çıktığında, zorluk ve sıkıntı anlarında yapılacak dua, sultanın yanında girdiğinde, düşmanla karşılaştığında yapılacak dua, mazlumun duası, adil yöneticinin duası, anne babanın evladına duası, Müslüman kardeşinin gıyabında yapılacak dua vb. yüzlerce başlık altında dua rivayetleri cem edilmiştir. Sadece Taberânî'nin *Duâ* adlı eserinde üçyüz elli konu başlığı ve iki bin iki yüz elli beş rivayet olduğu dikkate alınırsa dua ile ilgili rivayet malzemesinin yoğunluğu görülmektedir.

Dua konusu hadisler perspektifinden incelendiğinde; duanın önemi, adabı, fayda ve tesirleri, kader ve kaza ile duanın ilişkisi ve psikolojik açıdan etkileri görülmektedir. Dua gerek kulun Yüce Allah'la iletişiminin en etkili vasıtalarından biri olması gerekse kulun bir talebi, endişesi, korkusu olduğunda huzuruna çıkabileceği bir rabbinin olduğunu bilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Huzuruna çıkılacak varlık kainatın yaratıcısı olunca huzurda durmanın da belli adap ve erkanı, usul ve şartları mutlaka olacaktır ki, rivayetler bunu tanzim etmektedir. Hadislerde, kişi kendisini yoktan var eden, ona sayılamayacak nimeti lütfeden, ona hayat bahşeden yüce yaratıcı ile dua vasıtasıyla hem hal olduğunda, O'na halini arz edip, O'nunla iletişime geçtiğinde kısaca O'nun huzurunda durup O'nunla irtibatta olma şuurunu

hissettiğinde elbette bunun o kişinin ruh ve bedeninde ciddi etkileri olacağı belirtilmektedir.

Dua-kader ilişkisinde dua; kulu istediği sonuca ulaştırmakta sebep midir? Yoksa Allah'ın belirlediği kaderden başka bir sonuç mu ortaya çıkarmaktadır? Soruları zihinleri meşgul etmektedir. Buna göre; "*Ezelde duaya bağlı olarak takdir edilmiş olan şeyler yine dua ile meydana gelmektedir. Kulun iradesi kendi kaderini ortaya koyma bakımından belirleyicidir. Allah ezeli ilmiyle kulun yapacağı duayı bildiği için kaderini ona göre şekillendirmektedir. Dua diğer sebepler gibi bir sebepten ibarettir. Dua kulluğun gereğidir. Yoksa Allah'ın ezelde takdir ettiği olayların gerçekleşmesini engelleyici veya takdir etmediği şeylerin meydana gelmesine vesile olan bir amel değildir.*" Dua ile kul, Allah'ın bilmediği, görmediği, takdir edemediği şeyleri O'na gösteriyor değildir. Bilakis dua ile kişi kulluğunu göstermekte, aczini itiraf etmekte ve ihtiyaçlarını dile getirmektedir. Bunun içindir ki dua kullukta önemli bir makamdır.

Duanın hadis rivayetlerindeki yoğunluğundan dolayı, mevzu hadis edebiyatının en erken kaynaklarından itibaren hadis litratürünün başlıca konularından biri şeklinde tezahür etmektedir. Mamer b. Râşid'in *el-Câmi*'inde konunun müstakil olarak tek başlık altında yer alması da bunu göstermektedir. Ma'mer b. Râşid'den çeyrek asır önce vefat etmiş âlimlerin duaya dair müstakil eserler kalme aldıkları bilgisi düşünüldüğünde dua konulu literatürün doğuşu tasnif döneminin başlarına kadar gitmektedir.

Dua literatürü gelişim seyrini iki kategoride sürdürmüştür. Bunlardan biri konulu hadis eserleri içindeki dua bölümleridir. Diğeri ise; müstakil dua literatürüdür. Bunlardan hangilerinin önce teşekkül ettiği ya da bunların eş zamanlı olarak mı vücuda geldiği bilinmemektedir. Müstakil edebiyatın günümüzdeki en erken örneği ed-Dabbî'nin *Kitâbü'd-duâ* adlı eseriyle dördüncü asırdaki Taberânî'nin duâ adlı eseri veya beşinci asırdaki Beyhakî'nin *ed-Deavâtü'l-kebîr* adlı eserleri incelendiğinde; müstakil dua edebiyatının gelişim seyri görülmektedir. Buna göre ilk eserler hadislerin konulara dahi ayrılmadan peş peşe naklinden oluşmakta iken; sonraki esereler konu başlıkları ve bu başlıklar altında cem edilen rivayetlerin mütanasip olmasıyla dikkat çekmektedir.

Konulu hadis kaynakları içerisinde yer alan dua bölümleri için de aynı durum geçerlidir. Ma'mer'in *el-Câmi'*inde dua konusu tek bölümde sadece yirmi bir hadisle hiçbir alt başlığa ayrılmadan verilmiş iken; üçüncü asrın temel hadis kaynaklarında dua bölümleri onlarca alt başlıktan ve bu başlıklar altına yerleştirilen çok sayıda hadisten oluşturulmuştur.

Gerek müstakil dua edebiyatı gerekse konulu hadis eserlerindeki dua bölümleri birlikte değerlendirildiğinde; hadis tasnif sistemine bağlı olarak dua literatüründeki değişim kendini göstermektedir. Hicri ikinci asırda gelişigüzel derlenen rivayetler üçüncü asırdan itibaren belli bir fikir, plan ve prensip çerçevesinde derlenmeye başlamıştır. Bunun için bâb başlıkları detaylandırılmış, başlıklar altına konulan rivayetlerin başlıkla uyumuna dikkat edilmiş, rivayet sayıları artmıştır. İlgili başlıklar altına derc edilen rivayetlerin hadis rivayetindeki gelişmelere bağlı olarak sened ve metin açısından da daha mütakamil hale geldiği görülmektedir. Erken dönem eserlerindeki rivayetlerde kimliği bilinmeyen raviler mevcut iken ya da mevkuf ve maktu haberler daha yoğun iken; sonraki eserlerdeki rivayetler sened açısından daha muntazam ve daha çok merfu rivayetlerden oluşmaktadır.

Hadis tarihi açısından olduğu kadar dua literatüründeki gelişim ve tekâmülü görmek adına Ma'mer'in *el-Câmi'*i değerli bir vesikadır. Bununla birlikte eser çok erken kabul edilebilecek bir dönemde tasnif edildiği için dönemin rivayet özelliklerini taşımakta, bundan dolayı daha sonra gelişen ve belli forma bürünen hadis rivayeti sahasındaki başat kriterleri taşımamaktadır. Mesela çok sayıda mürsel, munkatı senede yer verilmesi; mevkuf maktu hadislerin çokluğu; senetlerdeki kimliği bilinmeyen meçhul ravilerin varlığı; rivayet lafızlarından daha çok "an" siğasının kullanılması gibi hususlar bunlardandır. Daha sonraları teşekkül etmiş şartlar perspektifinden bakıldığına noksanlık gibi görünen bu özellikler aslında eser adına olumsuz bir durum değil aksine dönemdeki hadis rivayetinin keyfiyetini aktarması açısından değerlidir.

Dua bölümü özelinde *el-Câmi*'ye bakıldığında; üçüncü asrın meşhur hadis kaynaklarında olduğu gibi *el-Câmi*'de bölümler "kitâb" ismiyle değil de "bâb" ismiyle müsemmadır. Dua bölümü de "Bâbü'd-duâ" şeklinde isimlendirilmiştir. Musannif bu başlık altında 21 hadise yer vermiştir. Eserin genel karakteri bu bölüm

özelinde de kendisini göstermektedir. Bölümde yer alan rivayetlerin çoğunluğu mevkûf, mürsel, maktu niteliktedir.

el-Câmi'deki rivayetlerin özellikle metin açısından bazı kelime farklılıkları, metinlerde takdim-tehir veya ziyade gibi küçük değişikliklerle birlikte büyük ölçüde Kütüb-i sitte kaynaklarına intikal ettiği görülmektedir. Dua bölümünde yer alan rivayetlerin senedinde yer alan bazı meçhul ravilerin kimlikleri Kütüb-i sitte kaynaklarındaki aynı hadisin farklı tarikleriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirildiğinde tespit edilebilmiş, mürsel rivayetlerdeki sahabi sahabi ravileri de karşılaştırmalı yöntemle bulunabilmiştir.

Ravi tasarrufundan da kaynaklandığı düşünülen hadis metinlerindeki kelime farklılıkları, takdim, tehir, noksanlık ve ziyadelerle dahi olsa *el-Câmi*'in dua bölümü rivayetlerinin büyük ölçüde Kütüb-i sitteye intikal etmesi hadis vesikalarının sonraki asırlara yazılı olarak naklinin de delillerindendir.

KAYNAKÇA

Abdürrezzâk, Ebû Bekir es-San'ânî. *el-Muṣannef*. thk. Habibürrahman el-Âzamî. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1982.

Akyüz, Ali. *Abdürrezzâk-Buharî İlişkisi Üzerine Bir Mukayese*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1977.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah. *el-Müsned*. thk. Şuayb Arnaût-Adil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.

Asar, Muhammet Ali. *Hadislerde Allah Tasavvuru.* Ankara: TDV Yayınları, 2021.

Asar, Muhammet Ali. "Hişâm b. Urve'nin Hayatı ve Hadisçiliği". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/23 (2009), 121-137.

Atmaca, Veli. *Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî ve Kitâbü'd-Deavâti'l-Kebîr'inin Tahkiki ve Tahrici.* Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.

Atmaca, Veli. "Hadiste Dua Edebiyatının Oluşumu ve Kaynakçası". *Dini Araştırmalar* 9/1 (2007).

Ayas, Mehmet. "Dua Öğretiminin Birey Üzerindeki Etkisi ve Değerler Eğitimine Katkıları". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 1/2 (2013).

Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 9. Basım, 2016.

Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedrüddîn. *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Aynur, Hatice Şahin. "Kulluk Bilinci İnşasında Dua Değerinin Rolü". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50/1 (2021).

Baydar, Ahmet. *Din ve Dua.* İstanbul: Beyan Yayınları, 2009.

Bayındır, Abdülaziz. "Âdâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.

Bebek, Adil *Din ve Düşünce Açısından Dua.* İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998.

Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin. *Şerhu's-Sünne*, thk. Şuayb el-Arnaûd. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. *ed-Deavâtü'l-Kebîr*. thk. Bedr b. Abdullah el-Bedr. Kuveyt: Gurâs li'n-neşr, 2009.

Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn Ebûbekir. *Şuabü'l-îm*ân, thk. Abdülâli Abdülhâmid. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1423/2003.

Bezzâr, Ebûbekir Ahmed. *el-Müsned*. thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009.

Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Edebü'l-Müfred.* thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1409/1889.

Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u'ṣ-ṣaḥîḥ*. thk. Muhammed Zühyr b. Nâsır. Beyrut: Dâru Tavkı'n-Necât, 1422/2001.

Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Târîḫu'l-kebîr*. 8 Cilt. Haydarâbad: Dâiretü'l-meârif, ts.

Carrel, Alexis. *Dua.* trc. Nahid Tendar. İstanbul: Amerikan Bord Neşriyat Dairesi, 1947.

Carrel, Alexsis. *Yarınlara Doğru; Dua.* trc. Refik Özdek. İstanbul: Yağmur Yayınları, 1977.

Cassıdy, Sheila. "Dar Zamanda Dua". trc. Rıfat Atay. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 23 (2010).

Cilacı, Osman. "Dua". T*ürkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Çağrıcı, Mustafa. "Dua". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 7. Basım, 1998.

Dabbî, Ebû Abdurrahmân Muhammed. *Kitâbü'd-Duâ.* thk. Abdülaziz el-Büaymî. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1419/1999.

Dârimî, Ebû Abdullah Muhammed. *es-Sünen.* Riyad: Dârü'l-Muğni, 2000.

Dehlevî, Abdülaziz b. Şah Veliyyullah. *Bustânü'l-Muhaddisîn.* trc. Ali Osman Koçkuzu. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Dehlevî, Şah Veliyullah. *Hüccetullâhi'l-Baliğa*. trc. Mehmet Erdoğan. İstanbul: İmaj Yayınları, 2003.

Demirci, Muhsin. "İstiâze". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Dımeşkî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Tabakâtü 'ulemâi'l-hadîs.* thk. Ekrem el-Bûşî. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1996.

Dilek, Mehmet. "Kitapların Rivayet Dönemi (VI-XII.) Asır". *Hadis.* ed. Zişan Türcan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.

Doğan, Mebrure. *Duanın Psikolojik ve Psikoterapik Etkileri.* Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as İshak es-Sicistânî. *Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kâmil Karabelâ. Beyrut: Dârü'r-risâle, 1430/2009.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Mevsîlî. *el-Müsned.* Dımeşk: Dârü'l-memûn li't-türâs, 1404/1984.

Efendioğlu, Mehmet. "Selâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Eker, Hasan. *Dua Bilinci.* İstanbul: Düşün Yayınları, 2012.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. Hak Dini Kur'ân Dili. İstanbul: Zehraveyn yayınları, 1992.

Erul, Bünyamin. *Hadis Tetkikleri Eleştirel Bir Yaklaşım*. Ankara: Otto Yayınları, 1. Basım, 2016.

Eva de Vitray-Meyerovitch. *Duanın Ruhu.* trc. Cemal Aydın. İstanbul: Şule Yayınları, 2010.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-marife, ts.

Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İhyâ Muhtasarı İhyâu Ulûmi'd-Dîn Tercümesi*. trc. Mustafa Çağrıcı. İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.

Gümüşhânevî, Ahmet Ziyâüddîn. *Büyük Dua Kitabı.* İstanbul: Ailem Yayınları, 2007.

Hâkim, Ebu Abdullah Muhammed en-Neysâbûrî. *el-Müstedrek ale's-ṣaḥîḥayn*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1990.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *el-Kifâye fî 'ılmi'r-rivâye*. thk. Ebû Abdullah es-Sürakî. Medine: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.

Hattâbî, Ebû Süleymân. *Şenü'd-duâ*. thk. Ahmed Yusuf ed-Dakkâk Kahire: Dârü's-sekâfeti'l-Arabiyye, 1412/1992.

Heysemî, Ebü'l-Hüseyn Nureddin Ali. *Mecmau'z-zevâid ve menbeu'l-fevaid*. thk. Husamüddin el-Kudsi. Kahire: Mektebetü'l-kutsi, 1414/1994.

Hîrî, Ebû Abdurrahmân İsmâîl. *Vücûhü'l-Kur'ân.* thk. Fadlurrahmân el-Afğânî. Mekke: Ümmü'l-Kura Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. 1984.

Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Işık, Mustafa. "İbn Huzeyme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Allah ve İnsan.* trc. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah. *Câmi'u beyâni'l-ilm ve faḍlih*. thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyrî. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru ibni'l-Cevzî, 1994.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah. *el- Kâmil fî ḍu'afâi'r-ricâl*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud. Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali. *Târîḫu Dımaşḳ*. thk. Amr b. Ğurâme el-Umerî. 80 Cilt. Şam: Dârü'l-fikr, 1415/1995.

İbn Battâl, Ebü'l-Hasan. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Kitâbü'l-muṣannef fi'l-eḥâdîṯi ve'l-âṯâr*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989.

İbn Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Nüzhetu'l-a'yuni'n-nevâzir fî ilmi'l-vücûhi ve'n-nezâir*. thk. Muhammed er-Râdî. Beyrut: Muessesetü'r-risâle, 1984.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî şerhu sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1987.

İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Nüzhetü'n-naẓar fî tavżihi nuḫbeti'l-fiker*. thk. Nureddin Itr. Dımeşk: Matbaatü's-Sabâh, 2000.

İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Ta'rîfü ehli't-taḳdîs*. thk. Âsım b. Abdullah el-Karyûtî. Amman: Mektebetü'l-menâr, 1403/1983.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddin. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru sâdır, 1990.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *Meşâhiri 'ulemâi'l-emṣâr*. thk. Merzûk Ali İbrahim. Mensure: Dârü'l-vefâ, 1411/1991.

İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk. *Sahîh*. thk. Muahmmed Mustafa el-Azâmî. Beyrut: Mektebü'l-İslâmî, ts.

İbn İshâk, Muhammed. *Kitâbü's-siyer ve'l-meġâzî*. thk. Süheyl Zükkâr. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1398/1978.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed. *es-Sünen*. thk. M. Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem. *Lisânü'l-Arab*. Kahire: Dârü'l-meârif, ts.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 8. Basım, 1410/1990.

İbn Salâh, Osman b. Abdurrahman. *Ma'rifetü envâ'i 'ulûmi'l-ḥadîs*. thk. Nureddin Itr. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1406/1986.

İkbal, Muhammed. *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*. trc. Ahmet Asrar. İstanbul: Birleşik yay. ts.

İsbehânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah. *Ḥilyetü'l-evliyâ ve ṭabaḳâtü'l-aṣfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1409/1989.

İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed Râğıb. *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'ân*. nşr. Muhammed Seyyid Geylânî. Kahire: Dârü'l-meârif, 1961.

İshâk b. Râhûye, Ebû Yakûb b. İbrâhim. *Müsned*, thk. Abdülgafûr el-Belûşî. Medine: Mektebetü'l-imân, 1412/1991.

İslamoğlu, Mustafa. *Yaşayan Yazılar*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010.

Kâdî İyâz, Ebü'l-Fadl. *İkmâlü'l-mu'lim bi fevâ'id-i Müslim*. Mısır: Dârü'l-vefâ, 1998.

Katipoğlu, Bedri. "Duanın Psikanalizi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 10/49 (2017).

Kayıklık, Hasan. "Kur'an'daki Dualar Üzerine Psikolojik Bir Değerlendirme". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2001).

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.

Kesler, M. Fatih. "Zeyd b. Eslem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 318-319. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Kettânî, Muhammed b. Cafer. *Hadis Literatürü*. trc. Yusuf Özbek. İstanbul: İz Yayınları, 1994.

Kırca, Celal. "Kur'ân'da Ruh Sağlığı". *Diyanet İlmi Dergi.* 2 (2007).

Köktaş, Mehmet Emin. *Türkiye'de Dini Hayat.* İstanbul: İşaret Yayınları, 1993.

Kömürcü, Duran. *Kur'ân ve Sünnette Dualar*. İstanbul: Şamil Yayıncılık, 2004.

Kuşeyri, Ebü'l-Kâsım. *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah yayınları, ts.

Mâlik, Mâlik b. Enes. *el-Muvattâ*. thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî. Abu Dabi: Müessetü Zâyed b. Sultan, 1425/2004.

Ma'mer b. Râşid, Ebû Amr. *el-Câmi'*. thk. Habîbürrahmân el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 2. Basım, 1403/1987.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd.* trc. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. Ankara: İSAM Yayınları, 2005.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Mizan Yayınları, 2006.

Mehâmilî, Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmâil. *Kitâbü'd-Duâ.* thk. Amr Abdülmünim. Kahire: Mektebetü ibn Teymiye, 1414/1993.

Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman. *Tehẕîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1400/1980.

Mukâtil b. Suleymân. *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-azîm.* thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Dubai: Merkezü Cum'a, 2006.

Mübârekfûrî, Muhammed Abdurrahman. *Tuhfetü'l-ahvezî bi şerhi Câmii't-Tirmizî.* B.y: Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, ts.

Müslim, Ebü'l-Hasan İbnü'l-Haccâc. *el-Câmi'u'ṣ-ṣaḥîḥ*. thk. M. Fuat Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed. *es-Sünen (el-Müctebâ)*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1406/1986.

Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl.* thk. Mervân eş-Şi'âr. Beyrût: Dârü'n-nefâis, 2005.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ. *el-Minhâc şerhu Sahîh-i Müslim ibni Haccâc.* Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392/1972.

Oral, Osman. *Akâid Esasları.* Ankara: Tiydem Yayınları, 2015.

Öner, Necati. *Stres ve Dini İnanç.* Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Özafşar, Mehmet Emin vd. (ed.). *Hadislerle İslam*. 7 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.

Park, Crystal L. *Din ve Maneviyat Psikolojisi Yeni Yaklaşımlar ve Uygulama Alanları.* trc. İhsan Çapcıoğlu, Ali Ayten. Ankara: Phoenix Yayınları, 2013.

Parladır, Selahattin. "Dua". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Pazarlı, Osman. *Din Psikolojisi.* İstanbul: Remzi Kitabevi, 1968.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahruddîn b. Huseyn. *Mefâtihu'l-gayb.* Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2013.

Robson, James. "İbn İshâk'ın İsnad Kullanışı". çev. Talat Koçyiğit. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1962), 117-126.

Sadıker, Abdullah. *Ma'mer b. Râşid ve el-Câmii*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.

San'ânî, Muhammed b. İsmail. *et-Tenvîr şerhu'l-Câmi'i's-sağîr.* thk. Muhammed İshâk İbrahim. Riyad: Mektebetü dârü's-selâm, 1432/2011.

Sezgin, Fuat. *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2000.

Sezgin, Fuat. "Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmii". *Türkiyat Mecmuası* 12 (1955), 115-135.

Soysaldı, Mehmet. *Kur'an'da Duâ.* İstanbul: Şule Yayınları, 2005.

Soysaldı, Mehmet. *Kur'an-ı Kerime Göre Dua.* İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996.

Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb. *Tabaḳâtü'ş-Şâfi'ıyyeti'l-kübrâ.* thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî. B.y: Hicru li't-tıbâati ve'n-neşr, 1413/1992.

Süyûtî, Abdurrahmân Celâleddîn. *Tedrîbü'r-râvî fî şerḥi taḳrîbi'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe Muhammed el-Feryâbî. 2 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, ts.

Steere, Douglas. *Dua ve İbadet.* İstanbul: Akın Yayınları, 1941.

Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Mektebetü'l-Halebî, 1358/1940.

Şahin, Muzaffer. "Dua ve Adabı". *Kürsüden Öğütler.* ed. İsmail Karagöz. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.

Şentürk, Habil. *İbadet Psikolojisi Hz. Peygamber Örneği.* İstanbul: İz Yayınları, 2009.

Şeriati, Ali. *Dua*. trc. Kerim Güney. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1985.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ. *es-Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Matbaatü Mustafâ, 1375/1975.

Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *Dua.* thk. Musatafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1413/1992.

Taberânî, Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Abdülmecîd es-Selefî. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994.

Tarhan, Nevzat. *İnanç Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.

Tayâlîsî, Ebû Dâvûd. *el-Müsned.* thk. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 1419/1999.

Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn. *el-Kâşif an haka'iki's-sünen.* thk. Abdülhamîd Henedânî. Mekke: Mektebetü nizâr, 1417/1997.

Topaloğlu, Bekir. *Tevilâtül-Kur'ân Tercümesi.* İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

Yaparel, Recep. *Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dinî Hayat ile Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. 1987.

Yücel, Ahmet. *Hadis Usulü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 42. Basım, 2019.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Murtazâ. *Tâcü'l-Arûs min Cevahiri'l-Kamûs.* By: Dârü'l-hidâye, ts.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah. *Mîzânü'l-i'tidâl fî naḳdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-mârife, 1382/1963.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah. *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405/1985.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah. *Târîḫu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*. thk. Beşşar Avad Maru. B.y: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2003.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillah. *Tezkiratü'l-huffaz*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1998.

Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm*. B.y: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 2002.

Zülaloğlu, Fevzi. *Kur'ân'da Dua ve Rasullerin Dua Örnekleri.* İstanbul: Ekin Yayınları, 2005.

ÖZGEÇMİŞ

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Marmara Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölüm	İlahiyat

YÜKSEK LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Karatekin Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	YDS (…..) YÖKDİL (….) TOEFL (….) EILTS (….)

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	MEB İmam Buhari Anadolu İHL Keçiören/ANKARA
Görevi/Pozisyonu	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni
Tecrübe Süresi	17 yıl

KATILDIĞI

Kurslar	
Projeler	

İLETİŞİM

Adres	Osmangazi Mah. Ceviz Sk. 4/3 Keçiören/Ankara
E-mail	yelizasar1602@gmail.com